קיידאן

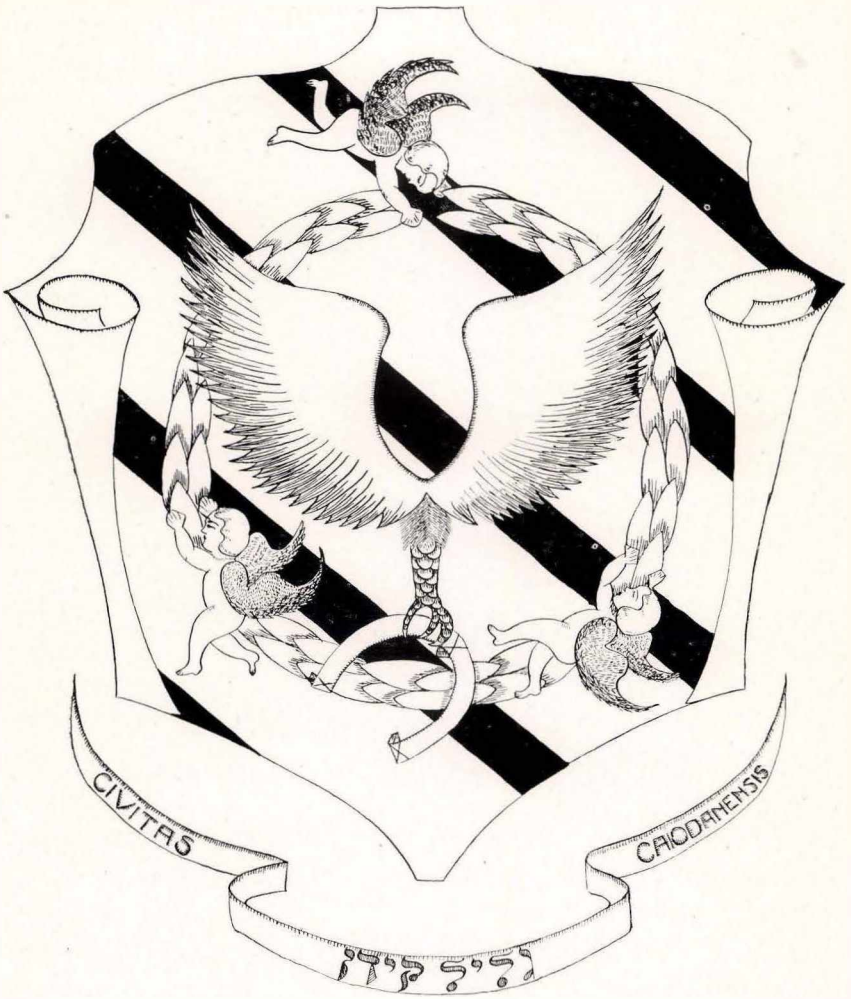
THIRTIETH ANNIVERSARY

OF THE

KEIDANER ASSOCIATION

1900---1930

"קיידאן" א זאמעל בוך

ארויסגענעבען צום דרייסיג יאהריגען יובילעאום

פון דעם

1900...קיידאנער פעראיין...1930

רעדאקטירט פון

ברוך חיים קאסעל

און

דר. חיים יעקב עפשטיין

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

The Printmore Press, Inc., N. Y. C.

פון די אויסגעבער

מיט'ן אָפּלעבן פון אַ דור, פּערשווינדט אויך אַ מאַסע זכרונות פון אַ פּאָר דורות, אויב דיעזע זכרונות ווערן ניט אין צייט פּערשריבן, אום איבערגעלאָזן צו ווערן פאַר די צוקונפטיגע דורות.

זעהר אָפט פּערשווינדן אויף אַזאַ־נ־אופן ידיעות, וועלכע זיינען פון אַ וויכטיגער היסטאָרישער בעדייטונג, אין דער קינפטיגער היסטאָריקער מוז זיך פּערלאָזן אויף השערות פון פּערשיעדענע שרייבער, וועלכע זיינען אָפט וויידערשפּרעכענד.

מיט דיעזען געדאַנק אין אנבעטראַכט, האָבן איניגע פון די יעניגע, וואָס בעטיי־ליגען זיך אין אַראַנזשירען דעם 30־יעהריגען יובילעאום פון קיידאַנער פּעראיין, בעשלאָ־סען אַרויסצוגעבן אַ זאַמלבוך, — צוזאַמענגעשטעלט פון מאַטעריאַל וועגען קיידאַן און קיידאַנער און געשריבען פון קיידאַנער — אַ זאַמלבוך, וואָס זאָל דיענען דעם אויבען דערמאָנטען צווועק.

לויידער אָבער האָט מען זיך געזומען צו דער אַרבייט אַביסעל צו שפּעט און ניט אַלע האָבן זיך אָפּגערופען פון די קיידאַנער, וועלכע האָבן געקענט בויישטייערען צו דעם זאַמלבוך, צוליעב די קורצע צייט, וואָס איז זיי געגעבען געוואָרען אַרייַנצושיקען זייערע אַרטיקלען. בעזונדערס די יעניגע, וואָס וואוינען ניט אין אַמעריקא.

פון דעסטוועגען, גלויבען די אַרויסגעבער, אז אויך דאָס ביסעל מאַטעריאַל, וואָס ערשיינט אין דיעזען זאַמלבוך, וועט זיין פון גרויס נוצען פאַר די צוקונפטיגע דורות.

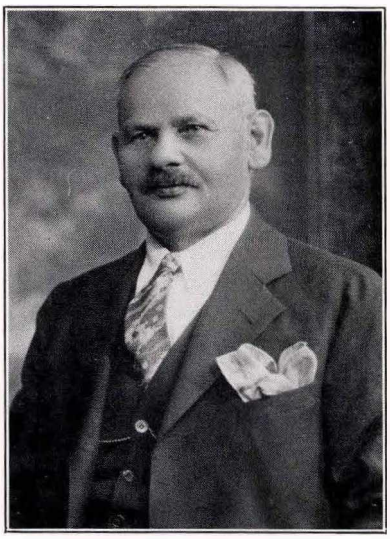
עס וועט זיי אויך פּרעהען, אויב אַנדערע פּעראיינען אָדער גרופּען, וועלען פאָלגען דעם בויישפּיל פון דעם קיידאַנער פּעראיין, און וועלען אויך בויישטייערען צו דער קולטור היסטאָרישער זאַמלונג פון ידיעות פאַר די צוקונפטיגע דורות, ווי דאָס האָבן געטהאָן

די אַרויסגעבער

די

שטאט קוידאן

א היסטארישע בעשרייבונג פון

פרוך חיים (אלטער) קאסעל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

געווידמעט דעם אנדענקען פון טייַן
ליעבען פאטער
ר׳ משה ברוך זונדעלם
און ליעבע מוטער
שיינע חיה

(Copyright, 1930, by the author)

אינהאלטס פערצייכנים

זייטע

פון די ארויסגעבער 2
די שטאט קיידאן, א היסטאָרישע בעשרייבונג פון ב. ח. קאסעל 3
פערגאנגענע וועלטען, זכרונות פון דר. ח. י. עפשטיין 46
ר' צבי החבתן, זכרונות מעיר מולדתי, דר. אהרן פיק 52
בילדלעך ..... 51 און 56
זכרונות וועגען מיינע רבנים, פון מאיר יצחק עדעלמאן 58
איך קיידאנער, א ליעד פון יאנקעלע משה יונה'ס 64
בעגריסונג פון משה שמריה ליכטמאן 65
די גרינדונג פון קיידאנער פעראיין 65
מיינע עראינערונגען פון די גרינדונג פון קיידאנער פעראיין, פון וו. איינהארן 67
קיידאנער אמאל אין קיידאן און קיידאנער אין אמעריקא 68
זכרונות וועגען אונזער פערשטאָרבענעם ברודער וואלף קאפלאן, פון מאיר יצחק עדעלמאן 70

בילדער

זייטע

די תיפלה אויפ'ן בארג 10
דער ראט־הויז 18
דער בריק איבער דער נעוו אושע און קאלווינער סבאר 20
דער אריינגאנג אין שול 27
א טייל פון מארק פלאץ 31
דער טורם און אריינגאנג אין שלאם 32
משה ליב ליליענבלום 33
גראף מאריאן טשאפסקי 34
פאקסימילע פון דאנק זאגונג צו גראף טשאפסקי'ן 35
דער בית מדרש 36
דער וואקזאל און רעסטאראן 37

INDEX

PAGE

Officers and Arrangement Committee 2A
Greetings from the President 4A
Greetings from the Vice-President 5A
Thirtieth Anniversary (in Yiddish) 6A
Greetings from Chairman Arrangement Committee 7A
Ex-Presidents of our Society 9A
In Memoriam 15A
In Memoriam 19A
Letter to the Keidaner Association, Aaron Edelman 20A
A Tribute to my Brother by Leo Lichtman 20A
Members of the Keidaner Association 22A
Financial Statement of the Keidaner Association 27A

PICTURES

Arrangement Committee 3A
Organizers of the Keidaner Association 6A
Ex-Presidents of the Keidaner Association 8A
Wolf Kaplan 15A

פאָרוואָרט

These men are a bridge to us between the unparalleled piety of the Hebrew epoch and our own. These ancient men, like great gardens with great banks of flowers, send out their perfumed breath across the great tracks of time.

And I hold that a community, as a man, is entitled to be judged by his best.

—RALPH WALDO EMERSON.

אײנגעראַמט אין דער קורצער בעשרײבונג פון דער אלגעמיינער ליטווישער געשיכטע, ליגט פאַר דעם לעזער די געשיכטע פון דער ניט אידישער, און אין צענטער פון דער אידישער, שטאַט קיידאַן.

דער לעזער וועט אין דער פאַרליגענדער בעשרײבונג געפינען, ווי אַזוי צוליב בעדינגונגן, וועלכע זיינען געווען גינסטיגער און אַנדערש אין קיידאַן, ווי אין גאַנץ ליטע, האָט זיך די אידישע קהילה פאַרמירט, איז אויסגעוואַקסען און געוואָרען איינע פון די בעדייטענדסטע אין מדינת זאַמוט.

זי איז אויך שפּעטער, צוליב אנדערע בעדינגונגען, ארונטערגעקומען, ווי אַ סך אַנדערע וויכטיגע קהילות אין ליטע. אָבער דורך די צייט פון איהר בליהענדען צושטאַנד האָט די קיידאַנער קהילה געהאַט אַ בעדייטענדען אַנטהייל אין דעם אַלגעמיינעם אידישען לעבען פון ליטע, און האָט פערנומען אַן אַנגעזעהענעם פּלאַץ אין דער פאַרמירונג פון דער אידישער געשיכטע אין יענער צייט.

שוין די השפּעה אַליין, וואָס קיידאַן האָט אויסגעאיבט אויף דעם יונגען עלוי, וועלכער איז שפּעטער געוואָרען הגאון ר׳ אליהו מווילנא, איז גענוג פעסטצושטעלען די ראָלע, וואָס די קיידאַנער קהילה האָט דאַמאָלס געשפּילט.

אַלס אַ קיידאַנער, לכל הפּחות פון פיער דורות, האָט דער פערפאַסער געהאַט אויף זיך די אויפגאַבע אויפצוזוכען פון פערשיידענע צופעראלעסיגע קוועלען די אלע היסטאָרישע ידיעות וועגען קיידאַן און האָט, אַזוי צו זאָגען, אויסגעשטעלט דעם יחוס בריעף פון דעם „מיוחס׳דיגען" יורד — קיידאַן.

ער גלויבט, אַז ער האָט דערמיט געטהאַן זיין פליכט ניט נור צו זיין געבורט שטאַט און לאַנדסלייט, נור האָט אויך בייגעשטייערט צו דער אלגעמיינער געשיכטע פון די אידען אין ליטע.

ב. ה. קאַסעל

ערב ראש השנה, תרצ"א

September 22, 1930
Sea Gate
New York Harbor

I.

פון אורעלטער ביז אָנפאַנג 13-טען יאָהרהונדערט

די געדיכטע וועלדער — חיות, פויגלעך און פיש — ליטא — די איינוואוינער — זייער הערקונפט — זייער לעבען — זייער רעליגיאָן — זייערע געטער — די טעמפלער — דער פערזוך צו פערשפרייטען קריסטענטום — די פעראייניגונג פון די ליטווינער.

פון אוראַלטע צייטען, זיינען די געדיכטע וועלדער פון דעם צפון־מעריב'דיגען טייל פון איראָפּאַ, וועלכער ציהט זיך פון אָרום דעם טייך ניעמאַן ביז צו דעם באַלטישען ים, געווען ווי אַ געהיימע נעגענד, פול מיט כשופֿ־דינע סודות. טיילען פון די וועלדער זיינען הונדערטע יאָהרען ניט בעטרעטען געווארען פון אַ מענשלעכען פוס. וועלדער פון אומגעהויער גרויסע דעמבעס, וואָס פינף מענשען האָבען זייער שטאַם ניט געקענט אַרומנעמען; די געדיכטקייט פון זייערע צווייגען האָבען צוזאַמענגעפלאָכטען א רייהע פון בוימער, אזוי אַז אין זומער האָבען זיי די זון ניט צוגעלאָזען, און איןווינטער האָט קיין שניי ניט געקענט פאַלען אויף דער ערד.

וועלדער פון בעראָזווע, יענלע און סאָסנע, אַלכע און יאָסען און אַלערלייי אַנדערע סאָרטען בוימער, וואָס קיין וועגען זיינען ניט געווען דורכגעשניטען צווישען זיי, זיינען נאַטירלעך געווען א פלאַץ פון אויפהאַלט פון אַלערלייי חיות און חייעלעך, וואָס באַוואוינען צפון'דיגע וועלדער: ווי ווילדע פערד, הירשען, בערען, וועלף, פוקסען, האָזען, וועווערקעס א. ד. גל.

מילאָנען פערשיעדענע פויגעל און פויגעלעך האָבען פערהילכט די וועלדער סיי ווינטער, סיי זומער.

די טייכען זיינען אין דיעזען נעגענד געווען פול מיט פערשיעדענע סאָרטען פיש, פון גרויסע העכט ביז קלייניקע פלאָטקעלעך.

פאַר יעגער און פישער איז דיעזער נעגענד געווען אַן אמת'ער גן עדן.

דער נעגענד הייסט ליטא.

די איינוואוינער פון דעם נעגענד ווייסען נעניט, פון וואַנען זיי זיינען אהער געקומען. זייערע לעגענדען אָבער דערציילען, אז זיי זיינען געקומען פון ווייטען מזרח. די שפּראַך זייערע, וועלכע האָט קיין פערוואַנדשאַפט ניט מיט די שפּראַכען פון די שכנות'דיגע פעלקער — דייטשען און סלאַווען — טראָגט אָבער אייניגע שפורען פון סאַנסקריט, די הויפּטיגע שפּראַך פון די הינדוסען.

שטאַרק געבויט, תמימות'דיג, ווי אלע נאַטורקינדער, האָבען זיך די איינוואוינער — די ליטווינער — בעשעפטיגט אַם מייסטען מיט יאָגט און פישערי, און אויך בילכעווייס מיט ערד־אַרבייט און פיה־צוכט.

קיין שטעט האָבען זיי ניט געבויט, זאָגאָר קיין גרויסע דערפער ניט געמאַכט, נור געוואוינט אין קלייניע צעוואָרפענע דערפלעך, וואו עס איז געווען בעקוועמער צו יאָגען זיך נאָך חיות, צו פישען, אָדער צו בעאַרבייטען א שטיקעל לאַנד און פאַשען די עטלעכע בהמות, אָבער ניט קיין גרויסע הערדעם.

קיין גרויסען צוזאַמענהאַנג צווישען זיך האָבען זיי ניט געהאַט. און איז אמאל א פרעמדער אַרייינגעקראָבען אין זייערע וועלדער, האָט ער זיין וועג געפונען פון איין איינוואוינער צו דעם אַנדערען נור דורך דעם בילען פון א הונד, אָדער דעם קרעהען פון א האַהן. קיין וועגען זיינען כמעט ניט געווען, וואָס זאָל פערבינדען איין דערפעל אָדער הויפעל מיט דעם אנדערען.

און לאַנג נאָך דעם, ווי די גאַנצע בעפעלקערונג פון אייראָפּאַ האָט שוין אָנגענומען קריסטענטום, זיינען נאָך די ליטווינער, אזוי ווי די פרייסען, וועלכע זיינען זייערע פערוואַנדטע און נאָהנטסטע שכנים, פערבלייבען געצען־דיענער.

דער בלין, וועלכער איז דער העפטיגסטער אויסדרוק פון דער נאַטור, איז געוואָרען דער סימבאָל פון דעם שטאַרקסטען רעגירער פון הימעל, אלם דער גרעסטער גאָט, אונטער דעם נאָמען פּערקונאס.

עם זיינען נאָך געווען א סך קלענערע געטער, אונטער פערשיעדענע נעמען, אָבער אם מייסטען האָבען די נעטער גהאַט צו טהאָן מיט פייער.

די גאַנצע גרענדע האָבען געפיהרט די פּריסטער, און אין זייערע געצענדיענערשע פּלעצער פּלעגט מען אמאָל מקריב זיין אויך אַ מענשליכען קרבן.

זייענדיג אָפּגעזונדערט, דורך זייערע טיעפע וועלדער, פון די איבריגע פּלעקער פון אייראָפּאַ און אַלם ריכטיגע נאַטור־קינדער, זיינען די ליטווינער געווען בטבע גוטמוטיג, ארבייטזאַם און כאַטש הויך געוואקסען און שטאַרק געבויט, דאָך וועניג ענגייגט צום קריעג אָדער צו גרויסע טהאַטען. און דעריבער האָבען זיי זיך זייט הונדערטער יאָהרען געלעבט פריי און פריעדליך.

שוין זייט ענדע פון 10־טען יאָהרהונדערט, האָבען זיך געגומען בעווייזען אין ליטא קריסטליכע מיסיאָנערען, אָבער קיינער האָט זיי ניט געשיינקט קיין אויפמערקזאַמקייט.

שפּעטער צו אָבער, אז די מיסיאָנערען האָבען זיי געגומען אריינקריכען אין די ביינער, און פּלעגען חוזק מאַכען פון די ליטווישע געטער און פון דער רעליגיאָן פון דער בעפּלקערונג, צווישען וועלכע די מיסיאָנערען זיינען געווען גרים, האָבען די ליטווינער פערלאָרען דעם געדולד, און פּלעגען געוואהנליך אָפּשלאָגען כפרות מיט די מיסיאָנערען.

די נאַטירליכע רייכטימער פון ליטא האָבען אָבער צוגעצויגען די גייציגקייט פון די דייטשע רי־טער־מאַנאַכען — די טעמפּלער — וועלכע זיינען גע־קומען מיט'ן שוועכד און צלם פערשפּרייטען קרים־טענטום אין ליטא.

אן ערך אָרום דעם מיטען פון 12־טען יאָהרהונדערט האָבען די טעמפּלער אויסגעבויט ביים גרענעץ פון ליטא די ערשטע פעסטונג „פּאָגעל־זאַנג". *)

פון דאַמאָלסט אן הויבט זיך אן א רייהע פון קריעגערישע איבערפאַלען אויף ליטא.

ביז צו דעם יאָהר 1410, וועו די מאַכט פון די ריטער — קרייצפאָהרער — איז אין גאַנצען צו־בראָכען געוואָרען, האָבען די ליטווינער ניט אָרוים־געלאָזען פון האַנד דעם שוועכד; טאָג און נאַכט, זומער אוןווינטער האָבען די ליטווישע וועלכער־איינוואוינער געמוזט זיין בעריט אָפּצושלאָגען אן אַנפאַל פון די ריטער.

אָבער צוליב דעם, וואָס דער שונא האָט שטענ־דיג געדראָהט די ליטווינער, זיינען זיי אין פערלויף פון יאָהרהונדערטע פון שטענדיגען קאַמפּף מיט די ריטער, געצוואונגען געווארען זיך נעהנטער צו פער־אייניגען צווישען זיך דורך זייער אלגעמיינער שפּראַך, מנהגים און רעליגיאָן. די הויפּט פיהרער אין קאַמפּף געגען די ריטער־מאַנאַכען זיינען געווען די ליטווישע פּריסטער, וועלכע האָבען פערטיידיגט זייער היידנישע רעליגיאָן געגען דעם אַנפאַל פון קריסטענטום.

II.

פון 1226 ביז 1417

ריגקאַלדים — די נייע ליטווישע עפאָכע — מינדאוגאַס — נעמט אן קריסטענטום בתנאי — די קרייצפאָהרער פאַלגען ניט דעם פּויפּס — מינדאוגאַס ווערט צוריק געצענדינער — פערברענט די ריטער — געדימינאַס — די פערגרעסערונג פון ליטא — יאגעללא ווערט קעניג פון פוילען — פעראייניגט ליטא מיט פוילען — ליטווינער טרטען איבער צום קאַטאָליציזם — די פוילישע דאמינירונג פון ליטא — דער געהיי־מער קאַמפּף פון די היידנישע פריסטער מיט'ן קריסטענטום — די ענדליכע אונטער־יאָכונג פון די ליטווינער.

דער ערשטער גרעסטער ליטווישער פירשט איז געווען ר י נ ק א ל ד י ם, וועלכער האָט אן ערך אין 1226 דערגרייכט זיין גרויסע מאַכט, און מיט איהם הויבט זיך אן די נייע עפאָכע פון ליטווישער גרויס־קייט.

די דייטשע ריטער־קרייצפאָהרער האָט מען צו־שלאָגען, און ליטא האָט זיך גענומען אויסברייטען אויף אָלע זייטען.

זיין זוהן, דער פירשט מינדאוגאַס, איז געווען א גרויסער יעגער און שטאַרקער קריעג־פיהרער, וועל־

*) דער נאָמען שטאַמט פון די גרויסע צאהל פויגעל אין די וועלדער פון ליטא.

כער האט אפגעשטעלט דעם דראנג פון די טאטארען איבער מעריב אייראפא, אונטער טשינגיז־כאן. *)

כדי צו מאכען א סוף צו די פלינדערישע איבער־פאלען פון די דייטשע ריטער־קרייצפאהרער, האט מינאוגאם געשיקט א שליח צום פויפם קיין רוים און האט פערשפראכען אנצונעמען קריסטענטום בתנאי, אז די ריטער זאלען לאזען זיין פאלק צופריעדען. ער האט אנגענומען קריסטענטום, און דער פויפם האט בעפוילען די ריטער אויפצוגעבען זייערע איבערפאלען און קרייצ־ציגע איבער ליטא; די קרייצפאהרער איבער, פאר וועמען דאס פלינדערען פון ליטא איז געווען צו ליעב און ווערטפול, האבען דעם בעפעהל פון פויפם ניט געפאלגט און האבען פארטגעזעצט צו איבערפאלען ליטא מיט פייער און שווערד און צו ראבעווען, ווי ביז הער.

דאס האט שוין דער פירשט מינאוגאם ניט גע־קענט פארטראגען, און אין גרויס צארן האט ער זיך אפגעטרייסלט פון קריסטענטום, האט זיין טוי־פע גאנץ גוט אפגעוואשען און דאס לאנד איז צוריק געוואלען געצענדינערייש.

מיט גרויס פאראד און צערעמאניעס האט ער די יענגע דייטשע ריטער, וועלכע זיינען געפאנגען געווארען אין קריעג, פערברענט אלס קרבנות צו די געטער, וועלכע ער האט געוואלט פארגיטיגען פאר'ן פערנאכלעסיגען זיי די לעצטע צייט דורך דעם אננעהמען פון קריסטענטום. דאס זעלבע האט ער געטהאן צו אלע איבריגע געפאנגענע דייטשע ריטער אין די שפעטערדיגע מלחמות.

און אזוי האט זיך די גאנצע ליטווישע געשיכטע געצויגען, אלס א קאמפף געגען קריסטענטום.

אבער אמת גרוים און וויכטיג איז ליטא געווא־רען אין די צייטען פון פירשט געדימינאס, וועלכער איז אליין געווען, פערוואנדט צו פיעלע רוסישע קניאזען; דורך א סך ערפאלגרייכע מלחמות און צולעצט פיעלע ירושות, האט ער ליטא פערשפרייט זעהר ווייט אין דרום און מזרח אייראפא. ער האט אויך איינגענומען קיעוו; אבער דער צענטער פון ליטא איז פערבליבען ארום ניעמאן און די איבריגע טייכען, וואס פאלען ארויין אין אים.

אליין א געצענדיענער, איז אבער געדימינאס געווען דולדענד צו אנדערע רעליגיאנען, און האט דאריבער ערלויבט צו בויען אין ליטא געבעט־הייזער און קירכען פון אנדערע רעליגיאנען.

זיין טאכטער איז געווארען די קעניגין פון פוי־לען, ווייל שוין דאמאלס האט פוילען געזוכט די מחותנתשאפט פון ליטא, וועלכע איז געווען זעהר שטארק.

געדימינאס איז געפאלען אין שלאכט מיט די דייטשע ריטער. זיין בעריהמטער העלדישער זוהן אלגערדאס, איז אויך געפאלען אין א שלאכט מיט די ריטער און האט איבערגעלאזען א סך זיהן, צווי־שען וועלכע עס איז געווען פירשט יאגעלא.

אין יאהר 1386, ווען יאגעלא האט רעגירט דאס לאנד, האט ער חתונה געהאט מיט דער שיי־נער פוילישער קעניגין יאדוויגא און האט דורכדעם פעראייניגט די צוויי מדינות: — ליטא מיט פוילען, וואס האט זיך געענדיגט דערמיט, וואס די קלענערע פוילען האט, אזוי צו זאגען, קערפערליך און גיים־טיג פערשלונגען די גרעסערע ליטא, און איז צוליעב דעם געווארען די גרויסמאכט פוילען.

אלס אן אויסדריקליכע בעדינגונג פאר דעם שדוך איז געווען, אז יאגעלא און דאס גאנצע ליט־ווישע פאלק זאל איבערטרעטען צו דער רוימיש־קאטוילישער קירכע, און דערפאר זאל ער קריגען די קרוין פון פוילען.

א מחנה פון גלחים און קאטוילישע מאנאכען האבען פערפלייצט ליטא. די היידנישע טעמפלען האט מען פערוואנדעלט אין קאטוילישע קירכען און קלויסטערס.

הונדערטע ליטווינער האט מען געטויפט.

היידענטום איז געפאלען, אלס א מדינה־רעליגיאן אין דעם לעצטעןווינקעל פון אייראפא — און דאס ליטווישע פאלק איז פאראורטיילט געווארען צום פאליטישען אונטערגאנג.

די מאכטהאבער און פירשטען פון ליטא האבען איבערגענומען מיט דער רעליגיאן אויך די פוילישע שפראך און קולטור, האבען זיך אלץ ווייטער אפ־

*) ניט ווי עס איז אנגענומען, אז די רוסען האבען דאס געטהאן.

גערוקט פון ליטווישען פאָלק, פון זיינע מנהגים און פון זיין שפּראַך.

ליטא, אָלס א מדינה, איז בישלעכווייס אָלץ מעהר און מעהר פערשוואונדען, און איז געוואָרען א פּראָווינץ פון פוילען.

די אָדעלסטע האָבען גערעדט פויליש און זייער פּאַטריאָטיזם איז געוואָרען א פוילישער, וועהרענד דער פּויער איז געבליבען דער איינציגער, וואָס האָט גערעדט ליטווויש.

און צוליב דעם איז דער ליטווישער פּויער גע־וואָרען מעהר אָפּגעפּרעמדט פון זיין פּריץ, ווי דער פוילישער פּויער, וועלכער האָט גערעדט די זעלבע שפּראַך, וואָס זיין פּריץ — פויליש.

דעריבער איז די ליטווישע שפּראַך, וועלכע איז אזוי פיעל יאָהרהונדערטע געווען די היידנישע שפּראַך אין אייראָפּא, געשטעמפּעלט געוואָרען, אָלס די שפּראַך פון שקלאַפען און פערהאַסט פון גאָט.

אייגענטליך איז מית'ן אָפּיציעלען איבערגאַנג פון ליטא צום קריסטענטום דאָס היידענטום נאָך ניט אין גאַנצען פערשוואונדען. עס האָט נאָך לאַנג אָנגעהאַלטען שטיפערהייט דורך די אַרבייט פון די מעכטיגע פּריסטער, וועלכע פלעגען זיך בעהאַלטען אין די טיעפע וועלדער; און ביי די ברעגען פון די גרויסע טייכען פלעגט מען גאַנץ אָפט מקריב זיין קרבנות צו די אָלטע געטער.

די רוימיש־קאַטוילישע גלחים האָבען געהאַט גענוג בלוטיגע צוזאַמענשטויסען מיט די היידנישע פּריסטער, ביז ענדליך אין יאָהר 1417 איז פּאַרלאַשען געוואָרען דער לעצטער „אייביגער פּייער", וואָס פלעגט ברענען אויפ'ן מזבח פאַר די היידנישע גע־טער פון ליטא.

די ליטווינער האָבען אָפּגעגעבען אָלעס, וואָס זיי האָבען פערמאָגט, פאַר'ן קריסטענטום: זייער שטאָלץ, אָלס א שטאַרקע נאַציאָן, זייער פאָליטישע אונאָבהיינגיגקייט, זייער זונדערבאַרע ציוויליזאַציאָן, זייערע וועלדער, פעלדער און טייכען, זייער פּער־זענליכע פרייהייט און זיינען פערוואַנדעלט געוואָ־רען אין א ניכטס־פערמעגליכען המון פון שקלאַפען.

III.

פון מיטען 14־טען ביז אָנפאַנג 15־טען יאָהרהונדערט

די גרינדונג פון פּישער דערפעל — פּאַנאַראַמישע לאַנדשאַפט — דער היידנישער מזבח מית'ן הייליגען פּייער זניטש — דער צוג פון די קרייצפאָהרער אין 1379 — דער נאַמען קאָזדאָן — קייזדאָן — דער וואוקם פון דערפעל — די קרייצפאָהרער בעפעסטיגען זיך — ווייטאוטאס, גרויספירשט פון ליטא — קייזדאָן ווערט א שטאָט — די קירך אויפ'ן בארג — קייזדאָן, דאָס אייגענטום פון פּיאַטער שוקשטע.

אין רעכטען ברען פון די אָנפאָלען אויף ליטא פון די קרייצפאָהרער (די דייטשע ריטער־מאָנאָכען), איז מיטען פון 14־טען יאָהרהונדערט, האָט זיך ביים טייך נעוויאָזשע, וואו עס פאַלט אין איהר אַריין: פון דער לינקער זייט — אין דרום — דאָס טייכעל אָבעלע, און פון דער רעכטער זייט — אין צפון — די טייכלעך דאָטנאָווקע און סמילגע, אָט דאָרטען, וואו די נעוויאָזשע איז אָם ברייטסטען, האָט זיך געגרינדעט א דערפעל פון פישער. *)

דאָס דערפעל איז געווען אָרומגערינגעלט מית בארג פון מזרח און פון מעריב זייט: פון דרום האָבען זיך פּאַנאַראַמיש אויסגעשפּרייט פון ביידע זייטען פון דער נעוויאָזשע מית דער אָבעלע פּראַכט־פולע לאַנקעס און וועלדער. אין דער מזרח־צפון זייט האָט זיך געצויגען א געדיכטער סאָסנאָוואר וואָלד מית הונדערט־יאָהריגע בוימער.

ביים אָנפאַנג פון דעם וואָלד, האָרט ביי דער נעוויאָזשע, האָט זיך געפונען א שטיילמער בארג,

*) נעאָגראַפיש ליגט עס אונטער 11′ 55° נאָרדליכער ברייט, און 30′ 41° איסטליכער ליינג. 49 וויאָרסט פון קאָווגע, 56 וויאָרסט פון פּאָנעוועזש, 61 וויאָרסט פון רָאסיין.

וועלכער איז געווען דער פאָסענדיגער פֿאַרן פּאַר א מזבח פּאַר די געטער. און דעריבער האָט מען טאָקע אויף דעם בארג אָנגעצונדען דעם אויבּיגען פּייער „זניטש", וועלכער איז אויפּגעהאַלטען געוואָרען פון די פּריסטער און די „ווייִדעלאָטקעם" — די מיידלעך, וואָס פֿלעגען אונטערהעלפֿען די פּריסטער און פֿלעגען אויפּפּאַסען, אַז דער פּייער זאָל ניט אויסגעהן.

געווי, וועו דאָס דערפֿעל איז געגרינדעט געוואָרען, וווייסט מען ניט; ס'איז אָבער ידוע, אַז וועו אין יאָהר 1379 זיינען דאָרטען דורכגעגאַנגען די קרייצפּאָהרער אויפ'ן וועג דורך לאָבונאָווע קיין שאָט, איז דאָס דערפֿעל נאָך ניט געווען בעפעסטיגט, האָט קיין ווידערשטאַנד די קרייצפּאָהרער ניט אַרויסגעווויזען, אַזוי, אַז זיי האָבען דאָס דערפֿעל כמעט ווי גאָרניט בעמערקט.

דאָס דערפֿעל האָט אין אָנפאָנג געקראָגען דעם נאָמען „קאָזדאָן", נאָך דעם נאָמען פון דעם גרינדער, וועלכער איז אהער געקומען פון קווידאָנגען אין קורלאַנד. שפּעטער צו האָט זיך דער נאָמען פֿאַרוואַנדעלט אין קאָידאָניאי — אויף ליטווייש, אויף זאָמוטער דיאַלעקט קווועדאַינא—Kwiedajna. אין די אַלטע דאָקומענטען אין די אַרכיוון ווערט עס אָנגערופען Caiodunum און Civitas Caio-dunenis און קיידאָני — אין רוסיש און פּויליש. — קיידאָן אין אידיש

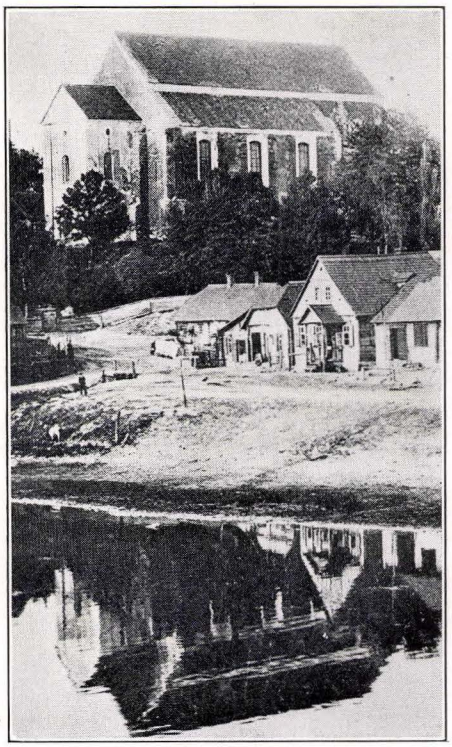
* * *

דאָס דערפֿעל איז געווואָקסען: דער טעמפּעל, וואָס מען האָט אויסגעבויט אויפ'ן בארג דעם גרויסען גאָט פֿאַרקונאָס, האָט צוגעצויגען א גרעסערע בעפעלקערונג, און קיידאָן ווערט א שטאָט, וועלכע ציהט אויף זיך די אויפמערקזאָמקייט פון די קרייצפאָהרער. אָנפאָלע ווערען געמאַכט אויף קיידאָן, וועלכע ווערען העלדיש צוריקגעשטויסען, אַזוי ווי אין אַנדערע טיילען פון ליטא. און אז ליטא ווערט אונטער יאָגעלאָ — רוימיש-קאַטוליש, בעפעסטיגען זיך אין קיידאָן די קרייצפאָהרער און בויען אויס א קירך אויפ'ן בארג, וואו עס איז געווען דער טעמפּעל פֿאַר פֿאַרקונאָס.

ווען יאָגעלאָ האָט פֿאַראייניגט פוילען מיט ליטא, איז ער געווען געצוואונגען צו מאַכען זיין קוזען ווי ט א ו ט א ס (וויטאָלד, 1430—1388) פאָר דעם רעגירענדען גרויספירשט פון ליטא.

אונטער זיין רעגירונג האָט מען די קירך אויפ'ן בארג פערענדיגט אין יאָהר 1403, און זי האָט זיך גערעכענט פאָר איינע פון די שענסטע קירכען אין ליטא, מיט איהרע פיער גרויסע קאָלאָנעס אינווויניג און מיט דעם געהיימען אונטערערדישען גאַנג פון דער קירך צו דער נעוויאזשע. עס איז א סברה, אז די קרייצפאָהרער האָבען די קירך לכתחילה געבויט, אָבער א פעסטונג זיך צו פערטיידיגען געגען די היידנישע ליטווינער און האָבען דאָריבער גע-מאַכט דעם אונטערערדישען גאַנג פון דער פעסטונג.

דיעזער פירשט איז געווען א זעהר בעגאָבטער און איבערגעבען דעם ליטווישען פאָלק און זיין שפּראַך. ער האָט זעהר פיל בייגעטראָגען צו פערגרעסערען די שטאָט קיידאָן.

די תפּלה אויף בארג, וואו עס איז לכתחילה געווען א געצענדינערישער טעמפּעל.

אין די היסטאָרישע דאָקומענטען פון ליטא נעהמט מען שוין קיידאָן אָפֿט אָפּטער טרעפען אין אָנפאָנג פון 15-טען יאָהרהונדערט. לויט דעם אינ-ווענטאַר פון אפּיטאָלאָקער קירך, רעכענט זיך קיי-דאָן אָפֿט דאָס אייגענטום פון פּיאָטאָר שוקשטע.

IV.

פון 8-טען יאָהרהונדערט ביז 1503

די אידען אין ליטא — זייער אייגוואָנדערונג אין 12-טען יאָהרהונדערט — די גרינדונג פון אייניגע ליטווישע שטעט — די אידען העלפען ענטוויקלען ליטא — וויטאָוטאָס טשארטער צו די ליטווישע אידען — די בעשעפטיגונג פון די אידען — די אידישע לאָגע — קיידאָן ווערט אַוועקגעשאַנקען דער פאַמיליע קישקא — גרויס-פירשט אָלעקסאַנדער בעשטעטיגט אידישע רעכט — גירוש פון ליטווישע אידען אין 1495 — רואינירונג פון קיידאָנער קהילה — דאָס אומקעהרען פון די ליטווישע אידען אין 1503.

גענוי איז ניט בעקאַנט, ווען די אידען האָבען זיך בעזעצט אין ליטא. סמנים זיינען פאַראַן, אַז שוין אין 8-טען יאָהרהונדערט האָבען אידען געוואוינט אין מאַנכע טיילען פון ליטא. אָבער אין 12-טען יאָהרהונדערט האָט זיך אָנגעפאַנגען אַן אימיגראַציע פון אידען קיין ליטא צולויב די פערפאָלגונגען פון די קרייצפאָהרער אין פערשיעדענע טיילען פון אייראָפּאַ. די היידנישע ליטא איז דאָמאָלס געווען דער אויסציגער זיכערער פלאַץ פאַר פערפאָלגטע אידען: אייראָפּעלע גרינדעט זיך אין 1262, גאָלשאַן און קאָוונע אין 1280, טעלזש, ווילנא, לידא און טראָק אין 1320. און דיעזע אלע שטעט ציהען צו זיך צו פערפאָלגטע אידען פון מעריב און דרום אייראָפּאַ.

נאָך געדימינאָס'עס זיעג איבער די רוסען און עראָבערונג פון קיעוו אין יאָהר 1320, בעזעצען זיך פיעלע אידען פון דרום רוסלאַנד, זאָגאָר פון קרים, אין ליטא, און העלפען ענטוויקלען די נייע ליטווישע שטעט, אין וועלכע געדימינאָס האָט ערמוטיגט די אידען אייגצואוואַנדערען, בעזונדערס דורך זיין טאָלעראַנץ צו אלע רעליגיאָנען, מיט וואָס ער האָט זיך אויסגעצייכענט.

אין 1338, נאָך דער פעראייניגונג פון ליטא מיט פוילען, גיט דער גרויספירשט ווייטאָוטאָס (וויטאָלד) א טשארטער די ליטווישע אידען, וועלכער שטעלט זיי אַוועק אויף די זעלבע רעכט מיט דער איבריגער בעפעלקערונג, אונטער'ן שוץ פון גרויספירשט.

די אידען האָבען פולשטענדיג אויטאָנאָמיע אין זייערע אינערליכע אָנגעלעגענהייטען, וואָס איז שייך זייער רעליגיאָן און אייגענטום, נור אין קרימינעלע אָנגעלעגענהייטען זיינען זיי אונטערוואָרפען דעם געריכט פון סטאראָסטא, וועהרענד אין בזונדערס וויכטיגע ענינים פסק'ענט דער נעריכט פון גרויספירשט.

די אונפערלעצליכקייט פון דער פערזאָן, די פרייהייט צו האַנדלען און וואַנדלען האָט געהאָלפען די ליטווישע אידען ענטוויקלען דעם מסחר און אויך זיך בעשעפטיגען מיט לאַנדווירטשאַפט.

די רייכערע אידען האָבען אויסגעלויהען געלד אויף פראָצענט, האָבען אָפּגעדונגען די הכנסות פון פערשיעדענע אָפּצאָהלונגען, ווי אויף שפיריט — די פראָפּינאַציע — צאָל א. ז. ו.

די רעגירונג שטייערען זיינען אויף די אידען געווען ניט שווערער, ווי אויף די קריסטען אין פראָפּאָרציע צו דער בעשעפטיגונג.

אין אלגעמיין איז די לאַגע פון די אידען אין ליטא געווען פיעל בעסער פון די פוילישע און דייטשע אידען. אין דייטשלאַנד איז דער איד געווען „דער קאַמער קנעכט" פון די מאַכט-האָבענדע רעגירער, אין ליטא איז דער איד געווען א פרייער בירגער.

* * *

שוין אין 15טען יאָהרהונדערט זיינען אידען געוואָרן אין קיידאָן, וועלכע די וואַקסענדע שטאָט האָט צוגעצויגען צו זיך דורך איהר יעהרליכען יריד.

אין יאָהר 1490 איז קיידאָן אַוועקגעבען געוואָרן, אלס א מתנה דער ליטווישר-רוסישער פאַמיליע קישקא, פאַר בעזונדערע פאַרדינסטען פאַר דעם פאַטערלאַנד, וועלכע דער פוילישער קעניג קאַזימיר 4-טער האָט אנערקענט.

די אידישע קהילה האָט זיך אָקאַרשט געמוען איינאַרדענען אין קיידאָן, ווען נאָך קאַזימיר'ס טויט אין 1492 איז זיין זוהן אלבערט געוואָרען קעניג פון פוילען, און דער איינגערער זוהן אלעקסאַנדער איז געוואָרען גרויספירשט פון ליטא.

אין אָנפאַנג פון זיין רעגירונג האָט אָלעקסאַנדער בעשטעטיגט אָלע פריווילעגיעס און רעכטע, וואָס די איידאָן אין ליטא האָבען געקראָגען פון די פריהערדיגע רעגירער.

קיידאָן האָט זיך פערגרעסערט און דער אָנדעל האָט אַרייגגעבראַכט מעהר איידען. נור פלוצלינג איז אַזוי ווי אַ דונער געקומען אין אַפריל 1495, דער בעפעהל פון גרויספירשט אָלעקסאַנדער, אַז אָלע איידען פון ליטא מוזען אויסוואַנדערען, איבערלאָזענדיג זייער פערמעגען.

די יונגע קלייגע אידישע געמיינדע פון קיידאָן איז רואיניירט געוואָרען, און האָט געמוזט אויסוואַנדערען אַזוי ווי די איידען פון אַנדערע טיילען פון ליטא.

אַ סך איידען האָבען אויסגעוואַנדערט קיין קריס, אָבער די מעהרסט האָבען זיך בעזעצט אין פוילען אויפֿן גרענעץ פון ליטא, מיט די ערלויבניש פון פוילישען קעניג, אָלבערט. די קיידאָנער איידען האָבען אויך אויסגעוואַנדערט קיין פוילען.

נאָך אָלבערט'ס טוידט, איז אָלעקסאַנדער גרוואָרען קעניג פון פוילען, און אין 1503 גיט ער ערוים אַ נייעם בעפעהל, אַז אָלע איידען מעגען זיך אומקעהרען קיין ליטא, און זייער פערמעגען, וואָס זיי האָבען דאָרטען איבערגעלאָזען, זאָל מען זיי אומקערען.

נור אַ טייל פון די קיידאָנער קהילה האָט זיך אומגעקערט צוריק קיין קיידאָן.

עם האָט נאָכהער געדויערט ביז די קהילה אין קיידאָן איז וויעדער פערגרעסערט גרוואָרען און האָט אָנגעהויבען צו וואַקסען.

V.

פון אָנפאַנג פון 16-טען יאָהרהונדערט ביז 1638

די פערשפרייטונג פון קאַלוויניזם — מיכאל ראַדזיוויל — קאַטוילישע קירך פערוואַנדלט אין אַ קאַלווינישע — דער קאַמפֿף צווישען די יעזואיטען און קאַלווינער — די ערמאָרדונג פון יאָנוש ראַדזיוויל — סיגיזמונד 3-טער גיט קיידאָן "מאַנדעבורגער רעכט" — קיידאָן בליהט — קריסטאָפֿער ראַדזיוויל קריגט אַלס נדן האַלב קיידאָן — די ערשטע גימנאַזיע גרינדעט זיך אין קיידאָן — די קירך ווערט אומגעקערט די קאַטאָליקען — פערבאָט צו בויען אין קיידאָן קאַטוילישע קלויסטערס — דער קאַלווינער סבאָר נעבויט — לוטעראַנער געמיינדע — די רוסען — פערפאָלגטע קאַלווינער — שקאָטלענדער אין ראַדזיוויל'ס דיענסט.

אין אָנפאַנג פון 16-טען יאָהרהונדערט האָט זיך ענגומען פערשפרייטען אין איראָפּאַ די לעהרע פון יאהאַן קאַלווין — בעקאַנט אָלס קאַלוויניזם; דאָס איז אַ רעפֿארמאַטאָרישע לעהרע אין גענגנזאַץ צום קאַטאָליציזם. וועהרענד דער קאַטאָליציזם איז אַ רעליגיאָן פאַר די אַריסטאָקראַטען, איז קאַלוויניזם אַן אויסגעשפראָכענע דעמאָקראַטישע רעליגיאָן.

פון פראַנקרייך האָט זיך דער קאַלוויניזם פערשפרייט איבער פערשיעדענע טיילען פון איראָפּאַ און איז אויך געקומען קיין פוילען און ליטא.

מיכאל ראַדזיוויל איז געווען דער ערשטער ליטווישער פירשט, וועלכער האָט אין יאָהר 1560 אָנגענומען קאַלוויניזם. די ראַדזיווילס האָבען גאָר וואוינט אין קיידאָן, און דאָריבער איז קיידאָן אויך געוואָרען אַ פֿלאַץ פאַר די יעניגע, וואָס האָבען זיך בעקעהרט צום קאַלוויניזם.

מיכאל ראַדזיוויל האָט זאָגאָר אויסגעווירקט, אַז מען האָט צוגענומען די קאַטוילישע קירך און זי פערוואַנדעלט אין אַ קאַלווינישע גענט-הויז.

אין די ציטען פון סיגיזמונד 3-טען (1632 — 1587) האָט זיך דער קאַלוויניזם גענומען שטאַרק פערבריטען אין פוילען. דאָס האָט נאָטירליך אַרויסגערופען אַ שטאַרקען געגענקאַמפֿף געגען די רעפֿארמאַטאָרישע בעוועגונג מצד די יעזואיטען.

דער אָנפיהרער פון די קאַלוויניסטען אין פוילען און ליטא איז געווען דער גרויספירשט יאָנוש ראַדזיוויל, וועלכער האָט געפיהרט זיין הויף אין קיידאָן.

דער קאָמפּף צווישען די קאָלוויניער און די יעזואיטען איז געווען אַ פערביטערטער. און איז אַ זונטאָג, וועז יאָנוש ראָדזיוויל איז געגאָנגען מיט זיין פאַמיליע פון קירך, איז איהם איבערפאַלען זיין אייגענער היידוק (לייב דיענער), וועלכער איז געווען אונטערגעקויפט פון די יעזואיטען, און האָט איהם געשפּאָלטען דעם שׂארבען מיט אַ שווערד.

אין דעם יאָהר 1590 שיינקט סיגיזמונד 3-טער דער שטאָט קיידאָן „מאָגדעבורגער רעכט", וועלכעם גיט דער שטאָט אויטאָנאָמיע און זעלבסט פערוואַלטונג, ד. ה., אַדמיניסטראַטיוע און יורידישע אונאָבהיינגיגקייט.

קיידאָן דערנרייכט אַ בליהענדען צושטאַנד. זי ווערט דער האַנדעלס צענטער פון דער געגענד, און יריד־ען ווערען אָפּגעהאַלטען דריי מאָל אַ יאָהר און דער גרעסטער אין דעם חגא באָגאָיאָוולענע.

אין יאָהר 1614 האָט קריסטאָפער ראָדזיוויל, גרויספירשט פון ליטא און וואָיוואָדא פון ווילנא, חתונה מיט דער שיינער אננא, די טאָכטער פון סטאַניסלאַוו קישקא, און קריגט אלס נדן פון זיין שווער האַלב קיידאָן. אין אַ קורצער צייט נאָכדעם קויפט ראָדזיוויל אָפּ די אַנדערע העלפט קיידאָן, און מאַכט איהר אלס רעזידענץ פון די ראָדזיווילס. און דאָן ערשט הויבט זיך אָן די גרויסקייט און בעדייטונג פון דער שטאָט.

אלס רעזידענץ פון דעם גרויס־פירשטען, וועלכער איז אויך דער הויפּט פון די קאָלוויניסטישער בעוועגונג, ווערט נאָטירליך קיידאָן דער צוציהונגם פּלאַץ פאַר די געלעהרטע קאָלוויניער, וועלכע ווערען פערפאָלגט אין פערשיעדענע מדינות פון אייראָפּאַ.

אין 1625 בויט קריסטאָפער ראָדזיוויל די ערשטע קאָלוויניש גימנאַזיע, וועלכע וואַקסט שפּעטער אויס און ווערט אַ ליצעאום. די גימנאַזיע האָט אַ רייכע ביבליאָטעק.

וועגען דער קאָטוליישער קירך, וואָס מיכאָל ראָדזיוויל האָט נאָך אין יאָהר 1560 צוגענומען פאַר אַ קאָלווינישע קירך, האָט זיך זייט דאָן אין עצויגען אַ פּראָצעס, ביז ענדליך אין יאָהר 1627 איז דעם גלח קאָביליאַנסקי, געלונגען צו גווינען אין פּוילישען סיים דעם פּראָצעס, און קריסטאָפער ראָדזיוויל האָט געמוזט צוריקאומקעהרען די קירך צו די קאָטאָליקען און נאָך צוצאָהלען 12,000 זלאָטעם שטראָף.

דערפאַר אָבער האָבען די קיידאָנער בירגער אויסגעפּועלט אַ געזעץ, וואָס האָט פערבאָטען קאָטאָליקען צו בויען קירכען און קלויסטערס אין קיידאָן. דיעזער געזעץ האָט אָנגעהאָלטען אַזוי לאַנג, ווי די קאָלווינער זיינען געווען אין מאַכט.

אין 1626 האָט קריסטאָפער ראָדזיוויל געגומען בויען דעם גרויסען קאָלווינער סבאָר (קירך און מיטינג־פּלאַץ), וועלכער איז פערענדיגט געוואָרען אין 1629. צו פּעראיביגען זיין טהאָט, האָט ער אַוועק־געשטעלט אַ שטיינערנע פּלאַטע לעבען דעם אלטאָר אין סבאָר, אויף וועלכער עס איז אויסגעקריצט אין לאַטיין דורך וועמען און וואָן דער סבאָר איז געבויט געוואָרען.

ער האָט אויך געלאָזט בריינגען די טרונע מיט'ן קערפּער פון זיין ברודער — יאָנוש ראָדזיוויל — און זי אַוועקגעשטעלט אין אַ ספּעציעלען וואַלט אין קעלער פון סבאָר. אויף דער טרונע האָט מען אַוועק־געלייגט דעם שווערד, מיט וועלכען דער היידוק האָט יאָנושען ערמאָרדעט. אָן ענטשפּרעכענדע אויפ־שריפט איז אויך געמאַכט געוואָרען אויפן זאַרג.

זייט דעם איז דער קעלער אין סבאָר געוואָרען דער פּאַמיליען סקלעפּ (וואָלט) פון דער משפּחה ראָדזיוויל.

אין 1629 ווערט איינגעלאָדען דער ערשטער לוטעראָנישער פּאַסטאָר פּאַר די דייטשע געמיינדע, וועלכע האָט עקזיסטירט אין קיידאָן שוין אייניגע יאָהרען, און האָט געהייסען די אויגסבורגער גע־מיינדע. די ערשטע דייטשע־לוטעראָנישע קירכע איז געבויט געוואָרען אַ הילצערנע אין יאָהר 1638, און ראָדזיוויל האָט דער קירכע געשאָנקען דאָס רעכט פון רעליגיאָנס פרייהייט.

די רוסען האָבען אין קיידאָן געהאַט אַ קלויס־טער מיט שווארצע מאָנאָכען, וואו עס פלעגען זיך יעדען זונטאג צוזאַמענקומען די פּראַוואָסלאַווע צו גאָטעם דינסט.

פון שקאָטלאַנד זיינען אָנגעקומען קיין קיידאָן אַ סך פערפאַלגטע קאָלווינער, נאָכדעם ווי דושיימס 6-טער, קעניג פון שקאָטלאַנד, איז געוואָרען

דזשיימס 1-טער, קעניג פון ענגלאַנד. און די רדיפות אויף די קאַלוויניער האָט זיך פערשטאַרקט. פיעלע שקאָטלענדער זיינען אויסגעטרעטען אלס סאָלדאַטען אין ראַדזיוויל׳ס דיענסט. *)

VI.

פון אָנפאַנג פון 16-טען יאָרהונדערט ביז 1640

קריסט. ראַדזיוויל׳ פערגרעסערט אידישע בעפעלקערונג — ער ערלויבט אין קיידאַן אייַנצוואַנדערען נור אידען מיט רעקאָמענדאַציעס — גרושים פון שקאָטלאַנד — וועבער — בעזאַנדערער טייל אין שטאָט פאַר אידען — לומדים וואַנדערען איין פון דייטשלאַנד — קיידאַנער פערטרעטער צום ועד ארבע הארצות — קריסטאָפער שטאַרבט.

אום צו פערגרעסערען די אידישע בעפעלקערונג אין קיידאַן צוליב מסחר, גיט קריסטאָפאָר ראַדזיוויל׳ ארויס א בעפעהל׳ דורך וועלכען ער גיט די אידען אלע בירגערליכע רעכט און פולשטענדיגע רעליגיעזע פרייהייט. דערצו גאַראַנטירט נאָך דער בעפעהל׳ אז קיינער וועט ניט פערלירען זיינע גיטער און גרונט־אייגענטום, אויב ער וועט זיך וועלען בעזעצען אין אן אַנדער שטאָט.

ניט קוקענדיג אויף ראַדזיוויל׳ס שטאַרקען פערלאַנג אַרייַנצוקריגען, וואָס מעהר אידען אין קיידאַן, איז ער אָבער אין דער זעלבער צייט געווען אויך זעהר פאַרזיכטיג, און האָט געלאָזען איינוואַנדערען און זיך בעזעצען נור די יעניגע אידען, וואָס האָבען גענוגענט וווייזען עמפפעהלונגס־בריעף און רעקאָמענדאַציעס וועגען זייער גוטען נאָמען, כאַראַקטער און עהרליכקייט. און דאַריבער זיינען די קיידאַנער אידען, וועלכע זיינען הויפטזעכליך געקומען פון דייטשלאַנד, בעשטאַנען פון גענקליבענע, געלערענטע און מיוחסים.**) עס איז א סברה, אז א סך אידען זיינען אויך געקומען קיין קיידאַן פון די גרושים

*) קלייבענדיג פאַלקס ליעדער פאַר די זאַמלונג, וואָס איז ארויסגעגעבען געוואָרען אין 1901 פון גינזבורג און מארקס, האָט דער פערפאַסער פון דיעזער בעשרייבונג פערצייכענט די עלטסטע און בעסטע פאַלקס ליעדער פון פרייַדע הייסע? דעם קאָמענטאַטאָר׳ס, אז עלטערע פרוי, וואָס איז יאָהרען געלעגען פאַראַלירט אויפ׳ן בעט. וועגן פרייַדע האָט איהם פארגעוונגען דאָס ליעד „קום איך צו מיין שטאָל", נומער 288 אין דער זאַמלונג, האָט דער פערפאַסער ניט געקענט פערשטעהן, ווי אזוי אזא ניט אידיש טעמע זאָל ווערען א פאַלקס ליעד אין קיידאַן.

ערשט שפעטער מיט יאָהרען, ווען דער פערפאַסער האָט שטודירט שקאָטיש פאַלקס ליעדער, האָט ער אנגעטראפען אין דער זאַמלונג Lyric Gems of Scotland דאָס ליעד Gudeman at E'euHome cam' our†, ווען׳כעם איז פונקט דאָס זעלבע ליעד, וואָס פרייַדע האָט איהם פארגעזונגען. איצטער, שטודירענדיג דאָס מאַטעריאָל פאַר די נעטיכטע פון קיידאַן, און געפינענדיג שקאָטלענדיש פאַלדאַטען אין קיידאַן אין די צייטען פון די ראַדזיוויל׳ס, איז איהם קלאָר געוואָרען די פערוואַנדלונג פון א שקאָטלענדער פאַלקס ליעד אין א אידישען ליעד אין קיידאַן. און אפשר זיינען דא שולדיג די אידישע גרושים פון שקאָטלאַנד, וואָס האָבען זיך בעזעצט אין קיידאַן.

**) ניט אומויסט האָבען זיך קיידאַנער אידען שטענדיג געהאַלטען פאַר מיוחסים. און פלעגט מען א קיידאַנער אידען אויף דער רייזע פרעגען: „פון וואַנען איז א איד?" פלעגט ער מיט שטאָלץ ענטפערען: „וועה, איך? א קיידאַנער!" און דערביי בויים וואַרט „איך" זיך געבען א קלאַפ מיט׳ן פינגער אין האַרצען. מיט קנאַה האָבען די אַנדערע ליטוויישע אידען די קיידאַנער א צונאַמענעם געעבען: „איך, קיידאַנער, א גריבעל אין האַדצען". די גריבעל, הייסט עס, איז געקומען פון צופיל קלאַפען זיך מיט׳ן פינגער אין האַרצען.

קיידאַנער, וועלכע זיינען אויך נעווען בעקאַנט אלס גרויסע לומדים, און פלעגען זיצען שטענדיג אייַנגעבויגען איבער דער גמרא, האָט מען אויך צוליב דעם נערופען די הויקערס.

נור אַנדערע לצים האָבען גענאַנט, אז הויקערס זיינען די קיידאַנער נעווארען פון צופיל קלאַפען זיך אין האַרצען, אזוי אז אין האַרצען איז נעווארען א גריבעל און פון רוקען — א הויקער.

† Home cam' our Gudeman at E'eu

פון שקאָטלאַנד, צווישען וועלכע עס זיינען געווען פיעל וועבער. דעריבער האָט זיך אין קיידאן זעהר שטאַרק ענטוויקעלט די וועבעריי. און אין אַנפאַנג פון 19־טען יאָהרהונדערט איז די וועבעריי אין קיידאן געווען אויסשליסליך אין די אידישע הענד.

די נייע איינגעוואַנדערטע אידען האָט פירשט ראַדזיווילן זעהר פריינדליך אויפגענומען און האָט פאַר זיי אָפּגעפיהרט א בעזונדערען טייל פון שטאָט. נאָך א געוויסער צייט האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אז די איינגעוואַנדערטע אידען האָבען ענטוויקעלט פערשיעדענע האַנדווערקערייען, און צווישען זיי זיינען געווען א סך שפּעציאַליסטען אין זייער פעכער, מיט וועלכע ראַדזיווילן איז געווען זעהר שטאַלץ.

איינגעוואַנדערט זיינען אָבער אויך א סך לומדים פון דייטשלאַנד, און די אידישע קהילה אין קיידאן האָט ענטוויקעלט א צענטער פון תורה און פרומקייט.

אין א קורצער צייט האָט קיידאן געוואָרען שם־ען אלם די בעריטענדסטע קהילה אין זאמוט — די האַרץ פון ליטא.

און אז די אידען פון ליטא און זאמוט האָבען אין יאָהר 1623 (שס"ג) בעשלאָסען צו גרינדען א בעזונדערען „וועד המדינות הראשיות דליטא", וועלכער האָט געהאַט א בעזונדערע פערטרעטונג אין „וועד ארבע הארצות", זיינען אין אייניגע יאָהר נאָך דער גרינדונג פון דעם וועד דליטא שוין געווען קיידאנער אידען פערטרעטען אין איהם.

די אידישע געמיינדע איז אין קיידאן געווען אין א גוטען מעמד, וואָן קריסטאָפּער ראַדזיווילן איז געשטאַרבען און די שטאָט איז איבערגעגאַנגען בירושה צו זיין זוהן יאָנוש ראַדזיווילן אין יאָהר 1640.

VII.

פון 1640 ביז 1648

יאָנוש ראַדזיווילן — בויט דעם שלאָס — דער שילד פון קיידאן — קאַלווינער קירך און קירכהאָף — פּעסטליכקייטען — קיידאנער גאַסען — ליצעאום — בוכדרוקערייי — פּאַפּיר פאַבריק — ראַדזיווילס מיה צו פּראַייניגען די קאַלווינער מיט דער לוטעראַנער קירכען — מקום מקלט פאַר פערפאָלגטע געלעהרטע — ראַדזיווילס בעציהונג צו אידען — פוילע בירגערליכע רעכטע — מילימערישע איבונגען — אידישע גאַסען.

די ראַדזיווילס זיינען אלע געווען פערוואַנדט און דורכגעמישט מיט די רעגירענדע פירשטליכע און קעניגליכע הייזער פון אייראָפּא און האָבען זיך גערעכענט פאַר די העכסטע אריסטאָקראַטי פון דער דאַמאַלסדיגער קריסטליכער וועלט.

יאָנוש ראַדזיווילן אָבער האָט זיך גערעכענט פאַר דעם רייכסטען און געביטענדסטען פון די ליטווישע גרויס־פירשטען, וויל ער איז ער אויך געווען א פרייער גייסט און מעהר דעמאָקראַטיש, ווי די איבריגע פירשטען.

האָבענדיג פערבראַכט זיין יוגענד אין די הויפּט שטעט און אין די קעניגליכע הויפּען פון אייראָפּא און זייענדיג דער רייכסטער פון די פוילישע און ליטווישע גרויס־פירשטען, האָט ער אין קיידאן — זיין רעזידענץ — און הויפּט שטאָט פון זאמוט, אויפגעבויט א פאַלאַץ, אויפ'ן בארג, רעכטס פון וועג, וועלכער פיהרט צו די דערפער יאַנושאָווא (וועלכע הייסען טאַקע נאָך איהם).

דער שלאָס האָט מיט זיין גרויסקייט, פראַכט און גלאַנץ איבערגעשטיגען פילע פון די בעריי־טענדסטע פאַלאַצען און שלעסער אין אייראָפּא. ער איז ניט געווען פּאַרטיפיצירט און האָט אראָפּגע־קוקט פון בארג אויף די גאַנצע שטאָט דורך די לאַנגע שלאָס־גאַס, וועלכע איז, אזוי צו זאָגען, גע־לעגען אויסגעשפרייט אונטער זיינע פיס.

פון ביידע זייטען פון דעם הויפּט פאַלאַץ האָבען זיך געצויגען צוויי נידעריגערע פלינעל, וועלכע האָבען פאַרמירט א ניגאַנטישען הויף. דער הויף איז געווען אַרומגערינגעלט מיט א שטאַרקען אי־זערנעם צוים. דער אַריינגאַנג איז געווען דורך א

גרויסען טורעמפּאַרמעדיגען טויער, אויף וועלכען עס זיינען געווען די שילדען מיט די הערבען פון דער פאַמיליע ראַדזיוויל, און פון דער שטאָט קיידאן: אן אדלערשער פום מיט א שוואַרצען פליגל אויף א גאָלדענעם הינטערגרונט. דער פום האָט גע־האַלטען א פערדישע פּאַדקאָווע, בעדעקט מיט דריי רויטע קרייצען.

פאַר דעם אריינגאַנג אין טויער איז געשטאַנען אן עהרען וואַך פון שקאַטלעַנדישע סאָלדאַטען. אין דיענסט פון יאַנוש זיינען געווען אייניגע שקאַט־לעַנדישע, אַזוי גוט ווי דייטשע רעגימענטען.

לינקס פונ׳ם וועג, וואָס פיהרט צו יאַנושאָווע, געגענאיבער דעם שלאָס, איז געווען די קאַלווינער הויף־קירך, וואו גאָטעס דינסט פלעגט אָפּגעהאַלטען ווערען אין ליטווישער שפּראַך.

דערביי איז אויך לעבען דער קירך, געווען דער קאַלווינישער קירכהאָף, וואו מען קען נאָך איצ־טער אויך זעהן אלטע שטיינערנע מצבות מיט פּאר־ווישטע אויפשריפטען פון די צייטען פון די ראַד־זיוויל׳ם.

די שטאַדט איז ניט געווען בעפעסטיגט, ווייל ראַדזיוויל׳ם רעזידענץ האָט נישט מורא געהאַט פאַר קיין אָנפאַל פון אירגענד וועלכען שונא, זייענדיג דער מעכטיגסטער פירשט אין פוילען און ליטא און האָבענדיג אין זיין דיענסט די שטאַרקסטע אויסלענדישע רעגימענטען, א חוץ די ליטווישע און פוילישע.

קיידאן האָט געשווייבעלט און געגריבעלט מיט אויסלענדישע אדעלייט און דיפלאָמאַטען פון גאַנץ אייראָפּא.

זעהר אָפט פלעגען פאַרקומען אין די זאלען פון שלאָס אָפיציעלע בעלער, וואו דער עמפּאַנג פון געזאַנדטע פון קעניגליכע הויפען פלעגען שטאַט־פינדען. ביי גרויסע פייערליכקייטען פלעגט די שטאָט בעפעלקערונג אַנטייל נעהמען, בעזאָנדערס אין פעלע, וועו יאַנוש ראַדזיוויל פלעגט זיך צוריק קעהרען פון א קריג, אלס זיעגער, וואָס פלעגט זעהר אָפט פאַרקומען.

דאָן פלעגען אויסגעשטעלט ווערען טונען מיט פּער און דזשעגעכטם ארום שלאָס און אויף די הויפּט וועגען און פלעגען אין אַוועגד אַנגעצונדען ווערען, אלס אן אילומינאַציע. *)

וואו דער מארק־פלאַץ האָט זיך אָנגעפאַנגען, ביי דער נעוויאזשע, איז געווען דער האָפען פאר די זיגעל שיפען, וואָס זיינען געגאַנגען אויף דער נעוויאזשע פון פאַנעווועזש ביז קיידאן.

ביים אריינגאַנג אין שטאָט פון אויף יענער זייט וואָסער איז געווען א שטיינערנער טויער.

די גאַסען זיינען געווען: לאַנגע־שלאָס גאַס, הויפישע, יאַסוועגער, סמילגער און אידישע. די גא־סען, אזוי ווי דער מארק־פלאַץ, זיינען געווען שיין געברוקירט און זויבער געהאַלטען. און דאַריבער האָט זיך קיידאן גערעכענט פאר די שענסטע שטאָט אין זאמוט. ווילנא איז טאַקע געווען די הויפּט־שטאָט פון ליטא, אָבער קיידאן איז געווען די ארץ פון זאמוט, די רעזידענץ פון יאַנוש ראַדזיוויל, גרוי־סער העטמאַן פון ליטא, וואיעוואָדא פון ווילנא און גרויס־פירשט פון רוים, וועלכער האָט געהאַט האָפּ־נונגען אויסגעוועהלט צו ווערען אלס קעניג פון פוילען.

קיידאן, פערגרעסערט און פערשענערט, ווערט אונטער יאַנוש׳ען דער צענטער פון וויסענשאַפט אין זאמוט. דער ליצאום מיט די בעסטע פראָפע־סאָרען און לעהרער ציעהען צו א סך סטודענטען.

יאַנוש ראַדזיוויל, דער קאַלווינער, האָט זיך שטאַרק בעמ־הט צו פעראייניגען די קאַלווינישע מיט דער לוטעראַנישער קירכע. פיעלע קאַנפערענ־צען מיט דיסקוסיאָנען זיינען צוליב דעם צוועק אָפּ־געהאַלטען געוואָרען אין קיידאן. בעזונדערס נאָך דעם רעליגיעזען דיספוט אין טהאָרן אין יאָהר 1645.

*) די אידישע קהילה האָט אין קיידאן אויך איבערגענומען די אָרט צו פייערען גרויסע שמחות מיט „ברענען טונען". שמיני עצרת פארנאַכט פאר די הקפות איז געוואָרען א מנהג צו „ברענען טונען". און די יונגוואָרג פלעגט אויפשטעלען רייהען פון דרייפייער טונען, אייניג אויף די אנדערע, און אונטערצינדען, אויפן פרייען פעלד, לעבען סמיגלא, ניט ווייט פון שוץ.

דאָס אַלעס האָט געבראכט אין קיידאן א סך געלעהרטע פון פערשיעדענע טיילען פון אייראָפּאַ, פון וועלכע פיעלע האָבען זיך בעזעצט אין קיידאן. *)

די פעראייניגונג פון די ביידע קירכען איז אָבער ראַדזיוויליען דאָך ניט געלונגען.

אין 1650 ווערט געגרינדעט א בוכדרוקעריי. אין דיעזער דרוקעריי איז געדרוקט געוואָרען דער ערשטער תהילים אין ליטוויש און א סך אַנדערע רעליגיעזע, ווי אויך ווייסענשאַפטליכע ביכער.

די גרעסטע פּאַפּיר פּאַבריק איז נאָך מיט א פּאָר יאָהר פריהער אויפגעשטעלט געוואָרען אין קיידאן, וועלכע האָט געליעפערט פּאַפּיר פאר דעם גאַנצען געגענד. און נאָך איצטער קען מען געפינען אין די אַרכיוון פון קאָווגע און ווילנא אַלטע דאָקומענטן געדרוקט אָדער געשריעבען אויף פּאַפּיר, וואָס טראָגט אויף זיך דעם צייכען מיט וואַסער בוכשטאָבען: Civitas Caiodunensis (שטאָט קיידאן).

עס איז נאָך פאַרהאַנען א פּאָליציי־אַדמיניסטראַטיוור געזעץ־בוך, געדרוקט אין קיידאן אויף קיידאנער פּאַפּיר אין יאָהר 1653.

די קאָלוויער, פערפאָלגט אין די מעהרסטע שטאָטען פון דער קאָטוליישער אייראָפּאַ, געפינען אין קיידאן א מקום מקלט, אזוי אויך די לוטעראַנער. און דאַריבער בליהען אין קיידאן אויף די דייטשע לוטעראַנישע געמיינדע, אזוי ווי די קאָלוויניש, אויך די רוסען האָבען זייער געמיינדע. מעהר נישט ווי קאטאָליקען לאָזט מען ניט דעם קאָפּ אויפהויבען, און יעזואיטען לאָזט מען אין קיידאן גאָר אין גאַנצען ניט אַריין.

די בעפעלקערונג לעבט צווישען זיך גאַנץ פרייגדליך אונטער דער שפע פון ראַדזיוויל'ס הויף און זיין גערעכטער און פּאַרטגעשריטענער רעגירונג.

ער ליעבט אויך זיין פּאָלק, די ליטווינער, און זייער שפּראַך.

* * *

יאַנוש ראַדזיוויל איז בעזאָנדערס פריינדליך געזינט צו די אידען אין קיידאן און בעשטעטיגט אַלע פריוויליעגיעם און רעכטע, וואָס זיין פאָטער, קריסטאָפער, האָט זיי געגעבען.

אין יאָהר 1647 גיט ער אַרויס א בעפעהל פאַר די בעפעלקערונג פון קיידאן וועגען די שטאָטישע פערוואַלטונג, וואו אין 6־טען פּאַראַגראַף ווערט געזאָגט, אז די וואַהל פון שטאָט־בעאַמטע ווערט דורכגעפיהרט פון אַלע בירגער אָהנע אונטערשיעד פון רעליגיאָן אָדער נאַציאָנאַליטעט.

די אידען זיינען שוין דאַמאָלס געווען דער אָנגעזעהענסטער עלעמענט אין שטאָטישען און ווירטשאַפטליכען לעבען פון קיידאן: זיי האָבען זיך בעשעפטיגט מיט ווייניהאַנדעל און ברויערייי, געלט לייהען, עקספּאָרט און אימפּאָרט, ערד־אַרבייט און פערשיעדענע מלאכות.

די אידישע בעלי מלאכות זיינען געווען אַרגאַניזירט אין פערשיעדענע צעכען, וועלכע האָבען געטראָגען די זעלבע פליכטען, ווי די ניט אידישע. די אידישע צעכען זיינען בעפרייט געווען פון שטייערען, וועלכע האָבען געהאַט א שייכות מיט קריסטליכע מנהגים.

סכסוכים צווישען אידען און קריסטען האָבען ג'משפט די ריכטער פון שלאָם. די אידען האָבען געמעגט אויפמאַנען זייערע חובות פון קריסטען דורך פערקויפען די הייזער פון די בעלי חובות, אויב זייערע אַנדערע מטלטלים זיינען ניט געווען גענוג צו דעקען דעם חוב. אָבער פאַר חובות האָבען קריסטליכע הייזער געמעגט פערקויפט ווערען נור צו קריסטען.

די אידען, אזוי ווי די קריסטען, האָבען גע־קראָגען וואויינרעכט אין קיידאן ערשט אין א יאָהר

*) אויף איינעם פון די אויפשריפטען אויף א מאָנומענט אויפ'ן דייטשען פריעדהאָף לעזען מיר אין לאַטיין וועגען פראָפעסאָר אין דער בעריהמטער גימנאַזיע (Gymnasium Illustro) אדאָם פרייטאג, וועלכער איז געשטאָרבען אין 1646: „קיין קינדער האָט ער ניט איבערגעלאָזען, אָבער א בוך וועגען מיליטעריישער ארכיטעקטור האָט ער איבערגעלאָזען".

מיט זעקס וואָכען נאָכדעם, ווי מען האָט זיי אייַנגעשוואָרען. אידען זיינען געווען פֿערטרעטען אין דער שטאָט־פֿערוואַלטונג, וואו מען פֿלעגט פּעסט שטעלען די אָפּצאָהלונגען און שטייערען, און פֿלעגען אויפּפּאַסען, אז די שטייערען זאָלען ריכטיג פּאַנדערגעטיילט ווערען אויף די אידען, ווי אויף די קריסטען.

די אידען האָבען געהאַט יעהרליכע מיליטערישע איבונגען אונטער דער אויפזיכט פון אַ בעאַמטען פון מאַגיסטראַט (און מיט דער לייטונג פון מיליטערישע אינסטרוקטאָרס), כדי די שטאָט פֿערוואַלטונג זאָל ווייסען ריכטיג, וויפיל אידען קענען גענעמען אין פֿאַל עס וועט נויטיג זיין צו פֿערטיידיגען די שטאָט געגען א שונא.

פון מיליטערישע איבונגען האָבען זיך די אידען ניט געקענט אויסקויפען, אָבער פון דער פֿליכט צו בעוואָבען די שטאָט ביי נאַכט, וועלכע איז געלעגען אויף אַלע בירגער, האָבען די אידען זיך געקענט ארויסמאַכען, דינגענדיג א קריסטליכען נאַכט וועכטער.

די גאַסען, וואו די אידען האָבען געוואוינט, זיינען געווען: די אַלטע מאַרק־גאַס, סמילגער, אידישע און קרומע גאַסע.

דער ראַט־הויז.

VIII.

פון 1648 ביז 1657

ערשטע וויגד מיהל — יאַנוש בויט רופישע קירך פאר די צווייטע פרוי — דער ראַט־הויז — צעד פון קצבים — גזרת ת"ח ות"ט — קריג מיט רוסלאַנד — דער קריג מיט שוועדען — יאַנוש האַלט מיט די שוועדען — שטאַרבט אין טיקאַצין — די פוילען זיענען — קיידאַנער אידען לויידען — די שוואַרצע פּעסט.

אין יאָהר 1648 האָט וולאַדיסלאַוו 4־טער, דער קעניג פון פוילען, בעשטעטיגט דאָס „מאַגדעבורגער רעכט" פאר די שטאָט קיידאַן.

אין דעם זעלבען יאָהר האָט ראַדזיוויל געלאָזען אויסבויען די ערשטע וויגד מיהל אויף דער אַבעלע און די מיהל ווערט ארויסגעגעבען אין ארענדע צו אידען.

נאָכדעם, ווי יאָנוש׳ם ערשטע פרוי איז געשטאָרבען, האָט ראָדזיווי׳ל צום צווייטען מאָל חתונה געהאָט מיט דער רוסישער קניאזשנאָ (פרינצעסין) מאריא מאָגיל׳יאנקא אין 1648, און האָט בעפוי׳לען אויסצובויען פאָר זיין פרוי א הי׳לצירנע פראָווינסי׳אָונע קירך אויפ׳ן מערקע׳ל, ניט ווייט פון סקאָנגאָ׳ע. די קירך עקזיסטירט נאָך איצטער.

אין יאָהר 1652 ווערט פאָרטיג דער גרויסער צוויי־שטאָקיגער געמויערטער ראָט־הויז אויפ׳ן מארק. די געביידע איז איינע פון די שענסטע אין זאָמוט. דער פּראָכטפו׳ל־שטאָט־זיגער אויפ׳ן טורעם האָט אפי׳לו ניט זיין גלייכען אין דאַנציג אוו אין גאַנץ ל׳יטא.

ראָדזיווי׳ל ל׳ייגט אַרויף אַן אָפּצאָה׳ל אויף שנאַפּס און מעד *) אויף דריי יאָהר, ספּעציע׳ל אום אָפּצוצאָה׳לען די קאָסטען פון אויפבויען דעם ראָט־הויז. דער אָפּצאָה׳ל איז אויף אידען און קריסטען גל׳ייך. א ספּעציע׳ל בעאַמטער ווערט ערוואה׳לט איינצונעמען דעם אָפּצאָה׳ל.

צו דער זע׳לבער צייט ל׳אָזט ראָדזיווי׳ל אויך אַרוים א בעפע׳ל, אז אַ׳לע אידישע קצבים, שוחטים און די וואָס האַנדל׳ען מיט בהמות צום שלאַכטען, זאָל׳ען זיך פּאַראייניגען אין א צעך. דער בעפע׳ל איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אין אַפּריל 1652.

* *
*

דער הע׳לישער פּל׳אָם פון באָגדאָן כמע׳לניצקי׳ס אויפשטאַנד. אין 1648 — 1649 (גזירת ת״ח ות״ט), ווע׳לכער האָט געקאָסט אזוי פי׳ל אידישע בל׳וט און ל׳עבענס אין אוקריינא און פוי׳לן, האָט קיידאָן ניט אָנגעריהרט. מעהר נישט וואָס די אידישע געמיינדע האָט געשיקט שטיצע פאָר די ל׳ייד׳ענדע אידען, אזוי ווי אַנדערע אידישע קהי׳לות פון ל׳יטא האָבען געטאָן.

און אזוי האָבען זיך ג׳ע׳לעבט די אידען אין קיידאָן פיע׳ל בעסער, ווי די אידען אין אַנדערע ל׳יטווישע שטעט, זאָגאָר נאָכדעם, ווי דער גרויסער קריג מיט רוסי׳לאַנד האָט אויסגעבראָכען געגען פוי׳לען אונטער דעם צאָר אַ׳לעקסעי מיכאי׳לאָוויטש אין 1654.

ביז 1655, ווען ווי׳לנא איז חרוב געוואָרען פון די רוסען, און הונדערטע אידישע קהי׳לות זיינען אין גאַנצען אָפּגעווישט געוואָרען, האָט קיידאָן, די הארץ פון זאָמוט, נאָך ניט געפיהל׳ט דאָס, וואָס גאַנץ אוקריינא און דער גרעסטער טי׳יל פון פוי׳לען און ל׳יטא איז אויסגעשטאַנען.

אָבער ענדל׳יך האָט אויסגעבראָכען דער קריג מיט שוועדען אין יאָהר 1655.

* *
*

קאַר׳ל גוסטאַוו פון שוועדען, ווע׳לכער האָט אין אָנפאַנג פון קריג אָהן שווערי־גקייטען בעזיעגט יאָן קאָזימיר, דעם קעניג פון פוי׳לען, האָט זאָגאָר גע־קראָגען שטיצע פון יאָנוש ראָדזיווי׳ל. אַ׳לע קאַ׳ל־ווינער אין ל׳יטא האָבען געקוקט אויף דעם שוועדישען קעניג, אויך א קאַ׳לווינער, ווי אויף דעם רעטער און בעפרייער פון ל׳יטא.

קיידאָן איז דאָן געוואָרען דער צענטער פון די שוועדישע אַרמייען אונטער דער פיהרערשאַפט פון קאַר׳ל גוסטאַוו׳ס שוואָגער, מאָגנוס דע ל׳א גאַרדיא.

יאָנוש ראָדזיווי׳ל, ווע׳לכער האָט אַ׳ליין אָנגע־פיהרט א גרויסע אַרמיי פון ל׳יטווישע און פוי׳לישע סאַ׳לדאָטען, ווי אויך שקאָטל׳ענדער און דייטשע רע־גימענטען געגען יאָן קאָזימיר, איז שפּעטער ג׳ע־צוואונגען געוואָרען זיך צו בעפעסטיגען אין דער פעסטונג פון טיקאָצין, וואו ער איז פון הארץ־שלאָג געשטאָרבען אין 1656.

דערווי׳ל האָט זיך די אין גאַנצען צעשל׳אָגענע פוי׳לען אויפגעבאָפט, ווי פון שלאָף, האָט צוזאַמען־גע׳זאַמע׳לט איהרע כחות און האָט צוריקגערופען איהר קעניג יאָן קאָזימיר, ווע׳לכער איז געווען אָנט־ל׳אָפען פון די שוועדען קיין סי׳לעזיען. מיט פער־אייניגטע און פערשטאַרקטע אַרמייען האָבען די פוי׳לען פערטריבען קאַר׳ל גוסטאַוו מיט זיינע שוועדישע מחנות.

דא האָבען שוין די אידען פון ל׳יטא און זאָמוט, אזוי ווי די אידען און גאַנץ פוי׳לען ניט גוט אָפּגע־שניטען. בעזונדערס האָבען ג׳ע׳ליטען די אידען אין

*) קיידאָנער מער, ווע׳לכער איז געבריוט געוואָרען פון אידען, האָט געהאָט א שם איבער גאַנץ ל׳יטא און פוי׳לען.

קיידאָן, וועלכע די פּויליען האָבען געהאַלטען פּאַר פּעררעטער, אַזוי ווי די קאַלוויניסישע ראַדזיוויליס. פּיעלע אידען זיינען ענטלאָפען קיין קעניגסבערג, וואו עס האָט רעגירט דער קורפירשט פון פּרייסען און בראַנדענבורג, פּריעדריך ווילהעלם, וועלכער איז געווען אַן אָנקעל צו באָגוסלאַוו ראַדזיוויל — יאָנוּשעם קוזען.

די שוואַרצע מגפה (פּעסט) האָט אויסגעבראָכען אין קיידאָן און האָט אויך אַוועקגערויבט אַ סך מענשען פון דער קיידאָנער קהילה אין יאָהר 1657.

IX.

פון 1657 ביז 1669

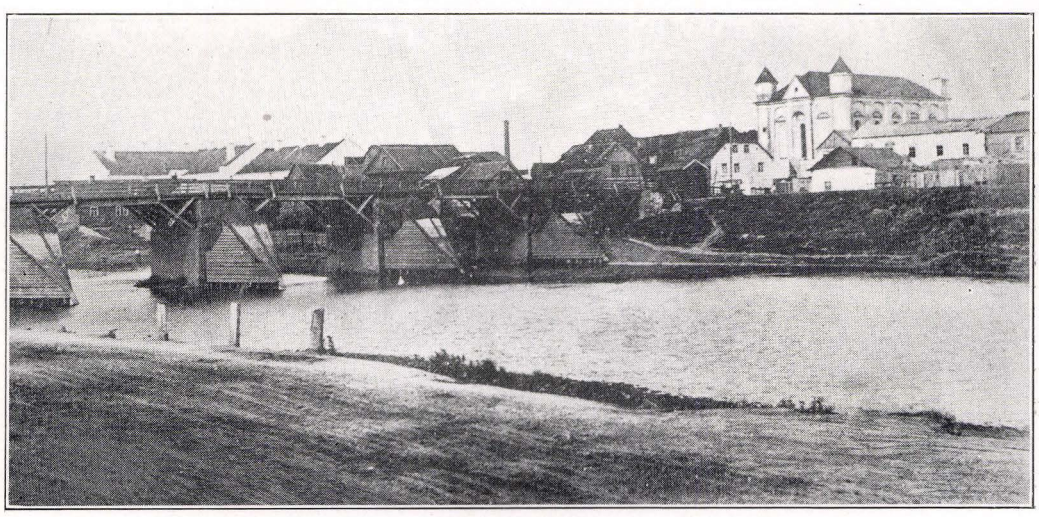
באָגוסלאַוו ראַדזיוויל — לאָזט ברייננען יאָנושעם קערפּער אין קיידאָנער סבאר — קיידאָן קומט צו זיך — דער ערשטער בריק איבער נעוויאָזשע — באָגוסלאַוו'ס בעצי־הונג צו אידען — וואויט אין קעניגסבערג — גיט אָרוים אין אָרענדע דעם הויף צו ר' וואולף איסאַקאָוויטש — קיידאָנער צענטער וואקסט — באָגוסלאַוו שטאַרבט.

באָגוסלאַוו ראַדזיוויל, אַ קאַלוויניסט, איז אין אָנפאַנג קריג אויך געווען מיט די שוועדען געגען יאָן קאַזימיר, אָבער נאָכדעם ווי יאָנוש ראַדזיוויל איז געשטאָרבען און פּויליען האָט געטומען זיעגען און אָרויסטרייבען די שוועדען פון פּויליען, איז ער מיט זיינע אָרמייען אָריבער צו יאָן קאַזימיר און דאָס האָט איהם געהאָלפּען קריגען זיין ירושה פון זיין קוזען — יאָנוש'ען — די שטאָט קיידאָן. און אויך אייניגער מאָסען בעשיצען די קיידאָנער געגען די פּערפּאָלגונגען פון די פּאָטריאָטישע פּויליען.

דער קריעג מיט שוועדען, ווי אויך מיט רוס־לאַנד האָט זיך געענדיגט אין 1657. באָגוסלאַוו האָט געלאָזט ברייננען דעם קערפּער פון זיין קוזען יאָנוש ראַדזיוויל פון טיקאָצין קיין קיידאָן און האָט איהם אַוועקגעשטעלט אין פּאָמיליען סקלעפּ פון קאַלווינער סבאָר, וואו ער האָט אויך דעם בלייענעם זאַרג געלאָזט אויסקריצען אין לאָטיין אַ לאַנגען נוסח וועגען די נצחונות, וואָס יאָנוש — דער זיעבעטער דור פון די ראַדזיווילס — האָט געהאָט איבער זיינע שונאים, און וועלכע ער איז געשטאָרבען.

נאָך דעם יאָהר 1658 האָט פּויליען און ליטא ביסלעבווייס געטומען קומען צו זיך פון די חורבונות, וואָס די מלחמות האָבען אָנגעמאַכט, און די קהילה אין קיידאָן האָט זיך צוריקגעשטעלט אויף די פּים.

עס עפענט זיך דער אָפּטייק אין 1658, וואו עס איז נאָך פּאַראַן די ערלויבנעש, אַ דאָקומענט, אונטערגעשריבען פון באָגוסלאַוו ראַדזיוויל.

דער בריק איבער דער נעוויאָזשע און דער קאַלווינער סבאָר רעכטס.

אין 1659 בויט מען דעם ערשטען בריק איבער די נעוויאזשע. פון ביידע זייטען פון בריק זיינען אויפגעבויט הייזלעך, וואו עס זיצען בעאמטע, וועלכע קאלעקטירען בריק־געלט. אויך איז געווען ביים בריק א מעלדע־ביורא פאר נייע אנגעקומענע אין קיידאן.

אין בריק־שטיבעל, אויף דער שטאַטישער זייט פון נעוויאזשע, וואו עס הויבט זיך אן דער מארק, האט געווואונט דער סלוגא־מיאסטשע — דער שטאַט דינער — וועמעס אויפגאבע עס איז געווען צו זעהן, אז דער מארק און די גאסען זאלען זייז ריין. ער איז אויך געווען דער שטאַט־אויסרופער. אוו האט מען וואס געדארפט מודיע זיין די בעפעל־קערונג פון קיידאן, סיי וועגען א נייע פעראָרדנונג פון פירשטליכען שלאס, אדער פון ראט־הויז, פלעגט דער שטאַט־אויסרופער אין א מארק טאג, וועלכער איז געווען ליך געווען אלע דאנערשטאג, ארוים־געהן מיט א פויק, און פויקענדיג צונויפרופען דעם עולם און בקול רם אויסשרייען, וואס ער האט צו זאגען.

די הכנסה פון בריק איז אפגענעבען געווארען צו א אידען אין ארענדע.

באגוסלאוו האט בעשטעטיגט אלע רעכטע צו די אידען פון קיידאן, וועלכע זיי האבען געקראגען פון די פריהערדיגע ראדזיוויל.

אליין אבער האט באגוסלאוו אם מיסטען פער־בראכט אין קעניגסבארג — פרייסען. ער פלעגט נאר קומען צו פאהרען אין קיידאן פון צייט צו צייט. ער האט דעריבער אפגענעבען אין פאכט צו אידען אלע הכנסות פון קיידאן. די מייסטע דאקומענטען, וואס זיינען אונטערגעשריבען פון באגוסלאוו'ען, זיינען ארויסגענעבען געווארען אין קעניגסבארג. אזוי איז אויך דער דאקומענט, וועלכער איז געגעבען געווארען צום קיידאנער סטא־ראסטא אבארסקי ארויסצוגעבען צו די מאנאכען פון דעם פראוואסלאוונעם קלויסטער יעהרליך 5 טאן קארן, 4 טאן מאלץ, 7½ טאן האבער, 1 טאן רעצקע־גרויפען, 1 טאן גערשטענע גרויפען, 1 טאן ארבעס, 3 פעסלעך פוטער, 90 קעז א. ז. וו. — געצייכענט געווארען דעם 12־טען סעפטעמבער, 1661, אין קעניגסבארג.

דעם 11טען יון, 1662, רעפארטירט דער סטא־ראסטא אבארסקי צום פירשט ראדזיוויל קיין קע־ניגסבארג, אז ניט אכטענדיג אויף דעם פירשט באגוסלאוו'ס בעפעהל ניט צו בעשרייגקען די רעכטע פון די אידן, ווייל דער קאטוילישער בישאף אג־שלאגען אויף מארק און אין איבריגע פובליצנע פלעצער מודעות, איז וועלכע ער ווייל פערבאטען די אידען אין קיידאן צו האלטען קריסטליכע דיע־נערשאפט.

דעם 5טען אקטאבער, 1665, האט באגוסלאוו ראדזיוויל אונטערגעשריעבען דעם קאנטראקט, וועל־כער גיט ארוים אין פאכט דעם שלאס מיט'ן הויף פון קיידאן, אזוי אויך וויי א סך פון די הכנסות צו איינעם ר' וואולף איסאקאוויין. ר' וואולף האט דאס רעכט צו משפט'ן און שטראפען די איינוואוי־נער פון קיידאן, אזוי ווי דער גרויס־פירשט ראדזי־ויל אלין.

ר' וואולף האט א סך בייגעטראגען צו דער פערשטארקונג און פערגרעסערונג פון דער אידישער קהילה אין קיידאן.

מיט דעם פערבעסערען פון דעם וואהלשטאנד פון די אידען אין קיידאן, איז אויך געוואקסען דער צענטער פון תורה, לומדות און פרומקייט. די גרעס־טע לומדים פון יענער צייט האבען פערנומען דעם כסא הרבנות אין קיידאן. די ישיבה אזוי ווי די תלמוד תורה און חדרים זיינען געווען בעריהמט אין גאנץ זאמוט.

* *
*

נאך דעם שלום מיט רוסלאנד אין 1667, ווען מאלאראסיא איז ארויבער צו רוסלאנד, זיינען א סך אידען פון דארטען, וועלכע זיינען איבערגעבליבען נאך כמעלניצקי'ס פאגראמען, זיך צולאפען קיין ליטא, און אייניגע זיינען אויך אנגעקומען אין קיידאן.

ניט קוקענדיג אויף דעם, וואס ראדזיוויל האט געווואונט אין קעניגסבארג, איז אבער קיידאן נאך אלץ פערבליבען דער הויפט פונקט פון קאלוויניזם אין ליטא און דער פלאץ פון רעליגיעזער פרייהייט. צוליב דעם טאקע האט די אידישע קהילה געקענט אונגעשטערט זיך אזוי ענטוויקלען סיי עקאנאמיש, סיי גייסטיג.

אין יאהר 1669 שטארבט באגוסלאוו ראדזיוויל, און ווערט בעהאלטען אין דעם פאמיליען וואלט פון די קורפירשטען פון בראנדענבורג אין קעניגסבארג.

X.

פון 1669 ביז 1721

קאטולישע קירך הויבט דעם קאָפּ — איהרע רדיפות אויף די רוסישע און לוטעראנישע קירכען — גרויסע שרפה — די אידישע קהילה פערשפרייט זיך — ר׳ יאסעל קאברינער פערפאסט א סליחה — גרויסע מלחמות צווישען פּיאטער 1טען און קארל 12טען — דער שלאָם ברענט אפּ — קהילה פערארימט — מען פערשליסט די אידען אין יוד פאר חובות — שטארקע מגפה — אויסגעבויט ערשטען קאטולישען קלויסטער — גראָף טשאָפסקי קרונט קיידאן — אין צאהלען קאָפּ־שטייער פערנעמט קיידאן דעם דריטען פּלאץ.

נאָך באָגוסלאַוס טויט, האָט די קאטולישע קירכע ביסלעכווויים אלץ מעהר און מעהר געוואָנען אויפהויבען דעם קאָפּ אין קיידאן.

פון פערשיעדענע דאָקומענטען פון 1687 און 1697 קען מען זעהן, אז דער יעראָמאָנאָך פון דעם קיידאָנער פּראָווּאָסלאַוונעם קלויסטער האָט געוואָנען א קלאָגע געגען דעם זאָמוטער בישאָף דאָמיניק טישקעוויץ, פאר אן איבערפאל פון די קאטאָליקען אויף דעם קלויסטער.

אין דער זעלבער צייט האָט אויך פּאָסירט, אז די דייטשען האָבען זייער נייע לוטעראנישע קירך, וועלכע איז אין 1670 איבערגעבויט געוואָרען פון ציענגעל, אנשטאָט די פריהערדיגע הילצערנע, געוואָנען איבערפּוצען אינוועניג. דער קאטוליישער בישאָף טישקעוויץ האָט געהייסען דערפאר פערמאָכען די קירך, האָט קאָנפיסקירט די זילבערנע הויליגע כלים און האָט פערבאָטען גאָטעס דיענסט, ביז מען וועט איהם ניט בעצאָהלען 200 גילדען שטראָף, דערפאר וואָס מען האָט אהן זיין ערלויבניש איבערדעקאָרירט די קירך אינוועניג.

אין 1681 האָט א גרויסע שרפה חרוב געמאכט דעם גרעסטען טייל פון קיידאן: עס זיינען פערברענט געוואָרען דער ליצעאום און די רייכע ביבליאָטעק, וואָס די ראָדזיוויל׳ס האָבען אויפגעבויט, דאָס איז געווען דער גרעסטער שאָדען, וואָס קיידאן האָט ווען געהאט.

די אידישע געמיינדע האָט אויך זעהר פיעל נעליטען פון דער שרפה, אָבער איז ניט אַרעמער געוואָרען נאָך דעם פייער. אלע בעדייטענדער אידישער צענטער אין ליטא, ווערט קיידאן די גליל שטאָט אין מדינת זאמוט.

די לאָגע פון אידען אין פוילען ווערט רק ערגער: פערפאָלגונגען פון דער שליאכטא, פון קריסטליכע צעכען, פון די יעזואיטען און די שטודענטען. עלילת דם אין די מיסטע מדינות פון אייראָפּאָ, וואו נאָר די יעזואיטישע מאכט הערשט.

אין קיידאן אָבער לעבען די אידען בשלום מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג, וויל די פערשיעדענהייט פון די רעליגיאָנען פון דער בעפעלקערונג האָט אין אלגעמיינעם שונא — די יעזואיטען — און געגען דעם שונא זיינען אלע פעראייניגט.

פון דער קלאָגע פון איינעם א סטעפאָן באלשעטעם צו דעם קאָמיסאר פון ראָדזיוויל׳ס הויף אין יאָהר 1686 אויף די קיידאָנער אידען, וואָס זיי האלטען ניט פון געזעץ צו שליסען זייערע געשעפטען, אום זונטאג און וואָס זיי פערשפרייטען זיך איבער דער גאָנצער שטאָט א חוץ דעם קוואַרטאל, וואָס איז זיי אָנגעוויזען צו וואוינען, קען מען זעהן, אז די אידען זיינען רק שטאַרקער, רייכער און מעהרער געוואָרען אין קיידאן און האָבען איבערטרעטען די בעשרייבונגען, וואָס זיינען געווען אַרויפגעלייגט אויף זיי.

אין 1691 איז אין קיידאן אָפּגעהאלטען געוואָרען דער קאָלוויניישער סינאָד פון איראָפּייער קאָלוויניער פון פערשיעדענע מדינות.

צולייב די גרויסע צרות און רדיפות אויף אידען אין פערשיעדענע מדינות פון אייראָפּאָ, פערפאסט ר׳ יאסעל קאָברינער — א גרויסער למדן איז קיידאן — א סליחה אין יאָהר ת׳נ׳ח (1698), וועלכע ווערט איינגעפיהרט אין אלע קהילות פון ליטא און זאָמוט.

אין אָנפאָנג פון 18טען יאָהרהונדערט האָבען אויסגעבראָכען די גרויסע מלחמות צווישען פּיאָטער דעם גרויסען, צאר פון רוסלאָנד, און קארל 12-טען, קעניג פון שוועדען.

אין יאָהר 1704 איז קיידאָן בעלאָגערט געוואָרען פון דעם שוועדישען גענעראל לעווענהויפּט און אין דעצעמבער האָט זאָגאָר קאָרל 12-טער פערבראַכט אייניגע טעג אין קיידאָן און האָט בייגעוואוינט א גאָטעס דיענסט אין קאָלווינישען סבאָר. אין דיעזע מלחמות האָט קיידאָן נאָך פיעל ערגער אָפּגעשניטען, ווי אין דעם קריג צווישען קאָרל אויגוסט און יאָן קאָזימיר.

דאָס דורכיאָגען פון די רוסישע און שוועדישע ארמייען דורך קיידאָן האָט רואינירט די שטאָט. ראַדזיוויל'ס בעריהמטער שלאָס אויפּן בארג איז פערברענט געוואָרען, און א גרויסער טייל פון שטאָט איז חרוב געוואָרען.

די בעפעלקערונג, די קריסטליכע אזוי ווי די אידישע, האָט זיהר שטארק געליטען. די אידישע קהילה איז אזוי פערארעמט געוואָרען דורך דעם קריג, אז אום צו זיין אימשטאנדע צו דעקען די קהל'ישע הוצאות, ווי אויך צו קענען אָפּצאָלען די קאָפּ-שטייער און אנדערע עקסטרא שטייערען פון דער רעגירונג, האָט זי געמוזט לייען געלד פון פריצים.

קיידאָן האָט געהערט צו די יורשים פון די ראַדזיוויל'ס און דער אָפּוטרופּוס פאר די יורשים איז דאמאָלס געווען דער פריינישער קעניג.

א כאראקטעריסטישער רעפּאָרט איז פערהאַנען פון דעם 30טען יולי, 1707, וואָס דער סופּפראַינטענדאַנט פון זאמוט, שמואל ביטנער, שרייבט צו דעם הויף-ראַט פון דעם פריינישען קעניג. אין דעם רעפּאָרט בעקלאָגט ער זיך אויף די נגישות פון די פריצים, וועמען די אידן זיינען שולדיג געלד. ער שרייבט, אז א נעוויסער פריץ גורסקי, וועמען די קהילה פון קיידאָן איז שולדיג אייניגע טויזענד גילדען, האָט פערשפּארט די שול אום שבת, וועו די אידן זיינען געווען ביים דאוונען און האָט זיי פערשלאָסען אינווענדיג; קוים מיט צרות האָט מען זיך אָפּגעבעטען ביז נאָך שבת, וועו די צאָהלונגען זיינען אראָנזשירט געוואָרען.

אין 1710 האָט אויסגעבראָכען א שטאַרקע מגפה און האָט אוועקגענומען א גרויסען טייל פון דער בעפעלקערונג פון ליטא און זאמוט. קיידאָן האָט זעהר שטארק געליטען.

אין דער צייט פון דער מגפה איז בעזונדערס טעטיג געווען א געוויסער דאָקטאָר קאָניין, א דייטש, וועלכער איז אין דער זעלבער צייט אויך געווען דער פאָסטמייסטער פון קיידאָן. ער איז געשטאָרבען אין דער מגפה, און אויף זיין מצבה אויפ'ן דייטשען קירכהאָף, וועלכע זיין פרוי האָט אויפגעשטעלט, איז אויסגעקריצט:

„Die Pest brachte ihm die Todes-Post."

אין 1710 האָט מען אין קיידאָן אויסגעבויט דעם ערשטען קאָטוליישען קלויסטער פון די קארמעליטען מיט דעם הילצערנעם פיליאָלען קאָסטיאָל, וועלכער שטעהט נאָך ביז איצט אין קלויסטער געסעל.

גראָף פראַנציסק טשאָפּסקי האָט חתונה געהאַט מיט ווראַניקא ראַדזיוויל, און האָט געקראָנען, אלס נדן די שטאָט קיידאָן.

די טשאָפּסקים זיינען געווען קאָטאָליקען און דאריבער האָט זיך, מיט דעם איבערגעהן פון קיידאָן אין זייערע הענד, אויך די קאָטוליישע מאכט פערשטארקט. די יעזואיטען האָבען גענומען אויפהויבען דעם קאָפּ אויך אין קיידאָן, וואו ביז הער האָבען זיי קיין שליטה ניט געהאַט.

פונדעסטוועגען האָט די אידישע בעפעלקערונג גענומען קומען צו זיך און שוין אין 1721 זעהען מיר, אז קיידאָן נעהערט וויעדער צו די בעדייטענדסטע קהילות אין ליטא. אזוי צום ב. ש. האָט די גאַנצע סומע פון דעם אידישען קאָפּשטייער אין ליטא בעטראָפען 60,000 גילדען. צו דיעזער סומע האָבען בייגעטראָגען אם מייסטען די פאָלגענדע קהילות: בריסק, די גרעסטע קהילה אין ליטא, 51.50 גילדען, גראָדנע — 4,500 נ., פינסק — 3730 נ., ווילנע — 1100 נ., מינסק — 1300 נ. און קיידאָן — 4300 נ. ד. ה., קיידאָן האָט פערנומען דעם דריטען פלאַץ צווישען די בעדייטענדסטע קהילות פון ליטא אין זאמוט, און פיעל גרעסער פון ווילנע און מינסק.

XI.

פון 1725 ביז 1798

די שבתי צבי בעוועגונג — משוּלחים — דער חרם — די דריי דרות קאָצענעלענבויגען — די תקנה וועגען לערנען זוהר — בריסקער רב'ס ענטדעקונג אין ווילנא דעם יונגען עלוי — בריינגט איהם קיין קיידאָן — ה'ג'ר'א — האָט התונה מיט א קיידאָנער טאָכטער — די שבחים — הגרא'ס תלמידים — זיין פטירה.

נאָך דעם טרויעריגען פאַל מיט דעם פאַלשען משיח שבתי צבי, האָבען פון דיעזער בעוועגונג א סך שארלאָטאָנעס געשלאָגען קאָפיטאַל אין פוילען, און בעזאָנדערס אין פּאָדאָליען. זייער שענדליכע אויפפיהרונג און פערלעצונגען פון דעם צניעות'דיגען תלמודישען אידענטום האָבען זיי געהאַלטען בסוד. זיי האָבען אָבער געשטרעבט דורך פאַלשע אויסטייטשונגען פון זוהר צוצויהען וואָס מעהר אָנהייגער צו זייער לעהרע. זיי האָבען געשטרעבט צו אונטערגראָבען דעם תלמוד — דעם קוואַל פון אידישען לעבען אין פוילען — און אויף זיין אָרט איינפיהרען דעם זוהר מיט דער מיסטישער קבלה.

די פיהרער פון דער שבתי צבי בעוועגונג האָבען אָרויסגעשיקט זייערן א משולח, משה מאיר קאָמענקער, פון מאָראָוויען. ער האָט בערייזט מעהרערע קהילות אין פוילען, זאָמלענדיג געלד און פערשפרייטענדיג די לעהרע, אז ניט די תלמודישע אידען, נור די נאָכפאַלגער פון שבתי צבי זיינען די ריכטיגע גלויביגע אידען. דאָס איז אלץ געטאָן געוואָרען פערשטעלט און בסוד.

די איבריגע משולחים זיינען געווען ישעיה חסיד און לייבעלע פּראָסניץ.

מען האָט אָבער ענדליך אויסגעפונען, ווער זיי זיינען און וואָס פאַר א שארען זיי טהוען, און אין 1725 זיינען זיי אַריינגעלייגט געוואָרען אין חרם. דורך דעם רב הכלל פון די גרעסטע דריי אידישע געמיינדעם: אלטונא, וואַנדסבעק און האַמבורג, ר' יחזקל קאָצענעלענבויגען.

דיעזער אלטער עהרענווירדיגער רב, צוזאַמען מיט זיין רעכטען פיהרער ר' משה הגע"ס, זיינען געווען די בעשיצער פון דעם תלמודישען יודענטום, און האָבען זעהר וואכזאָם אויפגעפאַסט, אז די שבתי צבי'עשע און קאַבאַליסטישע בעוועגונג זאָל זיך ניט פערשפרייטען צווישען די אידען.

אין יענער צייט איז געווען דער רב און ראש הגלות אין קיידאָן ר' דוד קאָצענעלענבויגען. אוּן אין בריסק — איינע פון די בעדייטענדסטע שטעדט אין ליטא — איז געווען אלס רב ר' אַברהם קאָצענעלענבויגען — דעם קיידאָנער רב'ס זוהן.

די אלע דריי דורות רבנים פון דער משפּחה קאָצענעלענבויגען זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך געגען די געפאַהר פון דער קבלה'שער לעהרע אוּן האָבען אויפגאַפאַסט, אז די תקנה פון דעם עלטסטען פון זיי, ר' יחזקל קאָצענעלענבויגען, אז „קיינער זאָל ניט לערנען דעם זוהר ביז ער וועט ווערען 40 יאָהר אלט", זאָל פינקטליך אָפּגעהיט ווערען.

אין 1727 איז געקומען דער בריסקער רב ר' אברהם קאָצענעלענבויגען קיין ווילנע צו בעזוך ביי זיין שוועער דעם גביר ר' יאָסעלע עליעם עטקעם. ווילנע האָט דאַמאָלס זיך ניט געקענט אָפּלויבען פון דעם וואונדער קינד, וואָס איז געווען דער זוהן פון דעם גרויסען למדן, דעם ווילנער רב ר' שלמה זלמן.

אז ר' אַברהם האָט דעם זעקס יאָהריגען עלוי פערהערט אין תנך און גמרא, האָט ער זיך ניט געקענט אָפּוואונדערען פון די חריפות פון דעם יונגען, וואונדער קינד. ער האָט געבעטען דעם פאָטער פון קינד ר' שלמה זלמן, ער זאָל איהם זיין זוהן מיטגעבען קיין קיידאָן, וואו ער פאָהרט צו זיין פאָטער, דעם רב ר' דוד, כדי זיין פאָטער זאָל מיט דעם בחור'ל לערנען.

ר' שלמה זלמן איז גראד דאַמאָלס געווען א יורד און האָט דעריבער גערן איינגעוויליגט, אז דאָס קינד זאָל מיטפאָהרען קיין קיידאָן און ווערען דעם רב'ס תלמיד.

אין קיידאָן האָט דער בחור'ל איבערראַשט און בעגייסטערט דעם רב ר' דוד, וועלכער האָט זיך אין גאַנצען איבערגעבען דעם יונגען תלמיד.

דער נאָמען פון דעם בחור'ל איז געווען אליהו, און ער איז שפעטער אויסגעווָאָקסען, אלס דער בעריהמטער ווילנער גאון — ה'ג'ר'א (הגאון ר' אליהו מווילנא).

דער איינפלוס פון דעם רבי'ן ר' דוד קאָצענעלענבויגען אויף זיין תלמיד, בנוגע צו דער קבלה'שער לעהרע, האָט זיך שפעטער גאָנץ בולט אַרויסגעוויזען אין די בעציהונג פון הג"רא צו ר' זלמן שנייערסאָן און צו די אָנהיינגער פון חסידיזם.

חתונה געהאַט האָט ר' אליהו מיט א טאָכטער פון א קיידאָנער גביר ר' יהודא. אויף זיין פרוי חנה האָט ה'ג'ר'א' געזאָגט, אז איהרע צדקות און מעשים טובים האָט מען ניט געקענט צייכלען אַזוי ווי די שטערען אין הימל.

שפעטער נאָך איהר טויט האָט אויף זיין פרוי'ס מצבה דער ווילנער גאון געלאָזט אויסקריצען:

קרית חנה
ותמת חנה בשנת תק"מג, ה' כסלו.
לא הניחה תמורה וערך
לספר שבחה אין נתיב ודרך. *)

צווישען הג"רא'ס בעריהמטע זיעבען תלמידים איז געווען איינער פון קיידאָן. דאָס איז געווען זיין שוואָגער מוהר"ש זלמן, וועלכער האָט פערלאָזען זיין היים אין קיידאָן און איז אַוועק לערנען ביים גאון פון ווילנע.

דער ווילנער גאון איז געשטאָרבען י"ט תשרי, שנת תאמ"י צבי"ה (1798) און האָט איבערגעלאָזען קיידאָנער קהילה פער'יתום'ט, אַזוי ווי די ווילנער קהילה, צוליב זיין גייסטיגע, אַזוי ווי קערפערליכע, פערוואָנדשאפט מיט די אידען פון קיידאָן.

קיידאָן איז דעריבער, אַזוי ווי ווילנע, פערבליבען די פעסטונג פון מתנגדות, און קיינע חסידים האָבען דאָרטען קיין צוטריט ניט געהאַט. *)

XII.

פון 1784 ביז 1812

דער מסחר — דער אינערליכער לעבען — די פנקסים — ח"ק — גליל קיידאָן — א קרוין שטאָט — פאָליטישער צושטאַנד פון פוילען — איבערגאַנג צו רוסלאַנד — די נייע שול — דער ארון קודש — קהל שטיבעל — די כאָלערא — רוסישע רעפארמען — גרויס פון ישובים — צושטאַנד אין קיידאָן.

די ראַדזיווילס זיינען געווען סערמאָסען געווען נעהנטער צו דייטשלאַנד, ווי צו פוילען, דורך זייער פערוואַנדשאפט מיט דעם קורפירשט פון בראַנדענבורג, און דאָריבער האָט דער אַנדעלספערקעהר מיט דייטשלאַנד אלע מאל פערנומען א גרויסען פלאַץ אין קיידאָן. ד. ה. ביי די קיידאָנער אידישע סוחרים.

וועז די האַנזא — דער פערבאַנד פון די דייטשע האָפען שטעט — האָט געבליהט, איז די נעוויאַזשע מיט איהר זעגעלשיפען פערקעהר אויך געווען א מחותנת'ט מיט קעניגסבערג, דאַנציג און זאָגאָר האַמבורג.

דער גוטער מצב פון די אידישע סוחרים האָט אויך געגעבען גענוג פרנסה צו די בעלי מלאכות און די קהילה האָט זיך גערעכענט פאָר די וואָלהאָבענדסטע אין זאָמוט.

דער אינערליכער אידישער לעבען איז געווען ניט אַנדערש, ווי אין די איבריגע אידישע קהילות אין ליטא. די הויפט רעלע האָט געפירהט קהל מיט די פרנסים. תורה איז געווען די בעסטע סחורה.

*) חנה איז געשטאָרבען אין 1783. זי האָט ניט איבערגעלאָזען קיין ערזאַץ, און איהרע שבחים אויסצודערציילען איז נישטא קיין וועג.

*) ערשט מיט א סך יאָהרען שפעטער האָט זיך אין קיידאָן נעגרינדעט דער שבעה קרואים קלייזעל, וואו אידען מיט א נייגונג צו חב"ד האָבען געדאַוועט, ניט הקילה מיט'ן נוסח ספרד, נור מיט דעם איינציגען אונטערשיעד פון די איבריגע שולען, וואס מען פלעגט דאָרטען אנפאנגען צו געהן מיט הקפות אום שמיני עצרת, אנישטאָט שמחת תורה.

דער אב"ד (אב בית דין) אין קיידאן איז אלע מאל געווען איינער פון די גדולי הדור. די ישיבה און די חדרים זיינען געווען פול. אין די בתי מדרשים האט מען געלערענט יום ולילה. די גאנצע סביבה איז געווען פול מיט תורה און פרומקייט.

קהל האט געוועלטיגט איבער די לעבעדיגע און חברה קדישא איבער די טויטע אין שטאט און די ארומיגע ישובים, וועלכע האבען געהערט צום גליל קיידאן. *)

גענויע בילדער פון דאמאלסדיגען לעבען קען מען זעהן פון די פנקסים פון קהל, חברה קדישא און פון די צעבען פון די בעלי מלאכות.

ב"ך כסלו איז געווען די יעהרליכע סעודה פון חברה קדישא, און אזא סעודה האט אין יאהר תמ"ג (1683), ווי עס איז פערשריבען אין פנקס פון ח"ק, אפגעקאסט: 4 הינער — 28 גראשען, 4 גענז — 20 גר., א וואגען האלץ — 10 גר., איין אינדיק — 35 גר., א צעהנדליג אייער — 4 גר., 4 קלענערע הענער — 12 גר., איין פאס ביר — 6 גר.

ווייטער לעזען מיר אין פנקס, אז א איד האט ניט געהאט גענוג צו בעצאהלען קבורה געלט, האט ער געגעבען א משכן — א סדור פון אמשטערדאמער דרוק און פינף גראשען מזומן.

עס איז געווען א כבוד זיך אייגצושרייבען פאר א חבר אין ח"ק, ווייל נור חברים פלעגט מען צולאזען צו דער סעודה, און דער נייער חבר פלעגט געווענליך מאכען א סעודה פאר די אלופי ח"ק און איינצאהלען א פאר גילדען.

חברה ש"ס, וועלכע האט פערנומען דעם אויבען אן אין שטאט, פלעגט מיט איהר סיום הגדול דאמינירען די שטאט.

סעודות זיינען אויך געמאכט געווארען פון אנדערע חברות — קלייניע און גרויסע — און קיידאנער האבען אלע מאל ליעב געהאט צו בעשיינען א סעודה מצוה מיט א „פאנטאמינע" אדער פארשטעלונג, וועלכע איז בעשטאנען פון „דעם גזלן טאנץ", „ברוגז טאנץ", „עקדת יצחק", „מכירת יוסף" א. ד. ג.

קהל האט געפיהרט דעם חשבן פון קאפ־שטייער, וואס יעדער איד האט געמוזט צאהלען צו דער מלוכה, און אויך די צאהלונגען פאר די אידישע הצתרכות, אלס די גליל שטאט, איז קיידאנער קהל געווען זעהר בעשעפטיגט.

אין „פנקס מדינת ליטא" איז פארצייכנט פון ועד סלוצק, געמאכט געווארען ו' תמוז, תק"כא (1791), אז אלע ישובים, וואס זיינען אויף דער זייט ניעמאן, געהערען צום גליל קיידאן און אפילו סלאבאדקא, וואס איז ביי קאונע געהערט אויך צום גליל קיידאן, וואס איז שייך צו רח"ש אדער אנדערע משפטים. (מער נישט, ווי מלוכה קאפ שטייער מוז סלאבאדקא צאהלען, אזוי ווי קאונע, צו דעם קהל פון גראדנע).

אין יאהר 1792 מאכט דער קעניג פון פוילען סטאניסלאוו אויגוסט, קיידאן פאר א קרוין שטאדט, גיט איהר בעזונדערע פריווילעגיעס, מאכט די בירגער מעהר אונאבהיינגיג פונ'ם פריץ, און גיט דער שטאדט א נייעם הערב: אדלערשע פליגלען אויף א הינטערגרונד פון גאלד מיט בלויע פאסען, אנ'אדלערשע פוס, וועלכער האלט אין די קלויען א פאדקעווע מיט דריי רויטע קרייצען, פון אונטען און פון אויבען פליהען מלאכים'לער מיט פליגלען און טראגען א לארבער קראנץ.

דאס איז געווען די לעצטע מתנה פון פוילען צו קיידאן

דער פאליטישער צושטאנד פון פוילען האט געפיהרט דערצו, אז די קאטוילישע מאכט, וועלכע האט ביסלעכווייז געגומען זיך בעפעסטיגען אין קיידאן, האט דאך ניט געקענט זיך אינגאנצען איבערגעבען צו איהר טאקטיק פון אידען־פערפאלגונג, ווייל די לאגע פון פוילען איז געווארען א גוסס'ע.

אין 1772 איז געקומען די ערשטע צוטיילונג פון פוילען, דאן די צוויטע, ביז ענדליך ביי דער דריטער צוטיילונג פון פוילען אין 1795 געהט ליטא און זאמוט איבער צו רוסלאנד.

לכתחילה האט די קיידאנער בעפעלקערונג כמעט ווי גארניט געפיהלט די צוטיילונג פון פוילען. די רוסישע בעפעלקערונג אין קיידאן איז ניט נור ניט גרעסער געווארען, נאר אין 1797 האט זיך זאגאר דער פראווינסלאונער קלויסטער געמוזט צומאבען, ווייל ס'איז ניט געווען ווער עס זאל איהם אויסהאלטען.

*) די קברנישע שולבעל אויפ'ן שול הויף איז געווען די אייגציגע אין שטאט, וואס האט געהאט לעבען זיך א גערטעל ארומגעצוימט מיט א פאר קארישען בוימער דערינען.

נאָך אָרום 1784 האָט די קיידאָנער קהלה בעשלאָסען אויסצומויערן די גרויסע שול מיט דעם נייעם בית מדרש.

די אויסערלעכע ארכיטעקטור פון דער שול איז א נאָנץ איינפאָכע. די וויבערשע שול איז אויף צווייטען שטאָק איבער די פּאָלעש, מיט א הויכען וואָנט מיט פענסטער־ארטיגע גראָטעס, ארויסקוקענדיג צום מזרח.

דערפאר אבער אז די שול איז פארטיג געווארען, האָט מען בעשטעלט די בעסטע קינסטלער צו מאכען א געשניצטען ארון קודש און דעקאָרירען דעם גאנצען וועלב און שופ־ט פון שול.

דער ארון קודש, וועלכער פערנעהמט כמעט א דריטעל פון דעם מזרח וואַנד, פון אונטען ביז׳ן שוי־פיט, בעשטעהט פון קינסטלעך צונויפגעשטעלטע שניצערייען פון בלומען, חיות און עופות געמאָלען און געגילט. עם ענטהאלט אויך אן׳אויבּיגען לוח. אין איינע פון די געשניצטע קאָלאָנעס פון ארון קודש אונטער א גלאָז, אויף פּאַרמעט געשריבען, איז דער נאָמען פון דעם הויפּט עסקן, וואָס איז געווען אינסטרומענטאל אין בויען די שול מיט׳ן בית המדרש: ר׳ אברהם אבלי במהור"ר יהושע ממשפּחת רם, און דער יאָהר, וועו די ארבייט איז פערענדיגט געווארען, בשנת א ש ר י נ ו (1807). *)

דער אריינגאנג אין שול.

*) דער אינהאלט פון דער שריפט אויף פּאַרמעט אין ארון קודש:

בימים ההם בשבתנו על כס י"ד כנסתנו, עם זקנינו וחכמינו, ראה ראינו בעינינו, יפה נף בנין ארמוננו, ורום תפארת מעט מקדשנו ומישוש בית מדרשנו, אשר הוקם במחננו, אמרנו ועינינו, לא טוב אנחנו עושים, להיות מחשים מליתן שבח והודות, לאל יסוד היסודות, וכח העבודות, העוזר להתחיל בנועם, ולגמר בטוב טעם, ורוח השיר החל לפעם, ותהלות ד׳ לבשר נגד העם, אשר הניף ברוח בעים, איש בחור מעם, איש חמודות שבו נכבדות, הפועל במדות, מתהום היסודות, עד רום העבודות, ובלבו נוח להורות, מעשה מצוה לדורות, בהשכל ודעת כל מלאכה, מסודר בלי נבוכה, מערכה מול מערכה, והיה אדריכל, אמר כל, לפי ענין הבנאים, העזרות כפי הבאים, וההיכלות ולשכות הנאים, והכפות והחלונות הנעימים לרואים, ויהי ידיו אמונה לשם שמים, עד בא השמש, ולא בעצלתים, בזריזות ולא ברפיון ידים ומורה דרך אמונה, לבונים ולגודרים במשקל ומדה נכונה, ונצב על חומת אנך שנה שנה, וחכין בלבבו לשם אל אהובו, ולתפארת עם קרובו, ולכבוד התורה הנחמדת מכספו וזהבו, השתדל מהרה במעשה ארון קודש בתפארה, במחוקקי אופנים וחיות סדורות כדת ושורה, ולחכם חרש וחושב היטיב בעבורה והניח אחריו ברכה תדירה, ושם טוב לזכירה, לדורות עולם שמורה. שעסק בנקי כפים, בצע כסף לא לקח לא חד ושתים, וזהיר בנטילת ידים, הלא הוא מרבת בני עמנו, מחשובי תושבי קהלתנו, דורש טוב לפנת שופטינו, ורצוי לרב אחינו, נגיד ומצוה לעמינו.

התחכמוני התותי המופלא כמהור"ר יהושע ממשפחת ר"מ. זכרה לו אל לטובה, לאשר בו רוח נדיבה לברכהו חטיבה מול חטיבה ביסודתו בהדרי קדש, בית מדרש החדש ובית הכנסת ד׳ המקודש, ד׳ יברכהו כגן רטובה ולזרעו כצמח רבבה, ויזכה לעלות נדבה בחות ישראל שובה, לעלות באלפי רבבה. ותשלם המלאכה בשנת אשרינו שאנחנו משכימים ומעריבים לפרט.

אויף'ן שטייגערנעם טויער, וואָס האָט געפיהרט צום שוֹל הויף, איז געווען אַ גרויסער זונ־זייגער, מיט העברעאישע אותיות. אויף דעם הויף פלעגט מען פון דאָמאָלם אָן שטעלן חופות.

אין דער רעכטער זייט פון די פֿאָליש האָט זיך איינגעפונען די קהלֿ־שטיבעלֿ, וואו קהלֿ און די פֿרנסי העיר האָבען פערוואלֿט די עסקים פון דער קהילה. דאָרטען איז אויך געווען די קונע, צו פערשפֿארען פערזינדיגטע, וועמען קהלֿ האָט בעשטראָפט.

אין דעם זעלבען יאָהר 1807 האָט אין קיידאָן אויסגעבראָכען די חאָלערא אזוי העפטיג, אז אין אַ פֿאָר חדשים זיינען אין קיידאָנער קהילה אַליין געשטאָרבען 397 מענשען, ווי דער פֿנקס פון דער ח"ק ווייזט. אַ חוץ פיעלע פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

ביסלעכווייז האָט רוסלאַנד געגומען אריינברייגען אין ליטא נייע טיפישע רוסישע רעפֿארמען פאַר די אידען. ענדליך איז אין 1804 געקומען דער ערשטער קלאַפּ. אלעקסאַנדער דער ערשטער, דער צאָר פון רוסלאַנד, האָט אַרויסגעגעבען די פערׄאָרדנונג מען זאָל אַרויסטרייבען די אידען פון די ישובים. דאָס האָט אַריינגעשיקט אין קיידאָן אַ גרויסע צאָהל פערׄאַרעמטע ישובניקעס, אַרויסגעטרי־בענע פון די דערפער, וועלכע האָבען ניט געהאָט זיך צו וואָס צו נעהמען.

עם האָט פערגרעסערט די צאָהל שיינקער און קרעמער, אָבער אַממייסטען האָט עס בעשאָפען אַ גרויסע צאָהל גערטנירער און סעדער־האָלטער, וועלכע פלעגען אָפֿרינגען אויף איבער זומער אַ שטיק לאַנד לעבען קיידאָן, געוועהנליך אין די דערפער יאָ־נושאָווע, אוֹן פלעגען עם פערזייען מיט געמיזע (געקעכטם), אָדער פלעגען אָפֿרינגען סעדער.

די קיידאָנער געקעכטם — בעזאָנדערם קרוצ־קעם — אַזוי גוט ווי קיידאָנער פרוכט, האָט געהאָט אַ נאָמען איבער גאַנץ זאמוט, און פלעגען פערקויפט ווערען ניט נור אין קיידאָן, נור אין דעם גאַנצען געגענד אַרום קיידאָן.

XIII.

פון 1812 ביז 1825

נאַפּאָלעאָנישער קריג — בעציהונג פון קיידאָנער אידען — אויפֿשטאַנד פון קיידאָנער בעלי מלאכות — דער קאָמפֿף — דאָס שמייסען — די אויפֿרעגונג — די גלייכבערעכ־טיגונג אונטער די ראדזיוויללס — די ניט געלונגענע פֿעטיציע צו קאָנסטאַנטינען — דאָס אָפֿרעכענען זיך — דער שלום אָפּמאַך — גרינדונג פון חיי אדם קלויז — גרינדונג פון עין יעקב קלויז — לעאָן מאַנדעלשטאַם.

דער נאַפּאָלעאָנישער קריג מיט רוסלאַנד אין 1812 האָט פיעל שאָדען אָנגעטאָן אין קיידאָן. דער דורכגאַנג פון די פראַנצויזישע און רוסישע ארמייען האָט קיין גרויסע טובה ניט געטאָן.

וועגן די פראַנצויזען זיינען איינגעשטאַנען אין קיידאָן האָבען די סאָלדאָטען פערוואַנדעלט דעם קאָלוויניישען סבאָר אין א פערדען־שטאָל.

אזוי ווי די מייסטע ליטווישע אידען, האָבען אויך די קיידאָנער געהאָלטען מיט רוסלאַנד און האָבען זיך געפרעהט מיט דער מפלה פון נאַפּאָלע־אָנ'ס חילות, בעזאָנדערם וויל די קאָטוילישע פּא־ליאָקען און זייערע גייסטליכע האָבען שטאַרק גע־האָלטען מיט די פראַנצויזען און זיינען געווען אויף די אידען אש להבה.

נאָך דעם קריג האָט זיך דאָס לעבען אומגע־קעהרט צו זיין פריהערדיגען נאָרמאָלען צושטאַנד.

האָט אזוי אויפגערודערט די שיינע בעלי בתים פון מזרח וואַנד, וועלכע האָבען אלײן געהאָט די פֿריווי־לעגיע צו טראָגען יארמעלקעס, אז גלײַך מוציו"ט האָט מען געשיקט דעם שמש ברייגען דעם פערבר־בערישען שניידער אין קהל שטיבעל, און מען האָט איהם געלאָנסעט ער זאָל ברייגען צוהן פונט ליכט אין שול, און מוז אָפּגעבען די יארמעלקע.

די שטראָף האָט שטאַרק בעלײדיגט אלע בעלי מלאכות פון קיידאָן, וועלכע זיינען פון קדמונים גע־וען פֿאראייניגט אין זייערע צעבען. און דעם ער־שטען טאָג סוכות זיינען אין שול געקומען ניט נור שנייידער, נור אויך שיסטער, קירזשנער און אַנדערע בעלי מלאכות אין נייע סאָמעטענע יארמעלקעס, שטרוימלעך, אטלעסענע זופּעצעס מיט גארטלען, אויסגעפוצט פונקט ווי די בעלי בתים פון מזרח וואַנד, און זאָגאר נאָך פיעל שענער. אזוי זיינען זיי אויך געקומען דעם צווייטען טאָג סוכות, אויף צופֿי־קענים פון די קיידאָנער געהויבענע מזרח וואַנד בעלי בתים.

דאָס האָט אָבער טייער געקאָסט די בעלי העזה־ניקעס פון קיידאָנער בעלי מלאכות.

דעם ערשטען טאָג חול המועד האָבען גראָף טשאָפּסקי׳ס היידוקעס פערנומען אלע בעלי מלאכות אין צענטראלען סקלאד, און מען האָט אלעמען גע־שמיסען.

אזא שענדליכע מעשה איז נאָך קיינמאל ניט פאָרגעקומען אין דער געשיכטע פון קיידאָנער אידען.

די ראדזיווילס האָבען די קיידאָנער אידען, — אלעמען גלײַך — ערצויגען פאר פרייע בירגער. אלס אויפגעקלעהרטע קאָלוויניער, האָבען זיי די קיידאָנער אידען ניט בעשטראָפט קערפערליך. און טאָמער האָט א איד זיך אמאל צוקריגט מיט א פּרנס חודש פון ח"ק פאר די בעלײדיגונג וואָס ער האָט דעם אידען ניט צוגעלאָזען צו דער סעודה פון ח"ק, און אלס נקמה פאר די בעלײדיגונג האָט דער איד פער־מסרט דעם פּרנס חודש צו ראדזיוויל׳ען, אז דער פ"ח שטעלט פּיגען דעם פּירשט בעת ער פאָהרט דורך די שטאָדט, האָט ראדזיוויל בעשטראָפט דעם פּרנס חודש דערמיט וואָס ער האָט איהם מיט זיין פאמי־ליע געהייסען ארויסטרייבען פון קיידאָן, *) אָבער דאָך ניט שמייסען!

*) פערשריעבען אין קיידאָנער פּנקס פון חברה קדישא.

און דעריבער אלס פרייע בירגער, גלײַך מיט אלע איבריגע קיידאָנער, צוגעוואוינט צו מעהר פּרי־ווילעגיעס און פרייהייט ווי די אידען אין אָנדערע שטעדט פון ליטא און פוילען, האָבען די בעלי מלאכות זיך געפיהלט זעהר נידערשלאָגען פון אזא רציחה, וואָס איז בענאָנגען געוואָרען געגען זיי פון זייערע אייגענע ברידער, די שיינע בעלי בתים.

דיעזע טיעפע בעלײדיגונג האָט פּעראייניגט אלע אידישע בעלי מלאכות אין א היילִיגען קאָמפּף געגען די פיהרער פון קהל.

דער קאָמפּף איז איבערגעטראָגען געוואָרען אין די גערישטליכע קאָנצעלִיאריעס פון דער רוסישער רעגירונג, וועלכע, אונטער אלעקסאָנדער דעם ער־שטען, איז געווען ניט פיינדליך צו אידען, און איז אויך געווען געניגט צו צוהאָרכען זיך צום געשריי פון פאלק, וועלכעם האָט אויף זיך געפיהלט די מאכט פון די קהל׳שע רעדעל פיהרער.

אָבער קהל האָט געהאָט מיט וואָס צו שמירען אין די קאָנצעלאריעס, און די מאכט פון כאָבאר האָט בטול געמאכט אלע אָנשטרענגונגען פון די בעלי מלאכות. דער קאָמפּף האָט אָנגעהאלטען יאָהרען און האָט אָפּגעקאָסט קיידאָנער קהל, אזוי ווי די צעבען פון די אידישע בעלי מלאכות, טויזענדער רובלעם.

פּלוצלונג איז ארוים א קלאָנג, אז דעם קייסערס ברודער, קאָנסטאָנטין פּאוולאָוויטש, וועלכער איז געווען דער מיליטערישער קאָמאָנדיר איבער פּוילען און ליטא, דארף אין קורצען דורכפאָהרען קיידאָן.

די קיידאָנער בעלי מלאכות האָבען בעשלאָסען איהם צו דערלאָנגען א קלאָגע אויף די קאָנצעלִיאריעס וואָס לאָזען ניט צו קיין גערעכטיגקייט און שטראָף פאר די בעלײדיגונג פון די קהל׳שע פיהרער.

זיי האָבען אָבער זייער בעשלום ניט געהאלטען בסוד. און דעריבער האָט עס זיך שוין אזוי געמאכט, אז גראָד אייניגע מינוטען פריהער וויי קאָנסטאָנטין איז דורכגעפאָרען, האָט מיט דעם בעל מלאכה, וואָס איז געשטאנען אין דער רייהע פון די פּעטיצי־אָנערען, מיט׳ן פּאָפּיר אין האָנד, זיך צוקריגט אָנ־ארבייטער זיינער, און פאלִיציי האָט זיי ביידען צו־גענומען אין סיעזשע אריין פאר שטערען די רוהע.

קאָנסטאַנטין איז דורכגעפֿאָרן, דעם פּאָפּיר מיט דער קלאָגע האָט מען איהם ניט דערלאַנגט און קהל האָט ווידער געזויגט.

דער פּערדעטערישער אַרבייטער איז געווען אונטערגעקוויפט פון די קהל'שע פיהרער פּאַר דעם צוועק.

דאָן האָבען די בעלי מלאכות בעשלאָסען צו נעהמען די גערעכטיגקייט אין זייערע אייגענע הענד. און אין באָרע וואַלד, אָדער אַנדערם וואו, אויסען שטאָדט, אז מען פלעגט פּאָקען א פערטרעטער פון קהל פלעגט מען איהם „אָפּשלאָגען לונג-און-לעבער". אויף בעלי מלאכישען לשון.

קהל האָט דעריבער בעשלאָסען צו מאַכען שלום מיט די בעלי מלאכות, און מען האָט געשיקט צו זיי א שמש וועגען פערהאַנדלונגען.

די בעלי מלאכות האָבען אַרויסגעשטעלט פאָלגענדע בעדינגונגען: ראשית, זאָל די יאַרמעלקע, זופּעצע און גאַרטעל זיין פריי פּאַר כל ישראל, פּאַר בעלי מלאכות אַזוי ווי פּאַר שיינע בעלי בתים.

שנית, זאָל אין בית דין, בשעת עם וועט פּאָרקומען א משפט צווישען א בעל מלאכה און א בעל הבית, זיין אויך א דין פון די בעלי מלאכות צד; אין קהל שטיבעל זאָל אויך זיין א סטאַרשינא פון די בעלי מלאכות צד, כדי זיי זאָלען זיין זיכער מיט אַנ'אונפּאַרטייאישען גערעכט.

קהל איז איינגעגאַנגען אויף דיעזע בעדינגונגען און צווישען מזרח וואַנד און מעריב וואַנד איז געשלאָסען געוואָרען שלום.

אלם רעזולטאַט פון דעם קאָמפּף איז געגרינדעט געוואָרען דער חיי אדם קלויז — פון די בעלי מלאכות, וואו זיי האָבען שוין געהאַט זייער אייגענעם מזרח וואַנד און זייער אייגענעם דין. דער דין פלעגט מוזען קומען אין קלויז דריי מאָל א טאָג דאַוונען און בין מנחה למעריב לעהרנען מיט די בעלי מלאכות חיי אדם. פרייטאָג צו נאַכט נאָך'ן עסען און שבת נאָך מנחה — פּאַרטייטשען די סדרה.

די שכירות האָט דער דין געקראָגען פון אַנ'אָפּצאָהל, וואָס יעדער לעהרען-אינגעל האָט אין משך פון דריי יאָהר געמוזט צאָהלען צו ח"י קאָפּיקעס, פון וועלכע 12 קאָפּיקעס האָט בעלאָנגט צו די באַלע באַטים, און 6 קאָפּיקעס לטובת דעם דין.

זייט דעם איז די גלויבבערעכטיגונג פון די בעלי מלאכות אין קיידאָן קיינמאָל מעהר ניט אָנגעגריפען געוואָרען.

אויסער דעם זיינען אין פערשיעדענע צייטען צווישען די קיידאָנער בעלי מלאכות געוועזען בעדייטענדע לומדים און פרומע. *)

* * *

אין א פּאַר צעהנדליג יאָהרען נאָך דעם האָט דער רייכסטער שניידער פון קיידאָן — אליהו וויל-נער, גלאָזט אויסמויערען א קלייזל, ניט וויט פון חיי אדם קלויז, וואו עס האָבען אויך געדאָ-וועגט בעלי מלאכות און קצבים. אין דעם קלייזל פלעגט מען לערנען מיט די בעלי מלאכות עין יעקב.

דער זעלביגער אליהו וויל'נער, וועלכער האָט קיין קינדער ניט געהאַט, בעת ער איז געווען זעהר תקיף, האָט איינמאָל אָפּגעקויפט אין דער גרויסער שול פון די שיינע בעלי בתים די חזקה אויף פּתיחת האָרון צו נעילה. און נאָכהער פלעגט ער זיין גאַנ-צען לעבען אום יום כפור צו נעילה געהן פון זיין קלייזל אין שול צו פּתיחה. ער האָט מיט זיין פרוי דערלעבט א גאַנץ טיעפען עלטער.

אין די 20-גער יאָהרען פון 19-טען יאָהרהונ-דערט האָט אין קיידאָן געוואוינט אַריה לייב (לאָזן) מאַנדעלשטאַם, וועלכער איז געווען א קיידאָנער אויידעם. ער איז בעטראַכט געווען אלם אָפּיקורס אין דער פרומער שטאָט קיידאָן און האָט זיך טאַקע צוליב דעם לאַנג דאַרטען ניט געקענט אויפהאַלטען. שפּעטער איז ער געווען דער ערשטער איד אין רום-לאַנד, וואָס האָט אין 1844 געענדיגט אלם קאַנדי-דאָט פילאָלאָגיאי דעם פּעטערבורגער אוניווערסי-טעט. שפּעטער איז ער געוואָרען בעשטימט אויס-צופיהרען דעם פּלאַן פון דעם רוסישען בילדונג מיניסטער אוואוואַרוו צו פערשפּרייטען בילדונג צווישען די אידען אין רוסלאַנד.

*) מען דערציילט זאָגאר, אז א געוויסער בעל מלאכה איז געווען אזוי פרום, אז אין א יאָהר, וועו אתרוגים זיינען געווען זעהר טייער, האָט ער פערקויפט זיין הויז און האָט פאר דאָס געלד נעקויפט אנ'אתרוג.

XIV.

פון 1824 ביז 1856

פּוליִשער אויפֿשטאַנד — קאַנאַדע פון רוסישע אַרמייען — דער גם אין שול מיט'ן קויל — דער טעות מיט די צוויי אידען — קלויסטער פערוואַנדלט אין קאַזאַרמע — פּוליִשע גימנאַזיע — טשאַפּסקי בויט דעם פּאַלאַץ — די בהלה צייט — משה לייב לילינבלום — יוסף סמילג — אַפּשאַפונג פון געזעץ וועגען כאַפּען קלייניע קינדער.

די אויפֿשטאַנד בעוועגונג, נאָך דעם דורכפאַל פון דער דעקאַבריסטען־רעוואָלוציע אין 1824 פּאַר ניקאָלאַי דעם ערשטען אין רוסלאַנד, האָט זיך פּערשטאַרקט אין פּוליִן און ליטא, ביז עס איז געקומען צום אויסברוך אין יאָהר 1831.

אין קיידאַן, וואו עס איז געווען די רעזידענץ פון גראַף טשאַפּסקי, וועלכער האָט א גרויסען אַנטייל גענומען אין דעם פּוליִן אויפֿשטאַנד, האָבען זיך קאַנצענטרירט גרויסע מחנות פון די פּאַטריאָטישע פּוליִשע קאַנפּעדעראַטען.

די רוסישע אַרמייען, וועלכע זיינען געשיקט געוואָרען צו דערשטיקען דעם אויפֿשטאַנד, האָבען בעלאַגערט קיידאַן, פון יענער זייט וואַסער, פון קאַוונער וועג. א שטאַרקע קאַנאַדע איז פּאַרגעקומען צווישען די אָפּטרעטענדע פּאָליאַקען און די פערפּאָלגענדע רוסישע אַרמייען.

שופיט איבער'ן ארון קודש. אויף א וואונדערבאַרען אופן איז דער קויל דורכגעלאָפּען איבער די קעפּ פון די אידען, איז דורכגעפּלויגען דורך די אָפּענע טירען פון שול אין די פּאָליש און ארויס אויף דרויסען, אָהנע צו שעדיגען קיינעם פון די מתפּללים.

דאָס איז בעטראַכט געוואָרען אלס א נס. די לאַך אין מזרח וואַנד פון קויל איז דעריבער ער היום ניט פערמויערט געוואָרען און איז געבליבען אלס א סימן לדורות פון דעם נס.

אין איין מויער ווידער אויפ'ן מארק איז פערבליבען אלס אן אַנדייטונג פון דער קאַנאַדע א גרויסער אייזערנער קויל, איינגעמויערט אין וואַנד אויפ'ן צווייטען שטאָק, וואו דער קויל איז געבליבען שטעקען.

צו דער צייט, וען קיידאַן איז איינגענומען געוואָרען פון די רוסען, אין צייט פון מיאַטעזש (אויפשטאַנד), זיינען צווויי אידען אַרויפגעקראָכען אויף א בוידעם זיך בעהאַלטען פון שרעק, און זייענדיג נייגעריג צו ווייסען, וואָס עס טהוט זיך דרויסען, האָבען זיי אַרויסגעקוקט דורך א פענסטעריל. גראַד

א טייל פון דעם מארק־פּלאַץ.

דאָס איז גראַדע פּאַרגעקומען א זומערדיגען שבת פאַרנאַכט, וען די שול איז געווען פול מיט מתפּללים, איז א קאַנאַנען־קויל אַריינגעשאָסען געוואָרען פון די רוסען אין מזרח וואַנד, גראַד דורכ'ן

האָבען זיי די רוסען בעמערקט, האָבען זיי אָנגעגומען פאַר שפּיאָנען און זיי דערשאָסען.

נאָך דער אונטערדריקונג פון דעם אויפשטאַנד האָט די רוסישע רעגירונג אַוועקגעשטעלט אין קיידאַן אַ גאַרניזאָן פון סאָלדאָטען. זי האָט זיי אויך געהויזט אין דער געבוידע פון דעם קאָטוילישען קלויסטער אין 1832. זייט דעם איז עס פערבליבען אַ קאַזאַרמע. דעם הילצערנעם קאָסטיאָל האָט די רעגירונג געלאָזען שטעהן, אָלס אַ קירך.

ניט קוקענדיג אויף די פערגרעסערונג פון דער רוסישער בעפעלקערונג אין דער שכנות פון קיידאַן, און אויך אויף דעם וואוקס פון דייטשער־לוטעראַנישער געמיינדע, האָט זיך דאָך די פוילישׂ־קאַטוילישע קולטור ניט פערקלענערט אין קיידאַן.

עם עקזיסטירט אַ פינף־קלאַסיגע גימנאַזיע, אין וועלכער אָלעם ווערט געלערנט אויף פוילישׂ. די גימנאַזיע האָט אַ שם איבער גאַנץ ליטע. זי האָט איינע פון די רייכסטע ביבליאָטעקען פון איבער 15,000 ביכער און האָט דעם בעסטען פיזישען קאַבינעט.

די אידישע געמיינדע אין קיידאַן געהט דורך די זעלבע צרות, וואָס אַלע אַנדערע אידישע קהילות לעבען דורך אונטער דער טיראַנישער הערשאַפט פון ניקאָלאַי דעם ערשטען.

עם הויבט זיך אָן די געשיכטע מיט דער בהלה, מיט די פאַימאַניקעס, מיט'ן כאַפּען קינדער, אום צו ערפילען די קוואָטאַ פון סאָלדאָטען, וואָס קיידאַנער קהל דארף יעהרליך צושטעלען.

די קהל שטיבעלט ביים שול איז פול מיט טרערען פון אומגליקליכע מוטערס און נידערשלאָגענע פאָטערס. די פרנסי העיר רייסען זיך אויף אַלע זייטען, ווי אין אַנדערע קהילות. מ'דינגט כאַפערס, מ'קויפט קוויטאַנציעס צו בעפרייען פון דינסט די קינדער פון רייבערע בעלי בתים און דער המון — די אָרעמע קלאַסען — זיינען די כפרה הינדלעך.

די השכלה־בעווענונג כאַפּט זיך אַמאָל אַריין אין קיידאַן — אין פעסטונג פון תורה און פרומקייט — און רייסט אַרוים וועמען עס איז פון דער יוגענד, צום גרויסען צער פון די עלטערען.

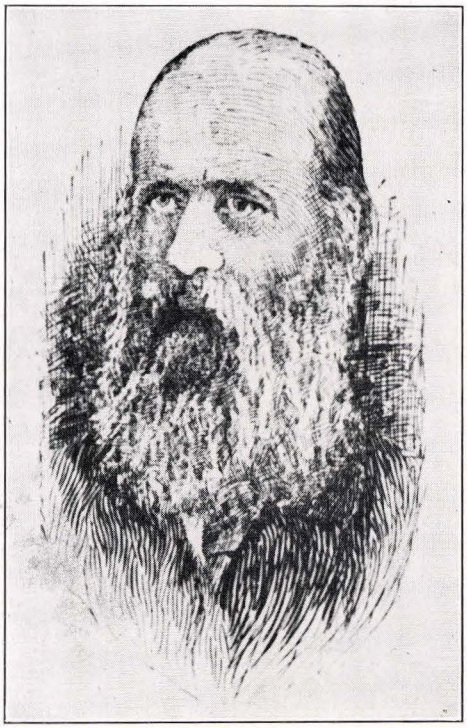
דער טורם און הויפט אַרייננאַנג אין שלאָס, וואָס די טשאַפּסקים האָבען אויסגעבויט.

גראַף טשאַפּסקי בויט אויס זיין פראַכטפאַלען שלאָס מיט'ן פּאַרק. בויט אויף די בריקען איבער דער דאָטנאָווקע און דער סמילגע.

אין יאָהר 1843 ווערט ביי ר' הירשע בענדער, אַ איד אַן אָרעמאַן, אַ בענדאַר, אָבער אַ גרויסער למדן, און אַ מערקווירדיגער אָפּטימיסט, געבאָרען

אַ זוהן, וועמען מען האָט אַ נאָמען געגעבען משה לייב.

דער בן יחיד, מיט וועמען דער פאָטער האָט אָנגעהויבען לערנען גאַנץ יונג, און נאָכדעם האָט מיט איהם געלערנט זיין זיידע, אַ למדן און אַ קענער פון תנ"ך, איז געוואָקסען אַן עלוי.

משה לייב לילינבלום.

דער פאָטער האָט אין אליהו ווילנער'ס קלייזעל געלערנט מיט'ן עולם עין יעקב. און דער יונגער משה לייב האָט נאָך אַלס קינד שוין אויך געמאַכט אַ יונגע חברה עין יעקב.

שפּעטער איז דאָס קינד אויסגעוואַקסען, אַלס דער בעריהמטער משכיל חובב ציון און נאָכהער ציוניסט און נאַציאָנאַליסטישער פיהרער משה לייב לילינבלום (העברעאישער שרייבער).

אין 1846 איז געבאָרען געוואָרען ביי פּסח סמילג אַ זוהן, וועלכער איז שפּעטער געוואָרען אייגער פון די בעדייטענדע אידישע געלעהרטע — דר. יוסף סמילג.

און אזוי האָט די שטאָט קיידאָן בייגעטראָגען דער אידישער וועלט ניט וועניגער ווי אנדערע קהילות. האָט זיך ביסלעכווייס בעטייליגט אין דער השכלה בעוועגונג און האָט פּראָגרעסירט מיט די זעלבע טריט, ווי דער איבריגער טייל פון רוסישען יודענטום.

* * *

ערשט נאָך דער קרוינונג פון אלעקסאַנדער דעם צווייטען, אַלס צאר פון רוסלאַנד, אין 1856, האָט ער בטול געמאַכט דעם געזעץ פון כאַפּען קלייניע קינדער — פּאָימאַניקעם — און זיי ערציהען אַלס קאַנטאָניסטען, פאַר צוקונפטיגע סאָלדאָטען, און קיידאָן האָט אזוי ווי אַלע אַנדערע אידישע קהילות אין רוסלאַנד, אַביסעל פרייער אָפּגעאָטהעמט.

XV.

פון 1850 ביז 1880

מאַריאַן טשאַפּסקי — זיין נדבה — בית מדרש — דאַנקזאָגונג — רוסיפיזירונג — צווייטער פּויליישער מיאָטעזש — צושלאָסונג פון פּויליישער גימנאַזיע — ערעפענונג פון רוסישער עלעמענטאַר שולע — גראַף טשאַפּסקי פערשיקט קיין סיביר — טאָטלעבען קויפט אָפּ דעם הויף — אינקוואַרטירונג פון אַרטילעריע — אייזענבאַהן — אַלגעמיינע וועהרפליכט — קיידאַן געהט איבער צו קאַוונער גובערניע — טאָטלעבענ'ס הויף נאָך דעם טערקישען קריג.

גראַף מאַריאַן טשאַפּסקי אַן אייניקעל פון פראַנסיקאַ־סטאַניסלאַוו טשאַפּסקי און ווראַניקאַ ראַדזיוויל, אַ קאָמערהער פון קייזערליכען הויף און מארשאַל פון דער גובערניע, איז געווען דער געביל־דעטסטער אין דער פּאָמיליע טשאַפּסקי. ער האָט

געענדיגט דעם ווייסענשאַפּטליכען און פילאָזאָפישען פאָקולטעט פון בערלינער אוניווערזיטעט.

זייענדיג זעהר רייך, און ווייל ער האָט אין דער יוגענד געלערנט קונסט מאָלערייַ און שניצערייַ, האָט ער אָנגעזאַמלט אַ גרויסע בילדער גאַלערייַ,

אַ רייכע נומיזמאַטישע קאָלעקציאָן (פון פערשיע־דענע מטבעות) און בעזאָנדערס איינע פון די בע־דייטענדסטע ביבליאָטעקען.

ער האָט זיין קיידאָנער שלאָס קינסטלעך אויס־געשטאַטעט און האָט זעהר פערשענערט דעם פּאַרק אין הויף.

זיין פרײַנדליכע בעציהונג צו דער קיידאָנער קהילה האָט זיך אויסגעדריקט דורך דעם, וואָס ער האָט געשאָנקען אַ גענוגע צאָהל ציגעל אויף אויס־נאָך זיין חתונה האָט ער נאָך געקראָגען, אַלס נדן אַ גרויסען גוט אין מיראָפאָל, וואָלין, וואו ער פלעגט אויך צייטענווייז פערבריינגען.

גראָף מאַריאַן טשאַפּסקי.

אין 1852 איז ער געוואָרען דער קוראַטאָר פון קיידאָנער גימנאַזיע, און אונטער זיין השגחה איז זי געוואָרען איינע פון די בעסטע גימנאַזיעס אין ליטא.

צומויערען דעם נייעם בית מדרש.

אַלס אָפּשאַצונג פון זיין וואָלטאָט, האָט די קהילה געלאָזט אויסקריצען זיין נאָמען אויף אַ שטיי־נערנעם טאָוועל אין בית מדרש לזכרון. אויך האָט

Worte des tiefgefühlten Dankes

An Sr. Gräfl. Gnaden, den Kammerherrn und Marschall des Gubernium,

den Grafen

Marjan von Zapski,

den Schirmherrn, Fürsprecher und Wohlthäter;

bei Gelegenheit

der Ueberreichung eines Pokals

zur Erinnerung an Seine hochherzige Unterstützung und Förderung

der neuen Synagoge zu Kaidan.

Des Herren Tempel sah man einst vom Schutt erstehen,
Als König Cyrus ward vom Gottesgeist erfüllt,
Der sprach: „Ich ebene vor Dir die stolzen Höhen,
Ich gebe Schätze Dir, in Dunkelheit gehüllt!"

Auch Du, dem Cyrus gleich, erfüllt von heil'gem Triebe,
Auch Du, o edler Fürst, mit einem Herz voll Liebe,
Hast Dich uns zugewandt, die wir Dir untergeben,
Hast unsern Bau gegründet, des Tempels Bild im Kleinen.
Dort wird ein Dankgebet für Dich uns stets vereinen:
Es möge Dir der Herr des Cyrus Segen geben:

„So spricht der Ewige von seinem Gesalbten Ich ziehe vor
Dir einher und stolze Höhen ebne ich und gebe Dir Schätze
der Finsterniß und verborgene Reichthümer" (Jes. XLV., 2—3).

Im Namen der beglückten Gemeinde

unterthänigst dargebracht

im Monat September 1857

von

Sal. Berenstein.

תודה תהלה וברכה

מעדה בישראל בקהל קדש קידאן יע"א,

לרוממם השר האדיר והמרומם, רודף צדקה וחסד, נדיב נדיבות יעץ, הנבר הוקם על מאדנינו הקיסר ירה, הקורא לו בשם: קאממער ־ הערר, ויכתוב: מארשאל הגובערניום, הוא האדון גראף

מַרְיָן פָּאן צַאפּסכי׳

ה׳ ישמרהו ויחיהו׳

אשר רוח נדיבתו סמכתם, לִיסֵד ולבנות בית תפלה ומדרש, ויחזק ידם „מהמרפים את ידיהם ומבהלים אותם וסוכרים עליהם יועצים להפר את עצתם"; זכרה לו אלוה לטובה!

מִי יִתֵּן מִן־צִיּוֹן יְשׁוּעוֹת יִשְׂרָאֵל בְּשׁוּב אֱלֹהִים שְׁבוּת עַמּוֹ יָגֵל יַעֲקֹב יִשְׂמַח יִשְׂרָאֵל׃

מִי יִתֵּן מִן־קֶדֶם לִבְנוֹת בֵּית אֵל בִּירוּשָׁלַיִם הָעִיר
רוּחַ כּוֹרֶשׁ רוּחַ נְדִיבָה כִּי ה׳ הֵעִיר,
יְמִינוֹ חָזַק: „לְפָנֶיךָ אֵלֵךְ אֲשֶׁר הֲדוּרִים,
נְתַתִּי לְךָ אוֹצְרוֹת חֹשֶׁךְ מַטְמֻנֵי מִסְתָּרִים".
צְדָקוֹת לָבְשָׁתָּ כְּמוֹ כוֹרֶשׁ, כָּמֹהוּ רוּחֲךָ נְדִיבָה;
אַתָּה צַאפּסכִי הַשָּׂר: בְּלֵב שָׁלֵם וּבְאַהֲבָה
פָּנִיתָ אֵלֵינוּ, הֵיסַפֵּר חַסְדֶּךָ? אִם יִמָּנֶה?
סַמַּכְתָּנוּ בְּמַתְכֹּנֶת לִבְנִים, לֵאמֹר: מִקְדָּשׁ מְעַט יִבְנֶה׳
כִּי נִתְפַּלֵּל אֶל־הַבַּיִת הַזֶּה נָשָׂא בְעַדְךָ תְּפִלָּה:
יְבָרֶכְךָ ה׳! וּכְמוֹ לְכוֹרֶשׁ אֵלֶיךָ יֹאמַר מְלָה: —

אֲנִי לְפָנֶיךָ אֵלֵךְ וַהֲדוּרִים אַיְשֵׁר .... וְנָתַתִּי לְךָ אוֹצְרוֹת חֹשֶׁךְ וּמַטְמֻנֵי מִסְתָּרִים

(ישעי׳ מ״ה, כ׳ ג׳.)

וענתה השירה הזאת לפניך לעד: כי לא תשכח מפינו לעולם ושמך הטוב משמן הכתוב על כוס הכסף אשר הקרבנו לכבודך, כי נכספנו לך. ולשמך תאות נפשנו תמיד, וזכרונך חֻמְחָקָה על הקיר על לוח אבן שית בבית הקדוש, לזכרון, עד דור אחרון, כי לא ימוש וכרך, ולא ימחו פעולות צדקיך עם אחינו בני ישראל בעירנו מעל לוח לבנו לנצח׳ —

בשם המיסדים

בחדש אלול תריץ לפ״ק

שלמה בערענשטיין.

Paroles de la plus profonde reconnaissance,

dediées

au protecteur, patron et bienfaiseur,

le Comte

Marjan de Zapski,

Chamberlain, Marechal du Gouvernement etc.

et presentées avec un pocal,

souvenir de Sa haute protection et generosité

pour la nouvelle synagogue de Kaidan.

Jadis le temple de Jerusalem sur ses ruines s'elevait,
Quand au roi Cyre l'esprit de Dieu parlait:
„J'applanerai les monts les plus superbes devant toi,
„Je te donnerai les tresors, que l'oeil de l'homme
ne voit."

Aussi Vous, comme Cyre, d'un coeur zelé et pieux,
Vous donnez, Prince noble, protecteur genereux,
A vos sujets de l'amour le plus touchant exemple,
Supportant par Vos graces un petit image du temple.
Aussi nous y prierons toujours pour Votre noblesse,
Que Dieu Vous benisse, comme Cyre, de sa promesse:

„C'est ainsi que Dieu parle a son oint J'irai devant toi
et j'applanerai les monts superbes je te donnerai les tresors
de tenebres et des richesses secretes." (Isai. XLV, 2—3).

Dedié

au nom de la communité Juive

au mois de Septembre 1857.

par le tres humble serviteur

Sal. Berenstein.

די געמיינדע איהם פּרעזענטירט מיט אַ זילבערנעם כּוס (פּאָקאַל) און האָט איהם דערלאַנגט דורך איהר פּרנם, שלמה בערנשטיין, אַן אַדרעסע מיט אַ דאַנק זאָגונג געדרוקט אין העברעאיש, דייטש און פּראַנצויזיש. דער שיר אין העברעאיש טראָגט דעם אָפּראַסטיך: מרין צאָפּסכי. דער דאָטום איז אלול, תרי"ז — סעפּטעמבער, 1857, די צייט פון חנוכת הבית מדרש.

דריקונג פון מוראַוויאָווען, דעם ווילנער גענעראַל־גובערנאַטאָר, כּמעט ווי גאָרניט אָנגעריהרט.

אין 1864 איז די קיידאַנער גימנאַזיע אין גאַנצען צוגעמאַכט געוואָרען פון דער רעגירונג. די שיינע געבוידע איז פערוואַנדעלט געוואָרען אין א קאַזאַרמע, וואו עס האָט זיך איינגעקוואַרטירט דער קיידאַנער גאַרניזאָן.

דער בית מדרש.

די רעגירונג האָט אלץ שטאַרקער זיך גענומען רוסיפיצירען ליטא און אין 1859 איז פערהרדענט געוואָרען צו לערנען אין קיידאַנער גימנאַזיע אויף רוסיש. די גרעסטע צאָהל פון די שילער זיינען געווען פּאָטריאָטישע פּאָלאַקען און האָבען ניט איינגעווילינט צו לערנען אין א גימנאַזיע, וואו די אונטעריכטס שפּראַך זאָל ניט זיין פויליש. אין א קורצער צייט נאָך דער פערהרדנונג איז די צאָהל שילער פון 500 אַרונטערגעפאַלען אויף 141.

נאָכדעם האָט אין יאָהר 1863 אויסגעבראָכען דער צווייטער פוילישער מיאָטעזש (אויפשטאַנד), אין וועלכען עם האָבען זיך בעטייליגט כמעט אלע געוועזענע שילער פון קיידאַנער גימנאַזיאום.

פון דעם מיאָטעזש האָבען זיך קיידאַנער אידען, אזוי ווי אלע ליטווישע אידען, געהאַלטען גאַנץ פון ווייטען, פיעל ווייטער ווי פון דעם ערשטען מיאָטעזש, און דעריבער האָט זיי די בלוטיגע אונטער־

די רעגירונג האָט אלץ שטאַרקער זיך גענומען רוסיפיצירען ליטא און אין 1859 איז פערהרדענט געוואָרען צו לערנען אין קיידאַנער גימנאַזיע אויף רוסיש. די גרעסטע צאָהל פון די שילער זיינען געווען פּאָטריאָטישע פּאָלאַקען און האָבען ניט איינגעווילינט צו לערנען אין א גימנאַזיע, וואו די אונטעריכטס שפּראַך זאָל ניט זיין פויליש. אין א קורצער צייט נאָך דער פערהרדנונג איז די צאָהל שילער פון 500 אַרונטערגעפאַלען אויף 141.

נאָכדעם האָט אין יאָהר 1863 אויסגעבראָכען דער צווייטער פוילישער מיאָטעזש (אויפשטאַנד), אין וועלכען עם האָבען זיך בעטייליגט כמעט אלע געוועזענע שילער פון קיידאַנער גימנאַזיאום.

פון דעם מיאָטעזש האָבען זיך קיידאַנער אידען, אזוי ווי אלע ליטווישע אידען, געהאַלטען גאַנץ פון ווייטען, פיעל ווייטער ווי פון דעם ערשטען מיאָטעזש, און דעריבער האָט זיי די בלוטיגע אונטער־

די גרויסע ביבליאָטעק איז צוטיילט געוואָרען צווישען ווילנער שטאָט ביבליאָטעק און קאָוונער גימנאַזיע. דער רייכער פיזישער קאַבינעט מיט דער גאַנצער אויסשטאַטונג איז אָנגענומען דער ווילנער רעאַל־שולע.

אנשטאָט דער פריהערדיגער גרויסער פוילישער גימנאַזיע, ווערט פון דער רעגירונג געעפענט א רוסישע עלעמענטאַר שולע (פּריכאָדסקאָיע אוטשיליסטשע) פון דריי קלאַסען, וועלכע איז קיינמאָל שפּעטער העכער ניט געוואָקסען.

מיט דערמיט האָט זיך געענדיגט די פערניכטונג פון דער פוילישער שפּראַך און קולטור אין קיידאַן, וועלכע האָט אָנגעהאַלטען איבער צוויי הונדערט יאָהר.

גראָפּ מאָריאַן טשאָפּסקי, וועלכער איז געווען זעהר שטאַרק בעטייליגט אין מיאָטעזש, איז פער־

שיקט געוואָרען קיין סיביר און דער שלאָס מיט'ן הויף איז קאָנפיסקירט געוואָרען פון דער רוסישער רעגירונג אין 1866. די רייכע ביבליאָטעק פון די טשאָפסקים, וועלכע איז בעשטאַנען פון א מאָסע פראַנצויזישע, לאָטיניש און פוילישע ביכער, איז אַוועקגעשיקט געוואָרען אין די פאָלקס ביבליאָטעק אין פעטערבורג.

אַזוי איז די פאַמיליע בערויבט געוואָרען פון א ירושה, וואָס הָאט זיך אָנגעזאַמלט פון די ראַזזיוויִם און די טשאָפסקים אין א משך פון צוויי הונדערט און פופציג יאָהר.

דער פרוי'ס גוט אין מיראָפאָל איז ניט קאָנפיסקירט געוואָרען.

אין אייניגע יאָהר נאָכדעם הָאט מען מאַריאַן טשאָפסקי'ן ערלויבט זיך אומצוקערען פון זיין פערשיקונגס פּלאַץ און ער איז אַרויסגעפאָרען צו זיין טאָכטער קיין פּאָזען, וואו ער הָאט פערברַאכט זיינע לעצטע יאָהרען אין ליטעראַרישע טעטיגקייט.

ער איז געשטאָרבען אין 1875.

מען פלעגט אויך אָפט שמייסען פאַר יעדע קלייניגקייט, לויט דעם קאָפריז פון פריץ.

דעם שלאָם מיט'ן הויף הָאט נאָכדעם אָפגעקויפט פון דער רעגירונג גראַף טאָטלעבען.

אין הערבסט 1868 הָאט מען אין קיידאַן אויסקוואַרטירט צוויי פערד־אַרטילעריש באַטאַרייען, די פינפטע און די זעקסטע, וועלכע זיינען פערבליבען א לאַנגע צייט אין קיידאַן, און זיינען געווען א מקור פון פרנסה פאַר קיידאַנער קרעמער און בעלי מלאכות.

באַלד איז אויך דורכגעפיהרט געוואָרען די ליבאַוואַרמאַנער אייזענבאַהן: צוליב גראַף טאָטלעבענס אויפלוס הָאט מען די באַהן־סטאַציאָן געמאַכט געגענאיבער דעם הויף.

די אייזענבאַהן הָאט פערבונדען קיידאַן נעהנטער מיט דעם אינערן טייל פון רוסלאַנד און הָאט פערגרעסערט דעם מסחר. עס הָאט אויך געגעבען אַרבייט צו קיידאַנער בעלי מלאכות און בעשעפטיגונג פאַר פאַדריאַדטשיקעס, קרעמער און סוחרים.

דער וואקזאל (באנהאף) מיט'ן רעסטאראן.

און אַזוי איז קיידאַן אין גאַנצען בעפרייט געוואָרען פון פוילישען אויפלוס, בעפרייט געוואָרען אויך פון דעם ערניידריגענדען צושטאַנד, וואָס נור א האָר, הָאט מען געשלעפט אין הויף צום פריץ, וואו

די עקאָנאָמישע לאָגע הָאט זיך פערבעסערט פון די קיידאַנער אידען. די יוגענד פון די רייכערע בעלי בתים הָאט זיך גענומען אַביסעל בילדען אונטער דעם אויפלוס פון דער השכלה בעווענגונג פון יענער צייט.

אינטערעסאַנט איז אַ פאַלקס־ליעדעל, וואָס איז נעווען זעהר פאָפולער אין די זעכציגער פון 18טען יאָהרהונדערט, וועלכעם כאַראַקטעריזירט די נייגונג צו דער מאָדע פון דער קיידאַנער דאַמען־וועלט, בע־זאַנדער דעם קרינאָלין, וועלכער איז געווען זעהר מאָדערנע דאַמאָלס:

פאַרצייטען, אז מ'פלעגט אַריינגעהן
צו אַ באַלאָבאָס אין שטוב,
איז געווען פינסטער און גליטשיק,
אט ווי אין אַ גרוב;
אויפ'ן פאָליצע איז אָבער געווען אויסגעשטעלט
קופער מיט צין,
און היינט זעהט מען מעהר ניט,
ווי דעם קרינאָלין.

אין 1874 וועלט איינגעפיהרט אין רוסלאַנד אַל־געמיינע מיליטעריש וועהרפליכט (אַבשטשאַיא ווּאַינסקאַיא פּאָווינאָסט), און די טעטיגקייט פון קהל, אלס אַ צושטעלער פון סאָלדאַטען פאַר די רעגירונג, הערט אויף.

אין דעם זעלבען יאָהר וועלט אויך קאָוונאָ בע־שטעטיגט אלס אַ גובערניע־שטאָט, און קיידאָן געהט איבער פון ווילנער גובערניע צו קאָוונער.

אַרום ענדע פון די זיבציגער יאָהרען שטאַרבט דער קיידאַנער רב ר' אַברהם שמעון טרויב, וועלכער איז געווען דער לעצטער פון די גדולי הדור, ווּאָס האָבען פערנומען דעם כסא הרבנות אין קיידאָן.

* * *

שוין אין סעוואָסטאָפאָלער קריג אין 1854 ציי־בענט זיך אויס דער יונגער אינזשינירען־אָפיציר טאָטלעבען. אָבער אין טערקישען קריג פון 1877 דערגרייכט ער די העכסטע שטופע פון אויסצייכנונג.

אז ער קעהרט זיך צוריק פון קריג, אלס זיעגער, נעהמט ער זיך פערשענערען און פערגרעסערען זיין שלאָס אין קיידאָן.

בויט אויס אַ טערקישען מעטשעט מיט אַ מי־נאַרעט מיט אויפשריפטען אויף די וועגד פון פסוקים פון קאָראָן אויף אַראַביש. אַ נאָנצער בולגאַרישער דערפעל וועהרט אויסגעבויט. פערפוצט דעם פאַרק מיט שענע אַלייען און מיטהאַלאָגישע סטאָטוען פון מאַרמאָר. פערשיידענע אַלטאַנען, זומער הייזלעך מיט פאָנטאַנען, אַזוי אז דער הויף און שלאָס מיט'ן פאַרק וועהרען פאַרעבענט, אלס איינע פון די שענסטע אין ליטא.

טאָטלעבען בויט אויס וואָסער מיהלען ביים הויף און אין ווילייען, וועלכע וועהרען אָפּגענעבען אין ארענדע צו אידען.

דער הויף וועהרט די זומער רעזידענץ פון טאָ־טעלבען, אויך דאָן וועהן ער וועהרט געוועהנלעך־גובערנא־טאָר פון ווילנער בעצירק.

די פאָמיליע טאָטלעבען זיינען גאָנץ פרוינדליך צו דער אידישער בעפעלקערונג אין קיידאָן, און איי־ניגע אידישע סוחרים, קרעמער און בעלי מלאכות וועהרען גאָנץ בעפריינדעט אין הויף.

זומער וועהרט דער הויף בעזוכט פון הויכגע־שטעלטע רוסישע בעאמטע פון פּעטערבורג, און קיי־דאָן האָט פּרנסה.

יעדען הערבסט, נאָכדעם ווי די תבואות וועהרען אַראָפּגענומען פון די פעלדער, וועהרט אין פּאַרק אָרום הויף געמאַכט אַ פּאָלקס יום טוב, מיט אילומינא־ציעס, פייערוועהרק, מוזיק און טענץ מיט מתנות פאַר די ארבייטער, און קיידאָן איז זיך משמח.

נאָך דער ערמאָרדונג פון אלעקסאַנדער דעם צווייטען, אין מערץ 1881, און אז אלעקסאַנדער דער דריטער בעטרעט דעם טראָן פון רוסלאַנד, הויבען זיך אָן די שרעקליכע פּאָגראָמען אויף אידען איבער גאָנץ רוסלאַנד.

אין ליטא אָבער, וואו גראָף טאָטלעבען איז נע־

XVI.

פון 1881 ביז 1914

פּאָגראָמען אין רוסלאַנד — טאָטלעבען פערהיט קיידאָן — נעריכט'ס בעשלום צו בעפרייען קיידאָנער בעלי בתים פון צאָהלען פּלאַצוווע — קאָלוויינער נעמיינדע — ראָט הויז — אויסוואַנדערונג — שרפה פון סמיקנער גאס — פרייוויליגע פייער־לעשער — קראַנקענהויז — תלמוד תורה — ציוניזם — זאַמלונג פון אידישע פאָלקס ליעדער — שנאפס מאָנאָפּאָל — באַנק — ערשטע רוסישע רעוואָלוציאָן — סטאָליפין — צוישטאַנד אין קיידאָן — בעציהונג צו די ליטווינער — שרפה.

נעראָל־גובערנאַטאָר, ווערען קיינע פֿאָגראָמען ניט צוגעלאָזען.

אין קיידאָן ווערט באַצייטענס אַריינגעשיקט א בעזונדערע שמירה פון קאָזאַקען, כדי מען זאָל חלילה אפילו קיין קרומען קוק אויף די אידען ניט ווארפען.

און אזוי לעבען זיך די קיידאָנער אידען זיכער אונטער'ן שוץ פון גראָף טאָטלעבען.

פון קדמונים האָבען קיידאָנער בעלי בתים גע־צאָהלט אין הויף פֿלאַצאָווע, אַנ'אָפּצאָהל פֿאר דאָס לאַנד, אויף וועלכע די הייזער זיינען געווען געבויט, ווייל די גאַנצע שטאָדט האָט זיך גערעכענט אלס אייגענטום פון דעם הויף. פריהער פון די ראַדזי־ווילם, נאַכהער פון די טשאַפּסקים.

ווען דער הויף איז קאַנפיסקירט געוואָרען פון דער רוסישער רעגירונג נאָך דעם פּויליש־מיא־טיעזש, האָבען די איינוואוינער פערפיהרט א פּראָ־צעס, אז מען זאָל זיי בעפריען פון די לאַנד אָפּצאָה־לונגען, זיך שטיצענדיג אויף די פּריוויליגיעס וואָס קיידאָן האָט געקראָגען פון די פּויליש קעניגען, בעזאָנדערס פון סטאַניסלאַוו אויגוסט, ווען קיידאָן איז געמאַכט געוואָרען פּאַר א קרוין שטאָדט.

דער פּראָצעס האָט זיך געצויגען יאָהרען, ביז דעם 25טען סעפּטעמבער 1886 האָט דער קאַוונער בעצירקס געריכט (אָקרוזשנאי סוד) אַרויסגעגעבען א בעשלום, אז דאָס לאַנד אין קיידאָן איז דאָס אייגנטום פון די בעלי בתים, וועלכע האָבען הייזער דאָרויף, און זיי דארפען מהר ניט צאָהלען פּאַר דעם גרונט אויף וועלכען זייערע הייזער שטעהען.

א גרויסער טייל אָבער פון קיידאָנער גרונט אייי־גענטום נעהערט צו דער קאַלווינישער עמיינדע, וועלכע איז אזוי אַרונטערגעקומען, אז ס'איז אפילו ניטא וואָר ס'זאָל זונטאָג קומען אין קירך. נור איין מאָל א יאָהר קומט א קאַלווינישער גייסטליכער פון ווילנע און פערזאָמעלט פון דער גאַנצער געגענט עטליכע קאַלווינער צום גאָטעס דיענסט אין סבאָר.

דער צענטער פון שטאָדט, אַרום סבאָר, איז פערבויט מיט הייזער און קראָמען, וועלכע געהערען צו דער קאַלווינער גמיינדע און זיינען פערדונגען צו אידען.

אויך דער ראַט־הויז איז נאָך דעם צופאַלען פון דער אויטאָנאָמישער מוניציפּאַליטעט, מיט דעם אי־בערגאַנג פון פּויליען צו רוסלאַנד, פערדונגען געוואָ־רען צו א אידען פּאַר א שיינק. אין די זיבציגער און אַכציגער יאָהרען האָט מען דעם אידען גערופען „פּאָדראַטושע" ד. ה. אונטער'ן ראַט־הויז.

ביז צו ענדע פון די אַכציגער יאָהרען איז זאָגאָר אין איינעם פון די צימערען פון ראַט־הויז געווען א שולכע, וועלכעם האָט געהייסען „דער סאָלדאַטס־קער מנין", וואו עס האָבען געדאַוונט אם מייסטען אויסגעדינטע סאָלדאַטען.

* * *

ביז צו די אַכציגער יאָהרען פֿלעגען קיידאָנער אידען, וועו זיי פֿלעגען שוין יא אמאָל אויסוואַנדע־רען, אַוועקפאָהרען קיין ארץ ישראל. און דאָס פֿלעגט פּאַסירען מיט גאַנץ פרומע עלטערע מענשען, וועלכע פֿלעגען פּאָהרען שטאַרבען אין ארץ ישראל.

אין אָנפאַנג אָבער פון די אַכציגער יאָהרען, גלייך נאָך אַלעקסאַנדער דעם דריטען'ס אויפטריט אויפ'ן צאַרישען טראָן, ווען די פּאָגראָמען אויף אי־דען האָבען זיך פערשפּרייט איבער גאַנץ רוסלאַנד, מיט גרושים פון מאָסקווע און אַנדערע רוסישע שטעט, האָט זיך אָנגעפאַנגען א שטאַרקע אויסוואַנ־דערונג פון רוסישע אידען קיין אמעריקע.

שפּעטער צו זיינען א סך קיידאָנער אַווק גע־פאָהרען אין ענגלאַנד און אין זיד־אָפריקא, און דער גרעסטער טייל איז געפאָהרען קיין אמעריקא.

קיידאָן איז אויך אָנגעשטעקט געוואָרען מיט דעם עמיגראַציאָנס חשק. בעזאָנדערס נאָך גראָף טאָטלעבען'ס טויט, האָט זיך בימלעכווייס געמומען פיהלען אויך אין קיידאָן די האַנד פון דער רוסישער רעגירונג אונטער אַלעקסאַנדער דעם דריטען.

די ערשטע אויסוואַנדערער זיינען בעשטאַנען מייסטענס פון אָרעמען קלאַס און בעלי מלאכות; פֿלעגט אַוועקפאָהרען א יונגער בחור'ל קיין אמעריי־קא, אָנטלויפען פון פריזיוו (מיליטעריש ווהר־פליכט) און פלעגט נעהמען פערדינען און זיך אַרויפ־אַרבייטען אין אמעריקא, פֿלעגט ער שיקען נאָך די עלטערען, וועלכע פֿלעגען אויך אויסוואַנדערען און נאָכדעם זאָגאָר אָפּנעהמען נאָך קרובים קיין אמעי־קא.

די רייכערע בעלי בתים האָבען זיך אָנפאַנגם זאָגאָר געשעמט אויסצוזאָגען, אז א מיטגליד פון זייער פאַמיליע האָט אויסגעוואַנדערט קיין אמע־ריקא.

די יונגווארג פֿלעגט אַוועקפאָהרען אין א גרוי־סע שטאָט שטודירען, אָדער אזוי צולייב א תכלית.

אָבער ביסלעכווייס האָבען אויך באַלעבאַטישע קינ־דער געגומען אויסוואַנדערען — ווער קיין אַמעריקאַ, ווער קיין אַפריקאַ. מען האָט געגומען שיקען געלד אַהיים, ביז עס איז געוואָרען אויס חרפּה צו עמיג־רירען אויך פּאַר באַלעבאַטישע קינדער.

אַרום ענדע פון די אַכציגער יאָהרען האָט א גרויסער טייל פון סמילגער גאַס און שכנות'דיגע געסלאַך אָפּגעברענט און דאָס האָט אַרויסגערופען די פּאַרמירונג פון אן אַרגאַניזאַציאָן פון פרייוויליגע פייערלעשער (וואַלנאיא פּאָזשאַרנאיא קאָמאַנדא).

די ערשטע קראַנקענהויז (סעלסקאיא לעטשעב־ניצא) איז געגרינדעט געוואָרען אין 1888, וועלכע האָט צוערשט פערנומען א געדונגענע הויז, ביז שפּעטער האָט די אלמנה גרעפין טאָטלעבען אויסגע־בויט א ספּעציעלע הויז, אין דעם נאָמען פון איהר פערשטאַרבענעם מאַן, אויף'ן הויפּישען וועג לעבען דער סמילגע.

פון אָנפאַנג פון די אַכציגער יאָהרען איז די קיידאַנער תלמוד תורה, וועלכע איז געווען זעהר פערנאַכלעסיגט, פערוואַנדלט געוואָרען אין א מעהר מאָדערנע שול, וואו מען האָט א חוץ די אידישע לימודים אויך געגומען לערנען רוסיש מיט איבריגע לימודים, אויף דעם זעלבען אופן ווי די עקזיסטירע־נע רוסישע עלעמענטאַר שולע.

אויך די לוטעראַנישע גערמיינדע האָט אין 1892 געגרינדעט ביי דער דייטשער קירכע אַנ'עלעמענ־טאַר שולע.

אין דעם זעלבען יאָהר האָט זיך אין קיידאַן גע־עפענט די ערשטע באַנק, אַנ'אָפּטיילונג פון דער ווייל־נער קאָמערץ באַנק. דער אומזאַץ פון דער באַנק האָט אין א קורצער צייט דערגרייכט איבער א מי־ליאָן רובל יעהרליך.

סאַי אין דער חובבי ציון בעוועגונג, סאַי אין דער ציוניסטישער, נאַציאָנאַלער און קולטורעלער טע־טיגקייט פון דער קיידאַנער געמיינדע, האָט זיך בע־זונדערס אויסגעצייכענט ר' יוסף בלומסאָן (יאָסע בערע פאַכטערס), וועלכער האָט זיין גאַנצען לעבען געווידמעט דיעזער ערציהערישער טעטיגקייט.

אַזוי ווי אין דער השכלה בעוועגונג האָבען קיי־דאַנער זיך שטאַרק בעטייליגט, אַזוי אויך אין די חובבי ציון בעוועגונג האָבען זיי א גרויסען אַנטייל גענומען שוין צוליב דעם אַליין, וואָס דער גרעסטער זייל פון דיעזער בעוועגונג איז געווען דער קיידאַנער משה לייב לילינבלום.

און אז נאָכדעם אין 1897 הויבט זיך אָן דער פּאָליטישער ציוניזם, ווערט די קיידאַנער יוגענט אַריינגעצויגען און גיט זיך שטאַרק איבער דיעזער בעוועגונג, פיהרט א קאַמפּף מיט די ציוניסטישע געגנער, פריהער מיט די אַרטאַדאָקסישע און נאָכ־הער מיט די רעוואָלוציאָנערע אַרבייטער עלעמענ־טען, וועלכע ווערען אָנגעפיהרט פון בונד.

אויך דער בונד האָט אין קיידאַן זיינע אָנהענ־גער. ניט זעלטען קומען פאַר דיסקוסיעס און זאָגאַר רייבונגען צווישען דעם בונד און די פּועלי ציון, וועלכע זיינען אויך אין קיידאַן אָרגאַניזירט.

אין אָנפאַנג פון 1898 האָבען די הערען ש. מ. גינזבורג און פּ. ש. מאַראָק פון פּעטערבורג אַרויסגע־לאָזען א קול קורא דורך די צייטונגען „המליץ", „וואָסחאָד" און „הצפירה" צו דער אינטעליגענטער אידישער וועלט אין רוסלאַנד, וועלכע שטעהט אין נאָהענטער בעריהרונג מיט דער אידישער מאַסע, צו זאַמלען און פערשרייבען אידישע פאָלקס לידער.

עס האָבען זיך אָפּגערופען מיטאַרבייטער פון פערשיעדענע שטעט און שטעטלעך.

אָלם רעזולטאַט פון דיעזער זאַמלונג, איז אין יאָהר 1901 דערשיענען דער זאַמלבוך פון אמת'ע אידישע פאָלקס לידער אין רוסלאַנד, אונטער דער רעדאַקציע פון גינזבורג און מאַראָק. *)

בסך הכל זיינען אין דעם בוך געדרוקט 376 פאָלקס לידער, פון וועלכע 154 זיינען געזאַמעלט געוואָרען אין קיידאַן און אומגעגענד, דורך דעם פערפאַסער פון דיעזער בעשרייבונג און זיין פריינד דר. אהרון לייב פיק.

דורך א פערזוהן, זיינען די לידער, וועלכע זיינען אונטערגעשריבען מיט די נעמען קאָסעל און פיק, בעצייכענט אָלם געזאַמעלטע אין קאָוונער גו־בערניע. אין אמת'ן אָבער זיינען זיי געזאַמעלט אין קיידאַן. דיעזע לידער געהערען אויך צו די בעסטע און אינטערעסאַנטסטע אין דער זאַמלונג.

*) Еврейские народные песни в России. Собраны и изданы под редакцией и с введением С. М. Гинзбурга и П. С. Марека, С.-Петербург 1901 г.

און אזוי לעבט און פונקציאָנירט די אידישע בע־
פעלקערונג אין קיידאן אלס א טייל פון דעם רוסישען
אידענטום, זיך ניט פיעל אונטערשיידנדיג פון אנ־
דערע שטעט און שטעטלעך אין רוסלאנד.

דאך איז נאָך אלץ קיידאן געווען עטוואס אנ־
דערש ווי אנדערע אידישע קהילות.

די פאמיליע טאָטלעבען — די אלמנה די גרע־
פין, דער יונגער גראף און די איידעמס, זיינען ג־
ווען הויכע רוסישע בעאמטע מיט א שטארקען איינ־
פלום אין די רוסישע רעגירונגם ספערען, און זייער
פריינדליכע בעציהונג צו דער אידישער בעפעלקע־
רונג פון קיידאן האָט ניט ווילענדיג געהאט א ווער־
קונג לטובת די אידען.

מערקווירדיג איז וואם נאָך דעם טויט פון אלעק־
סאנדער דעם דריטען, און נאָך דער בלוטיגער קרוי־
נונג פון ניקאלאי דעם צווייטען, ווען אידיש לעבען
און אידיש בלוט זיינען געווארען הפקר אין גאנץ
רוסלאנד, האָבען עם די קיידאנער אידען דאך נאָך
ניט אזוי שטארק געפיהלט.

דער רוסיש־יאפאנישער קריג אין 1904 האָט פון
קיידאן צוגענומען א פאר קרבנות, ווען לבע זיינען
דערהרגעט געווארען אלס סאלדאטען אויף פראָנט.

די רעוואלוציע אין 1905, ווען לבע איז נאכדעם
פערטרונקען געווארען אין טייכען בלוט איבער גאנץ
רוסלאנד, איז זיך אריבער אין קיידאן גאנץ רוהיג.
און שפעטער, אז עם האָט זיך אנגעהויבען די סים־
טעמאטישע פערפאלגונג פון רעוואלוציאנערע און
סתם אידען איבער גאנץ רוסלאנד, אין דער צייט
פון דער וואקבאנאלישער רעגירונג פון ניקאלאי דעם
צווייטען, האָט עם נאָך אלץ קיידאן ניט אנגעריהרט.

אינטערעסאנט איז ווען זאגאר סטאליפין, דער
ידועדיגער שווארצער פרעמיער מיניסטער, די רעכ־
טע האנד פון ניקאלאי דעם צווייטען, האָט געהאט
זיין גוט איז דער נאכבארשאפט פון קיידאן. ער
איז געווען דער לידער פון די אדעליגע פון קאָוונער
קרייז (פרעדוואָדיטעל דוואריאנסטוואָ), און פלעגט
זיין דער פארזיצענדער צום פריזיוו אין קיידאן נאָך
איידער ער איז געווארען פרעמיער מיניסטער.

פיעלע אידען אין קיידאן, ווען ער פלעגט זעהר
אפט קומען, זיינען מיט איהם געווען גוט בעקאנט
און האָבען מיט איהם געהאנדעלט, און פיעלע אידען
האָט ער זאגאר טובות געטאָן.

סטאליפין, שוין אלס פרעמיער מיניסטער, דער
שרעק פון אלע אידען אין רוסלאנד, אז ער פלעגט
קומען אין קיידאן, איז ער געווען דער זעלביגער
פשוט'ער בעקאנטער פון די אידען, און פלעגט זיך
אפט ווי־צלען מיט זיי אין א פריינדליכען געשפרעך.

מיט דער איינפיהרונג אין 1897 פון דעם רעגי־
רונגם שנאפס־מאָנאָפאל, האָבען זיך אין קיידאן צו־
געשלאסען די שיינקען, ווען לבע זיינען אלע, מיט איין
אויסנאמע, געווען אין אידישע הענט, און אייניגע
פון די אלטע איינגעפונדעווען בעלי בתים זיינען
געבליבען אהן פרנסה.

* * *

און אזוי איז אריבער דער דריסיג יעהריגער
קריג, ווי דובנאָוו רופט עם אן. דער קריג, וואם די
רוסישע רעגירונג האָט אנגעפיהרט מיט די אידען
פון 1881 ביז 1911, דעם יאָהר ווען מען האָט סטא־
ליפינען ערמארדעט אין קיעוו, אהנע שטארק אנצו־
גרייפען די קיידאנער אידען, אזוי לאנג ווי זיי זיי־
נען געזעסען אין קיידאן.

עס איז אבער אלע מאל ערגער געווארען אין
דער היים, צוליב די בעשרייבונגען אין האנדעל,
און בעזאנדערם אין לערנען פאר די יוגענד. און
דעריבער האָט די יוגענד אלץ מעהר און מעהר פער־
לאזען זייער היימאט שטאָט.

דער פראמענאדע פלאץ — דער אלטער בריק
אויף'ן נעווא־שטש, ווען לבער האָט אימער געדינט אלס
פלאץ זיך צו טרעפען פאר די יוגענד, און פלעגט
שטענדיג זיין געפאקט מיט שפאציערענדע, אבענדם,
שבתים און ימים טובים, האָט געמומען ווערען ליי־
דיגער און לידיגער, איבערהויפט האָט געמומען
פעהלען די יוגענד.

די אידישע געמיינדע האָט זיך פערקלענערט,
פרנסה איז געשלאגען געווארען, און א זעהר גרוי־
סער טייל פון די קיידאנער האָט געלעבט נור פון
דעם, וואם די קינדער אדער קרובים האָבען געשיקט
פון אויסלאנד, אדער פון אנדערע גרויסע שטעט אין
רוסלאנד.

דער שטארקער אנטיסעמיטיזם, וואם האָט זיך
צופלאקערט אין פוילען און אין רוסלאנד, דורך די
שווויניסטישע נאציאנאלע בעוועגונג פון די פוילען
פון איין זייט, און די שווארצע מאנארכיסטען אין
רוסלאנד פון דער אנדערער זייט, האָט אייניגער־
מאסען דערנענטערט די אידען צו די ליטווינער
נאציאנאליסטען.

די לעצטע, וועלכע זיינען קולטורעל געווען אונטעראָבט אונטער די רוסען פון איין זייט, און פון דער פּוילישער קאָטויליישער קירכע פון דער אַנדערער זייט, האָבען ערוואַרט שטיצע פון זייערע מעהר קולטורעלע שכנים — די אידען. אין זייער שטרעבען זיך צו בעפרייען פון די אויפגעצוואונגענע קולטורען פון ביידע זייטען.

דערווייל זיינען די פּאָליטישע הימלען אין אייראָפּאָ אלץ מעהר און מעהר פערכמאָרעט געוואָרען, ביז עס איז געקומען דער יאָהר 1914.

נאָך אין פּריהלינג פון 1914 האָט אָפּגעבראָכען א בעדייטענדער טייל פון קיידאָן: פון בריק ביז צום אָנהויב לאָנגער גאַס, און פון מארק ביז צום שולהויף. דער פייער איז געווען ווי אַן אָנזאָג פון דער קומענדער וועלט שרפה.

XVII.

פון 1914 ביז 1930

אויסברוך פון וועלט קריג — אידישע לאָגע — זיג פון די דייטשען — גרוש פון אלע אידען פון מלחמה ראיאן — קיידאָנער אידען פערלאָזען זייערע היימען — קריסטען פערכאַפען אידישע האָב און גוטס — דייטשען נעמען איין ליטא — דאָס אומקערען פון קיידאָנער אידען אהיים — פרויעדען — ליטווישע רעפובליק — בעציהונג צו אידען — קיידאָן ווערט א גובערניע שטאָט — צוישטאַנד אין ליטא.

עס איז געקומען דער ערשטער אויגוסט 1914 מיט דער קריגס ערקלערונג פון עסטרייך צו סערביען, און אייראָפּאָ האָט זיך אָנגעצונדען אין דעם משוגענעם וועלט קריג.

פּוילען און ליטא זיינען גלייך פון אָנהויב געוואָרען דער שלאַכט פעלד. די גאַנצע בעפעלקערונג האָט שטאַרק געליטען, נור די אמת'ע כּפרה הינדעל איז געווען די אידישע בעפעלקערונג.

דער שרעקליך שטאַרקער אַנטיסעמיטיזם פון די פּוילען האָט אין דער מלחמה געפונען א טייוועלשען וועג, ווי זיך אָפּצורעכענען מיט די אידען.

און אזוי ווי די רוסען און די דייטשען האָבען זיך געהנפעט צו די פּוילען, ווילענדיג זיי געווינען יעדערע אויף זייער זייט, האָבען די פּוילען גערוקט די אידען אין רוסישען און אין דייטשען פייער, אונטער פערשיעדענע בלבולים פון שפּיאָנאַזש און די צרות פון די אידען אין דיעזער צייט איז א געשיכטע פאר זיך.

אין ערשטען ווינטער פון קריג 1914-1915, זיינען פיעלע אידען פון קלענערע ארומיגע שטעטלעך אָנגעלאָפּען אין קיידאָן, און די אידישע געמיינדע האָט זיך פערגרעסערט, אָבער נור מיט עלטערע מענשען און קינדער. די יוגענד איז געווען צוגענומען אין קריג.

דערווייל האָט דייטשלאַנד געהאַלטען אין איין זיעגען: זי האָט איינגענומען פּוילישע און ליטווישע שטעט איינע נאָך דער אַנדערער, און האָט געשלאָגען די רוסישע אַרמייען רעכטס און לינקס.

די שרעקליכע נידערלאָגעס האָט די דורך און דורך צופּויליטע רוסישע רעגירונג גרעסטענטיילס צוגעשריבען ניט דער אונפעהיגקייט פון די רוסישע מיליטעריסטישע קאָמאַנדירען און קריגס-מיניסטעריום, נור דער שפּיאָנאַזש פון די אידען, וועלכע, נאָך דער רוסישער מיליטעריסטישער השגה נאָך, העלפען די דייטשען.

דעריבער האָט דער הויפּט-קאָמאַנדיר פון די רוסישע אַרמייען אויף דעם מזרח'דיגען פראָנט, דעם צאָר ניקאָלאַי'ס אָנקעל, ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, מיט זיין געניאַלען סטראַטעגישען קאָפּ בעשלאָסען, אז דער אייניציגער וועג, וויי צו בעזיגען די דייטשען, איז אָפּצורעכענען אלע אידען פון דעם מזרח-דיגען פראָנט.

און אין מארץ 1915 האָט מען גענומען אַרוים-שיקען די אידען פון פּוילען און ליטא, וואָס ווייטער קיין רוסלאַנד.

אין קיידאָן, אזוי ווי אין קאָוונע, איז אַרויסגעגעבען געוואָרען דער בעפעהל דעם 16טען מאי, אז ניט שפּעטער ווי דעם 18טען מאי ביז 12 אזייגער ביינאַכט מוזען אלע אידען, יונג און אלט, פרויען און קינדער, זאָגאָר קראַנקע, פערלאָזען די שטאָט. אויב מען וועט געפינען א אידען נאָך 12 אוהר ביינאַכט, וועט מען איהם אויפהיינגען, האָט זיך גאָנט אין בעפעהל.

מען האט די אידען אנגעפאקט אין פראכט־וואגנען עשאלאנען אויף דער באהן סטאציאן. געפאקט האט מען אונ'רחמנות'דיג: מענער מיט פרויען, אלטע און קינדער צוזאמען מיט קראנקע, מען האט פערזיגעלט די וואגנען און זיי אוועקגעשיקט אויף פערשיעדענע מארשרוטען.

יעדער האט נור דאם מיטגענומען, וואם ער האט געקענט טראגען צום באנהויף, וועלכער איז צוויי וויאַרסט פון שטאט, דאם איבריגע האט מען אי־בערגעלאזט.

און אזוי האט די קיידאנער אידישע געמיינדע אויסגעוואנדערט, צוזאמען מיט די אידען וואם זיי־נען אנגעלאפען פריהער פון אנדערע שטעטלעך. צום צווייטע מאל, ווי אין יאהר 1495 ביי דעם גרוש פון גרוים פירשט אלעקסאנדער.

דער גרעסטער טייל פון די קיידאנער איז אנגע־קומען קיין ווילנע. אנדערע זיינען אוועק קיין האַ־מעל, און אנדערע זיינען מגולגל געוואָרען אין זיד רוסלאנד. עם זיינען אויך פיעלע פערשלעפט ge־וואָרען אין טיף רוסלאנד און זאגאר אין סיביר.

אייניגע זיינען אין ערגעץ ניט דערקראכען, ווייל זיי זיינען געשטאָרבען אויף'ן וועג.

דער קלאפ האט פונקט אזוי געטראפען די „קיי־דאנער מיוחסים", ווי די איבריגע אידען פון ליטא. ניקאלאי ניקאלאיעוויטש האט קיין אונטערשייד ניט געמאכט.

די קריסטליכע בעפעלקערונג פון קיידאן און אומגעגענד, אין די פאר טעג וואם דער בעפעהל פון דעם גרוש איז בעקאנט געוואָרען, האט שוין געמאכט צווישען זיך די חלוקה פון דעם אידישן האב און גוטס. און גלייך ווי די אידען האבען פערלאזען זיי־ערע הייזער מיט דער ווירטשאפט, וואם זיי האבען ניט געקענט מיטנעהמען, האבען די קריסטען ge־נומען בעזיץ פון די הייזער און וואם ס'איז דרין ge־וועז. די מאביליען, ווי מעבעל, בעטגעוואנד, וועש און אנדערע חפצים האט מען פון די הייזער צו־שלעפט. ביסלעכווייס האט מען זיך אויך אריינגע־צויגען אין די הייזער און מען איז געוואָרען באלע־באטים פון אידישען אייגענטום.

עם האט לאנג ניט געמומען, און ניט קוקענדיג אויף דעם געניאלען סטראטעגישען איינפאל פון ני־קאלאי ניקאלאיעוויטשען, האבען די רוסען געמוזט אפטרעטען פון קיידאן, פערברענענדיג דעם הילצ־צערנעם בריק איבער דער נעוויאזשע, וועלכען די דייטשען האבען שפעטער צוריק אויפגעבויט.

די דייטשען זיינען באלד אריין אין קיידאן אהן א שלאכט. עפעם האט מען זיך אביסל איבערגע־שאסען מיט די אפטרעטענדע רוסען לעבען דעם איי־זענבאהן בריק, וועלכען זיי האבען קוים בעווייזען האלב צו צושטערן.

דערמיט האט זיך געענדיגט דער רוסישער רע־זשים פון קיידאן.

אז די דייטשען האבען שפעטער צו איינגענו־מען ווילנע, האבען די קיידאנער אידען, וואם זיינען דארטען געווען, געקראגען די ערלויבעניש פון דער דייטשער אקופירענדער מיליטערישער מאכט, צו־ריקצוקערען זיך קיין קיידאן.

אנקומענדיג אין קיידאן, האבען זיי מיט דער הילף פון דער דייטשער מאכט צוריקגעקראגען זיי־ערע הייזער, וואם זיינען געווען בעזעצט פון קרים־טען, און אויך א טייל פון זייערע חפצים, וועלכע די דייטשען האבען זיי געהאלפען אויפזוכען אין די קריסטליכע הייזער. דער גרעסטער טייל אבער איז פערלאָרען געגאנגען.

די עטליכע אידישע פאמיליעס, וואם זיינען צו־ריקגעקומען פון ווילנע, האבען, אזוי צו זאגען, ge־פאָרעמט דעם קערן פון דער נייער אידישער ge־מיינדע אין קיידאן.

ביסלעכווייס זיינען צוגעקומען נאך אידען פון אנדערע ארומיגע שטעטלעך, וועלכע זיינען אין דער מלחמה חרוב געוואָרען; און די אידישע געמיינדע אין קיידאן האט געלעבט אונטער דער דייטשער אקופאציאן, ווי אין אנדערע שטעט און שטעטלעך אין דער אקופירטער געגענד.

נאכהער איז געקומען דער פריעדען, וועלכער האט בעשאפען, צוזאמען מיט נאך אנדערע קלייני מדינות, אויך די מדינה ליטא.

* *
*

נאך פינפהונדערט יאהריגער אונטערבראכונג אונטער פרעמדע מעכטע און קולטורען, איז ליטא, ווי דורך א כישוף, ווידער געוואָרען א זעלבסטשטענ־דיגע מלוכה, דורך דעם פריעדענס אפמאך אין וואר־סאל.

אמת, פון דער גרויסער, רייכער און שטארקער ליטווישער מדינה אין 1417, וועו דער לעצטער הייד־

נישער פייער „זניטש" איז פערלאַשען געוואָרען, איז איצטער געבליבען א קלייניקע מדינה'לע, וועלכע איז בעשטאַנען פון א פאָר רוסישע גובערניעס. אוּן נאָך איידער די נייע פרייע ליטווישע רעפובליק האָט זיך בעוויזען אַרומצוזעהן, האָט פויליען בעוויזען נאָך צו פערכאַפען ביי איהר די עלטסטע אוּן בעדייטענדסטע ליטווישע הויפטשטאָט — ווילנע אוּן אומגעגענד, וואָס האָט נאָך פיעל פערקלענערט די ליטווישע מדינה.

אָהן אַנ'אייגענער קולטור, כמעט אָהן א ליטעראַטור, אָהן פאָליטישער ערישער שפּראַך אוּן ליטעראַטור, אָהן פאָליטישער ערציהונג, ניט ווייסענדיג פוּן זעלבסט פערוואָלטונג אין מלוכה ענינים, האָבען די ליטווינער זיך געגומען וואַרפען אויף אַלע זייטען:

אָט זיינען זיי געווען פריינדליך צו די אידען, ערוואַרטענדיג פוּן זיי שטיצע אוּן הילף אין אויפבויען זייער נייע רעפובליק. אָט האָבען זיי פערלאַרען זייער קאָפּ אוּן האָבען אויף א שאַוויניסטישען אופן געגומען פערפאָלגען אוּן אונטערדריקען די אידען.

פערלירענדיג די הויפטשטאָט ווילנע, האָבען די ליטווינער געמאַכט פאר זייער רעזידענץ די שטאָט קאָווונע, אוּן קיידאַן איז געוואָרען די גובערניע שטאָט, מיט דעם זיץ פוּנ'ם גובערנאַטאָר.

דעם שלאָם פוּן גראַף טאָטלעבען'ס פאַמיליע, וועלכער איז פוּן דער מדינה נאַציאָנאַליזירט געוואָרען, האָט מען פערוואַנדעלט אין אַן אַגריקולטור קאָלעגיום (האָכשולע).

א ליטווישע גימנאַזיע, ווי אויך א העברעאישע אוּן אידישע העברע שולע זיינען אין קיידאַן געגרינדעט געוואָרען.

פילע פערוואָגלטע קיידאַנער אידען האָבען זיך צוריקגעקערט פוּן רוסלאַנד אוּן האָבען געהאָט געגוג צרות, ביז זיי האָבען צוריקגעקראָגען זייערע פערכאָפּטע הייזער.

א סך ניט קיידאַנער האָבען זיך בעזעצט אוּן פערבליבען אין קיידאַן, אוּן די אידישע געמיינדע איז ווידער פערגרעסערט געוואָרען.

די אלטע שטאָט קיידאַן איז ווידער א נייע, מיט א מוניציפּאַליטעט פערוואַלטונג אין דער פרייער רעפובליק ליטא.

אָבער אַזוי ווי די גאַנצע מדינה איז כמעט אָפּגעשניטען פוּן דער וועלט, אָהן דעם רייכען הינטערלאַנד רוסלאַנד, צוקריגט מיט פוילען, איבער ווילנע, צורישען מיט דייטשלאַנד, פאר דעם פערכאָפּען די האָפּען שטאָט מעמעל. א מדינה אָהן אינדוסטריען, אָהן עקספּאָרט אוּן אימפּאָרט, מיט פערארעמטע לענדעריין, מיט אויסגעהאַקטע וועלדער, אַזוי איז אויך די שטאָט קיידאַן אָהן א מקור פוּן פרנסה, שטאַרק פערארעמט, אָהן אויסזיכט אויף באַלדיגער פערבעסערונג.

די אידען לעבען פוּן געטנעריי, האַנדווערקעריי, פוּן מסחר אוּן פוּן שטיצע פוּן קרובים אין אויסלאַנד.

דער כאַטישער פאַליטישער צושטאַנד, וואָס עקזיסטירט אין ליטא, ווירקט נאַטירליך זעהר שטאַרק אויף די עקאָנאָמישע לאָגע. אוּן די אַנטיסעמיטישע שטימונג, וועלכע לאָזט די אידען ניט אויפהויבען דעם קאָפּ אין דער פרייער רעפובליק, שטערט אויך גלייכצייטיג די ענטוויקלונג פוּן ליטא. אוּן די אויפריכטונג פוּן ליטא וואַרט:

אויף א נייעם גערימינאָס, וועלכער האָט איינגעזעהן די נויטווענדיגקייט פאר די ענטוויקלונג פוּן ליטא פוּן א פרייער גלייכבערעכטיגטער אידישער בעפעלקערונג.

אוּן אויף א נייעם קריסטאָפער ראָדזיוויל, וועלכער האָט צוגעצויגען א פאַרגרעסערטע אידישע בעפעלקערונג, זיי געבענדיג אלע פריווילעגיעס, אום צו מאַכען קיידאַן איינע פוּן די בעדייטענדסטע שטעט אין זאָמוט.

Bibliography

History of the Jews in Russia and Poland. By S. M. Dubnow.

History of Civilization in England. By Henry Thomas Buckle.

History of the Jews. By Prof. H. Graetz.

The Jewish Encyclopedia, Vol. VIII.

The Jews in the Eastern War Zone. Pub. by the American Jewish Committee.

The Deluge. By Hendrick Sinkiewitz.

Lithuania. By A. M. Benedictsen.

Lyric Gems of Scotland.

Forty Five Years of My Life. By Princess Anton Radzivill—Louise of Prussia.

Yudenverfolgungen im Schwedisch - Polnischen Kriege 1655-1659. Levin.

Kronika Polskich rodow Szlacheckich—przez Kazimierza Pulaskiego.

Еврейская Энциклопедия, под общ. редакц. д-ра А. Гаркави и д-ра Л. Каценельсона.

Еврейская Старина

Еврейские народные песни в России. Собраны и изданы под редакцией и с введением С. М. Гинзбурга и П. С. Марека.

Пережитое.

Литовские Евреи. С. А. Бершадский.

Местечко Кейданы. Учит. И. Пташкин.

Регесты и Надписи. Свод материалов для истории евреев в России. Изд. Евр. Общ. Просвещения между евреями в России.

חטאת נעורים — מ. ל. לילינבלום.

יודישע נשמות — א. ליטווין.

מערב עד ערב — מרדכי בן הלל הכהן.

עלית אליהו —

מאת הרב הג' כ'ו מ' יהשוע העשיל בן הצדיק הרב אליהו זאב הלוי מווילנא. 1874.

פנקס מדינת ליטא — ערוך ע"י שמעון דובנוב.

פערנאנגענע וועלטען

קיידאן אַ האַלבען יאָרהונדערט צורויק

„זכרונות"

פון דר. חיים יעקב עפשטיין

די ליטווישע שטעטל קיידאן איז געווען ניט סתם אַ שטעטל; נור עפּעם אַ „יחוס'דיגע" שטאָט. שטאָלץ האָט זיך געפיהלט אַ איד, וועלן ער האָט געקענט ענטפערען אויף די פראָגע: „פון וואָנען איז אַ איד?" — „איך בין אַ קיידאנער!" דער שרייבער פון דיזע זכרונות איז אליין ניט קיין הונדערט־פּראָצענטיגער קיידאנער. אמת, זיין טאַטע און זיין זיידע און זיין גאַנצע משפּחה האָבען געלעבט און אויך געשטאָרבען אין קיידאן, דאָך איז איהם ניט באַשערט געווען געבאָרען צו ווערען אין קיידאן, נור אין ראַגאָלע. פונדעסטוועגען האָט איהם הנאה געטאָן, וועלן אין ראַגאָלער ישיבה האָט מען איהם גערופען „חיימ'קע קיידאנער". די קינדער־יאָהרען, וועלכע ער האָט געלעבט אין קיידאן, האָבען איבערגעלאָזען אַן אייביגען רושם אויף איהם, און קיידאן איז פאַרבליבען אין זיין זכרון, ווי אַ זיסער חלום.

קיידאנער מחלקות

מען דאַרף חלילה ניט מיינען, אַז אַלע קיידאנער האָבען געלעבט צוזאַמען בשלום ושלוה, דאָס גראָדע ניט; מחלוקות לשם שמים האָט קיידאן געהאַט מעהר פילייכט ווי אירגענד אַנדערע ליטווישע שטעטל. די „שוהל'נע" אידען און די „קלויז־נע" זיינען אין יענער צייט געגאַנגען „אויף מעסערם". יעדער צד האָט געהאַט איהר אייגענעם רב, און יעדער צד האָט אין אַלע קהל־זאַכען געזוכט צו מאַכען „שבת פאַר זיך". ערב פּסח האָבען קיידאנער געהאַט צוויי „מעות חטים'ס", און אַ קלויזנער איד פלעגט ניט לאָזען באָקען זיינע מצות נאָך אַ שוהל'נעם בעל־הבית, ביז דער בעקער, אַדער „פאַדריאָטשיק", האָט ניט געכשר'ט זיין אויוועז. שבת האָט איינמאָל אונזער קלויזנער רב ר' בערעל מזיק ז"ל מודיע געווען, אַז מען טאָר אין קיידאן אום שבת ניט טראָגען, און דער שוהל'נער רב האָט געזאָגט, אַז מען מעג טראָגען; און קאָמיש איז געווען, ווי די שוהל'נער אידישע אינגלעך האָבען געבראַכט די טשאָלענטען פאַר די קלויזנער בעלי־בתים. דער איינציגער פלאַץ, וואו אַלע קיידאנער אידען פלעגען זיין אין איינעם, איז געווען דער בית־עולם, וואו דער אלטער איצע משה יודעם האָט געהאַט איין אומבאַגרעניצטע ממשלה. ער איז געווען דער חברה קדישא שמיש, אַדער בעסער געזאָגט, דער צאָר איבער די מתים.

דער חדר און די קאָזאַרמעס

צווישן וויכטיגע אינסטיטוציעם האָט קיידאן געהאַט, וועלכע האָבען ארויפגעלעגט זייער שטעמפּל אויף'ן אידישען קינד און אויך אויף דער יוגענד. דאָס איז געווען דער אידישער חדר און די רוסישע קאָזאַרמעס. דער חדר, אין וועלכען אונזער קליינוואַרג פלעגט אָפּליגען דעם גאַנצען יאָהר, פון 8 אזייגער אין דער פריה ביז 9 אזייגער ביינאַכט, האָט אָפּגעטויט אין אונז אַלע אונזערע אמביציאָנען, און אַחוץ די ליכטיגע האָפענונג אויף פרייטאָג, וועלן מיר פלעגען באַקומען די געלעגנהייט אָפּצוטעמען פריי, זיינען מיר געווען פיל ערגער באַהאַנדעלט, ווי אַרעסטאַנטען. דעם מלמד האָט זיך אויך ניט געלעבט צו גוט, אָבער דערפאַר פלעגט ער „כל חמתו" אויסלאָזען צו אונז, קליינוואַרג. עם האָט ניט געהאָלפען קיין פראָטעסטען, ווייל אונזערע עלטערען האָבען זעהר שטאַרק געהאַלטען פון די „שטרענגע" מלמדים און האָבען אַלעמאָל „מצדיק הדין" געווען אויף אונז.

דערפֿאַר אַבער אַז עס פֿלעגט קומען דער לי־
בער פֿרייטאָג, קוים דערלעבט די שעה, פֿלעגען מיר
זיך באַלד אַוועקלאָזען צו די הויפֿען פֿון די קאָזאַר־
מעס, וואו עס פֿלעגען שטעהן די צווויי אַרטילעריע
באַטאַרעען, דער 5טער און דער 6טער באַטאַרעי.
גרינפֿעלד, דער פֿאַלקאָווניק פֿון 5טען, און גאָלעם־
צאפֿאָוו, דער פֿאַלקאָווניק פֿון 6טען באַטאַרעי, פֿלע־
גען מוסטערען זייערע סאָלדאַטען, און מיר זיינען
עם געווען די צושויער. דאָרטען פֿלעגט אויך אָפֿ־
שטעהן גאַנצע טעג די גאַנצע יוגענד פֿון קיידאַן:
די מיידלעך און די חתן־בחורים, און אַלע האָבען
באַוואונדערט די העלדישע סאָלדאַטען, און די סאָל־
דאַטען פֿלעגען ווי באַמיהען זיך אויסצופֿיינען פֿאר
אונזער יוגענד. מיר האָבען כמעט אַלעמען גע־
וואוסט ביי זייערע נעמען; און וועז דער בייזער
פֿאַלקאָווניק גאָלעסצאפֿאָוו האָט אויסגעפֿאַצט דעם
זוואָדנעם באַקאַיפֿע, האָט זיך דער לעצטער צע־
ווייַנט ווי א קינד, ניט אַזוי פֿון דעם ווייטאָג פֿון די
קלעפֿ, ווי פֿאַר דער שאַנדע פֿאַר די אידישע מייד־
לעך און בחורים.

קיין וואונדער ניט, אַז אונזער הויפֿט־שפֿיל איז
געווען א שפֿיל אין סאָלדאַטען... און האָבען מיר
זיך אַוועקגעלאָזט שפֿילען אין סאָלדאַטען, איז אונז
שוין קיין זאַך ניט געלעגען אין זינען. חדר, חיים,
עסען, ווער האָט געטראַכט וועגען דעם? יעדער
פֿון אונז האָט נור געזוכט זיך אויסצוצייכענען אין
אַריבערשפֿרינגען א הויכען באַריער, אַדער אירגענד
וועלכען אַנדערן קונץ. דיזער שפֿיל האָט אין פילע
פֿון אונז ענטוויקעלט א סאָרט „העלדען־מוט און
אונטערנעהמונגס־גייסט". אונזער יונגוואָרג האָט
פיינט געהאַט גאָלעסצאפֿאָוו'ען פאר זיין שלעכטס־
קייט, אָבער מיר האָבען איהם מוחל געווען אויף
אַלע זיינע חטאים, וועז זיין מוזיק־קאַפּעליע פֿלעגט
שבת בייטאָג זיך אַוועקשטעלען אויפֿן מיטען לאַנ־
גער גאַס שפֿילען; עפּעס ווי ער וואָלט עס אַבזיכט־
ליך טהאָן פאר אונזערט וועגען. זעלטען וועז מיר
האָבען געהאַט א געלעגענהייט צו הערען מוזיק, סיי־
דען וועז די קיידאַנער אידישע קאַפּעליע האָבען גע־
שפּילט, פיהרעדיג חתן־כלה צום שוהל־הויף צו
דער חופּה, אַדער וועז דער געגנערשל, גראַף טאָלסטַי־
בען פֿלעגט אַריינפֿאָהרען אין קיידאַן, און מען
פֿלעגט פֿראַווען א שמחה אין זיין הויף, מיט פייער־
ווערק און מוזיק; און וואו אונזער יונגוואָרג פֿלעגט
שטעהן אין דרויסען בייַם פענסטער אַדער באַלקאָן
פון זיין פֿאַלאַץ און שפּיגלען נחת פון „אונזער טאָט־
לעבעני'ם" שמחות.

„דער פֿריזיוו"

ניט אַלע מאָל האָט אונז אָבער דער רוסישער
מילִיטאַריזם פרייד פֿאַרשאַפֿט. די טרויעריגסטע
צייט איז געווען ביי אונז אין שטעטלעך די פֿריזיוו־
צייט, גלייך נאָך יום־טוב. די אידישע פֿריזיוונוי־
קעם, די וואָס האָבען ערוואַרטעט אָפּגענעבען צו וועז־
רען אין סאָלדאַטען, פֿלעגען שוין מיט וואָכען פריער
אָנפֿאַנגען פֿאַדערען פון „קהל" שטיצע; און פֿלעגען
זיך בענוצען „יאָהר איין, יאָהר אוים" מיט זייער
זעלבע „כלי־זין" — „עכוב הקריאה". נאָך איין
אונטערהאַנדלונג פון שטונדען פֿלעגט מען צוריעכט
קומען און אָנפֿאַנגען לייענען. מאוים'דיג איז גע־
ווען די שטימונג דורך די טעג פון פֿריזיוו. פריהער
פֿלעגט מען אונטערזוכען די ניט־אידען, און עס
פֿלעגט אַלעמען לייכטער ווערען אויפֿן האַרצען, ווען
דאָס פֿלעגט זיין אַריבער. ווייל די זעלבע שקצים,
וועלכע פֿלעגען וויַלד אַרומלויפֿען איבער'ן שטע־
טעל און פֿאַרפיהרען געשלעגען מיט יעדערען, וואָס
איז זיי געקומען צום האַנד, פֿלעגען גאָר איבערגע־
ביטען וועלען אויף מאָרגען נאָכ'ן פֿריזיוו. די אָפּ־
געגעבענע פֿלעגען אַרומגעהן שטיל מיט אַראָפּגע־
לאָזטע קעפּ, און די אויסגעבראָקירטע פֿלעגען באַלד
פֿאַרלאָזען קיידאַן און אַנטלויפֿען אַהיים.

דאָן פֿלעגט אָנפֿאַנגען דער אידישער פֿריזיוו.
א גאַנצען טאָג פֿלעגען שטעהן אויף לאַנגער גאַס,
לעבען מאָטע ליפּיצ'עס הויז, כמעט דאָס גאַנצע
שטעטעל. אַלע פּאָר מינוטען פֿלעגט זיך באַווייזען
א קאָפּ פון א אידישען יונגעמאַן דורכ'ן פענסטער,
און מיט א מאָל מיט'ן האַנד איבער'ן האַלז, אַלס
צייכען, אז מען האָט איהם אָפּגעקויפֿט; פֿלעגט
ער אַרויסרופען א געוויין מיט יללות ביי דעם גרוי־
סען עולם פריינד אונטען אין גאַס. די קיידאַנער
פֿאַליצייַ, וועלכע איז באַשטאַנען פון צוויי אידישע
פֿאַליסלייט: הערשעל בול און מאָטקע דער דעסיאָט־
ניק, פֿלעגען ניט שטערען דעם עולם אין זייער טר־
מעל און געווויין, פערביטערטע הערצער! וועד קען
זיי פערדייַנקען? דערפֿאַר אָבער פֿלעגט מען אָפּט
דערזעהן א קאָמישע סצענע וויַ א בחור לויפֿט אַראָפּ
האַלב נאָקעט, מיט די הויזען אין די הענד: דאָס
איז געווען איין „אויסבראָקירטער"; עס איז גע־
ווען פערשפּרייט דער גלויבען ביי אונז, אז וועז נאָ־
צאַלסטוואָ זאָגט „ניע גאָדען", זאָל מען באַלד לוי־
פען וואו די אויגען טראָגען, אז ניט קענען זיי נאָך
חרטה האָבען.

שבת־דיגע שפּאַציערגענג אויפֿן בריק

שפּאַצירען פֿלעגען נור אונזער יונגווארג; די עלטערע פֿלעגען נור שפּאַצירען פון שוהל און צום שוהל, און ראש־השנה צו תשליך. די יונגווארג אבער פֿלעגען זיך ארויסלאָזען גלייך נאָכ'ן עסען, אדער שבת נאָך שלישׁ־סעודות, צום בריק איבער דער נעוויאזא. קיין לאַנגער בריק איז עס ניט געווען, אבער דערפאַר פֿלעגט מען האָבען די געלעגענהייט צו גיהן דעם בריק הין און צוריק פילע מאָל און אזוי ארום פֿלעגען מיר האָבען א געלעגענהייט זיך צו באגעגענען מיט די שפּאַצירענדע מיידלעך מעהרערע מאָל; בחורים מיט מיידלעך צוזאַמען פֿלעגען ניט שפּאַצירען גיהן, ערשטענס פֿלעגט עס זיין א שאַנדע; און צווייטענס פֿלעגען די קונדסים דערגיהן די יאָהרען מיט זייער אויסרופען „ס'איז ווי עין, ווי סמך! („ויין ישמח!"), און דער געלעכטער פֿלעגט אפּהילכען איבער'ן גאַנצען בריק. די בחורים פֿלעגען גיהן זאַלבע־צווייט, זאַלבע־דריט, און די מיידלעך אויך דאָס זעלבע. אט גיהען די שוועסטער פ., בויד אַנגעטהאָן די זעלבע פאַסאָן קלייד, און אַלעמענס אויגען זיינען גערישטעט צו זיי. וועהן מיר באגעגענען זיי, בעגריסען מיר זיי מיט א רוסישען „זדראַווסטוואויטע!" מיר גיהען ווייטער און ציהען די היטעל פאַר דער שהנער טאָכטער פון ש. אפּשטעלען זיך רויד מיט וועמען פון זיי איז אויסגעשלאָסען; מען קען נאָך ארויספאַלען ביי „לייטען אין די מיילער".

די יעהרליכע פערפֿלייצונגען („גענויסערן")

א יעהרליכע ערשיינונג פֿלעגען זיין אין קיידאָן פּסח־צייט די פערפֿלייצונגען פון דער נאַוויאזא. דער אייז האָט זיך אויפגעבראָכען, און די קריעם פֿלעגען אָנהויבען שפּאַרען, און דאָס וואַסער פֿלעגט זיך הויבען אַלץ העכער און העכער. אָט איז שוין ארויבער די ברעגען, און דער גאַנצער מארק־פּלאַץ איז שוין פערפֿלייצט. מען פערזוכט זיך אריבערצושוישפען מיט א פּאָראָם, צונויפגעקלאַפּט פון ברעטער; מאַנכע לאָזען אַלץ אויף הפקר, און מען אָנטלויפט וווייטער אין שטעטעל אריין; אַנדערע „עקשנים" גיבען ניט נאָך, און שטעהען אין זייערע הויזען אזוי לאַנג, ביז זיי קענען. שוין דורכ'ן טיר ניט ארויס. אָט שטעהען עטלעכע יונגע לייט און הויבען ארויס נח ראובנ'ס, דעם מלמד, מיט זיין ווייב ראשען דורך א פענסטער. דאָס גאַנצע שטעטעל איז פאַרזאַמלט, יעדער ווייל טרעפען ווי ווייט דער וואַסער וועט דעם יאָהר גרייכען. די זעלבע צרות ליידט מען אויך אויף „יענער זייט וואַסער"; אָבער דאָס אַלץ האַלט אָן אין טאָג העכסטענס צוויי, און דאָן וועלט צוריק אַלץ אין אָרדנונג.

קיידאָנער פּאָשארנע קאָמאַנדע

פייערען פֿלעגען זיין אין קיידאָן אָן אָפּטע ערשיינונג; און יעדעס מאָל, וועהן א פייער פֿלעגט אויסברעכען, איז די גאַנצע שטעטעל געווען אין געפּאָהר ארונטערצוגיהען מיט פייער און רויך. קיין וואונדער ניט, וואָס די קייאָנער בעלי־בתים פֿלעגען אויפּציטערען ביים קלענסטען געוויש פון א פייער „אַלארם". דער „אַלארם" פֿלעגט באשטעהן אין דעם, וואָס יעדער וועהר אָט האָט געהאַט גאָט אין האַרצען און א שטים צו שרייען, איז גלייך געלאָפען איבער די גאַסען שרייענדיג: „גוואַלד! עס ברענט!" און קינד און קייט האָבען זיך געלאָזען לויפען צום פֿלאַץ, וואו דער פייער האָט אויסגעבראָכען; וועהר מיט אן עמער, וועהר מיט א שטריק אדער א האָק, אדער וואָס האָט זיך זיי געמאַכט אונטער'ן האנד. אַלע זיינען געלאָפען ראַטעווען פון פייער. געווענליך, פֿלעגט די היצערנע הייזעל, וואו דער פייער האָט זיך אָנגעהויבען, פערברענט וועהרען ביז'ן גרונט, דערפאַר פֿלעגט מען, מיט אַלע מעגליכקייטען, זיך באמיהען ניט צו דערלאָזען אָנצינדען די היצערנע און שטרויענע דעכער פון די ארומיגע הייזער. וואַסער איז ניט אַלע מאָל גענוג מעגליך צו באקומען; דערפאַר פֿלעגט גאַנץ אפּט צונוץ קומען די זאַמד, און אויך בלאָטע, וועלכע איז אימער גענוג לרוב.

נאָך איינע פון די גרויסע שרפות, אין וועלכער גאַנץ שמילגער גאָס איז אפּגערענט געוואָרען ביז'ן שוהל'כעל, האָבען זיך צוזאַמען גענומען די יונגענד פון קיידאָן און ארגאַניזירט די פּאָשארנע קאָמאַנדע. פרייוויליגע פון אַלע קלאַסען פון דער אידישער בעפעלקערונג האָבען זיך אָנגעשלאָסען. דער יונגפּאָרם פון א פּאָשארניק איז באשטאַנען פון א מין סאָלדאַטסקען קיוואר, מיט א גלאַנציגען קאָזירק; און וואר עם האָט ניט געזעהן דעם מארש פון דיזער קאָמאַנדע, האָט נאָך קיין שטאַלצע, זיגרייכע ארמעע ניט געזעהן. די רייכערע זיינען, נאַטירליך, געווען די אָפיסערס, און זיי האָבען מוסטירט די קאָמאַנדע, ווי זיי זאַלען שנעל אָנגיסען וואַסער אין די טונען אויפ'ן פייער; איינגעטיילט יעדען אויף א בעשטימטען פּאַסטען, און אַלץ איז געווען פיקס און פערטיג פאַר א פייער. וואָס טוט גאָט? ברענט

ניט! און די פֿאַזשאַרנע קאַמאַנדע געהען אַרום אַנ־געבאַזען און אומגעדולדיג. ווערט געבאָרען בײַ די קאַמאַנדירען א פּלאַן, מען זאָל אויפּבויען א כאַ־לופע פון אַלטע ברעטער און שטרוי, ווייט אויסערן שטאָט, אויף יענער זײַט וואַסער; און גלײַך נאָך מעריב, ווי דער עולם וועט פֿאַרטיג ווערען מיט וועטצערע, זאָל מען עס אונטערצינדען; און אַזוי שנעל ווי דער וועכטער וועט דערזעהן דעם פּייער, זאָל ער געבען דעם סיגנאַל מיט זײַן טרומייט, און די גאַנצע קאַמאַנדע וועלען זיך אַוועקלאָזן ווייט אַהין לעשען דעם פּייער. מיט דעם וועט מען קע־נען אויספֿרובירען די פּעהיגקייט פון דער קאַמאַנ־דע. דער גאַנצער פּלאַן איז אויסגעפּיהרט געוואָרען געהיים. דעם אַוועק וועלן די שרפה האָט געדאַרפט פֿאַרקומען, זײַנען די בעאַמטע פון דער קאַמאַנדע געוועזן אין א געהויבענער שטימונג; זיי האָבען שוין אין זייער פֿאַנטאַזיע געזעהן, ווי דער גאַנצער שוואַרצער הימל איז העל בעלויכטען פון די פלאַ־מען; און ווי אַלע לויפען אַרום צושראַקענע און בעוואונדערען ווי שנעל די פּייער־לעשער זײַנען פערטיג געוואָרען מיט'ן גרויסען פּייער. לײַדער אָבער, „דער מענש טראַכט, און גאָט לאַכט!" קונ־דיסים פון „אויף יענער זײַט וואַסער" האָבען, ניט פּרעגנדיג בײַ קיינעם, אונטערנעצונדען די כאַלו־פע נאָך פּאַר מנחה; און ווען מען האָט אָנגעזאָגט דעם סיגנאַלציק ער זאָל בלאָזען „טרעוואָגע", ווייל עס ברענט שוין, האָט ער עס ניט געוואָלט גלוי־בען, בײַ ער איז געלאָפען אויפ'ן בריק און זיך אַליין איבערגעצייגט. ערשט דאַן האָט ער געמומען טרומייטען אויף אַלע כלים. נור בײַ חברה האָבען זיך געמומען צו די כלים, און בײַ זיי האָבען דער־גרייכט צו דער שרפה, איז שוין אַלעס געווען אַרי־בער. אַלײן וואָס איז זיי פֿאַרבליבען צו טהאָן, איז צו פֿאָמפֿען וואַסער אויף די אויסגעברענטע קויה־לען און אש. יענע נאַכט איז געווען א פינסטערע פאַר די קיידאַנער פֿאַזשאַרנע קאַמאַנדע.

יום טובים און שמחת תורה

אויב א גאַנץ יאָהר איז אויף קיידאַן געלעגען א מרה שחורה; אויף יעדערס פּנים פערשפֿרייט א וואָלקען; יעדער האָט געשלעפּט דעם יאָך פון לע־בען ווי א שווערע משא אויף זיינע איינגעבויג־נע פּלייצעס; איז אָבער אָנגעקומען א יום־טוב, זיי־נען אַלע וואָלקענס אַוועק, אַלע פּנים'ער זיינען העל אויפּגעלויכטעט, דער אייבערגער עצבות איז פער־שוואונדען און שטאָלץ און פרעהליך איז דער עולם אַרויס אין די גאַסען אין שוהל אַריין.

יעדער יום־טוב האָט זיך געלאָזט פיהלען אין קיידאַן, אָבער דער יום־טוב פון אַלע יום־טובים איז געווען שמחת־תורה. דאָס גאַנצע שטעטעל איז פרעהליך, אַלע פיהלען זיך אַזוי געהויבען; יונג און אַלט פיהלען ווי ארויסצוגעהן אין א טאַנץ, און טאַנ־צען מיט אַלע כחות, ממש אויסצוגעהן פאַר שמחה. עפּעם מעשה־נם! די אייבּיג טרויערירגע געזיכטער שטראַהלען, די אימער פערווויינטע אויגען גלאַנ־צען העל, און קינד און קייט פייערען דעם הויליגען פרייד פון דער תורה.

ניט ווייט פון שוהל נאָהענט ביים טייך, וואו די סמילגא פּאַלט אריין אין נאַוויאָזע, שטעהען שוין טוגען פון סמאַלע אייגער אויפ'ן אַנדערען אין דער הויך. דאָס האָבען די יונגע קונדסים אויפגעקלי־בען, נישטערענדיג איבער'ן גאַנצען שטעטעל און פערכאַפּענדיג אַלע געהילץ, וואָס איז זיי געקומען צום האַנד. און ווערט עס נור נאַכט, אַזוי ווערען די טוגען אונטערגעצונדען, און די אילומינאַציע בעלויכט גאַנץ קיידאַן. קליין און גרויס שטעהען און קוויקען זיך ביים העלען פייער, און יעדער פיהלט, אז דאָס איז זיין שמחה; און פון צייט צו צייט הערט מען פֿריידיגע אויסרופען און געזאַנגען פון עולם; ביז דער פייער הויבט זיך אַן צו זעצען, די פלאַמען הויבען אַן אויסגעהן, דאַן אַנטלויפט דער עולם פון דאָרט אין שוהל אַריין, צו הקפות.

אין שוהל איז געפּאַקט פול; און אויסנאַהמס־ווייזע זיינען פילע וווייבלעך און אויך יונגע מיידּ־לעך אונטען אין דער מענערשער שוהל. אין אַן אַנדער טאָג וואָלט אזא זאַך ניט געדולדעט ווערען; שמחת־תורה אָבער איז מען ניט מקפּיד. ר' לייזר דער שמש קאַמאַנדירט זיין אונטער־שמש, ווי ער זאָל אָנשטעקען די ליכט אין גרויסען היינג־לייכטער, וועלכער היינגט אויף א שטריק גאַנץ נידריג אין מיטען בימה. וועלן אַלע ליכט ברענען, קאַמאַנדירט ר' לייזר דער שמש צו די יונגווארג, וועלכע זיינען הויך אויפ'ן שופּיט, ארויפצוציהען דעם היינג־לייכ־טער; און נאָך איין אויסגעשריי פון איינעם: „צאַן קדשים!", פערהילכט די גאַנצע שוהל מיט די קלינ־גענדע קינדערשע שטימעלעך: „מע־ע־ע!" און נאָך א מאָל: „צאַן קדשים!" און ווידער ענטפערען אַלע קינדער: „מע־ע־ע!" ביים עמוד דאַווענט ניט דער חזן ר' דוד פיינזינגער, נור איין איד פון עולם דא־ווענט מעריב מיט'ן „כל־נדרי" נגון; אָבער מערק־ווירדיג! דער זעלבער נגון, וועלכער צורייסט אייג־פאַך די הערצער צו כל־נדרי, רופט ניט ארויס קיין אומעט ביי קיינעם. פערקעהרט, עס קוקט אוים מעשה חוזק, און מען וועט נאָך פרעהליכער... אָט

פאנגט זיך דאָס צוטיילען די פסוקים פון „אתה הראתה"; די בעלי־בתים, וועלכע האָבען דעם גאַנצען טאָג שמיני־עצרת זיך משמח געווען ביים גבאי פון שוהל, אָבער ביים רב, שטעהען שוין אויף זייער מזרח שטעט, האַלב „בגילופינ'דיג", קריגען זייער כבוד פון א פסוק, וועלכען זיי זינגען אויס יעדער אויף זיין שטייגער; און דער גאַנצער עולם חזר'ט איבער דעם זעלבען פסוק בקול רם. דער אויבען־אַן, „דער מזרח וואַנד", איז היינט ניט אזוי אַנגענעלאַזען־גאוה'דיג. ביי די פני־העיר בלאָזט א דעמאָקראַטישער ווינטעל; און וען ר' דוד יצחק מאַכט זיך פאַר שיכור און לאָזט זיך אַוועק זינגען א חסיד'ישען נגון, מיט די הילפע פון אונזער קלייזווארג, לאָזט ניט אַנגעהן מיט אתה הראתה, רופט עס ניט ארויס קיין כעס ביים אויבען־אַן; פערקעהרט, אום איהם איינצושטילען, שרייט איהם דער שמש אריבער מיט זיין אויסרוף: „מורינו ר' דוד יצחק ב"ר אשר ליב מכבד מיט א פסוק פון אתה הראתה": „בעבור דוד!" דאַן ווערט ר' דוד יצחק פלוצלינג אויסגעניכטערט, און מיט א האַרציגען טאָן זינגט ער אויס דעם פסוק „בעבור דוד עבדך! אל תשוב פני משיחך!" און דער עולם ביהלט, עס איז זיין שמחת־תורה! געענדיגט אתה הראתה, פאַנגען זיך אן דיהקפות, און פריהער די בעלי־בתים, דאַן די יונגערע חברה מיט די ספרי תורה און די נביאים, און דאַן צום לעצט די קלייניע קינדער מיט פאַפירענע פאָנעס, מיט איין אויסגעשניצטען מער אויף א שטעקעל, וואו עס פלעגט שטעקען איין אַנגעצונדען ליכטעל, אָבער נעהמען אַנטיל אין די הקפות. זיבען מאָל ארום דער בימה דרעהען זיי זיך, ווייבער און מיידלעך קוסען יעדער ספר־תורה, ווען עס קומט נאָהענט צו זיי. „די זייערע יונגע לייט, די איידעמס אויף קעסט", קריגענדיג אן הקפה, פלעגען להכעים אונטערשטעקען א האַנד, ווען א יונג ווייבל פלעגט וועלען קוסען די ספר־תורה, וואָס זיי האָבען געטראָגען, און די ווייבל וואָס האָט אומגערן א קום געטהאָן די האַנד, פלעגט ניט אין כעס ווערען, נור פלעגט ארונטער־לאָזען די אויגען, פערשעהמט...

נאָך מעריב פלעגט דער גרויסער עולם ניט געהן אהיים, נור גוט יום־טוב ביטען איינער ביים אַנדערען. מיט געזאַנג און טענץ פלעגט א קאָמפּאַניע אידען אריינפאַלען ביי איינעם פון זייערע; אויסגעטרונקען און אויפגעגעסען די כבוד, וואָס די אשת חיל האָט געקענט דערלאַנגען, געגעבען איהר אלע גוטע ברכות, מיטגענומען איהר מאַן און געגאַנגען צום נעקסטען בעל־הבית. דאָס האָט אַנגעהאַלטען ביז שפעט אין מוצא יום־טוב ארין; מוסיף געווען מחול על הקודש, עפעס מיט אלע כחות געזוכט אפּוצושטופען דעם גרויען אומעטיגען „אויס יום־טוב".

קיידאַנער דאָקטוירים און פעלדשערס

נור צוויי דאָקטוירים האָט דאַן קיידאַן געהאַט: דעם סעלסקין דאָקטאָר יעפּטעכאָווסקי און דעם גע־שמד'טען דאָקטאָר לעווית, אָדער לאַינע, אויף דער דייטשער גאַס. יעפּטעכאָפּסקי איז געווען דער אינגערער, און אויך דער מעהר בעשעפּטיגטער. ער פלעגט זיין דער דאָקטאָר פון פריסוטסטוואָ ביים פריזיוו, און דערפאַר פלעגען פילע איהם רופען צו זייערע „קראַנקע", ניט אזוי פאַר זיינע רפואות ווי אום צו זיין בעקענט מיט איהם, און איהם קענען שמירען פאַר'ן פריזיוו פון זייערען א זון אָדער א ברודער; און ער איז געווען א גאַנץ וואויל־ער גוי, ער פלעגט נעהמען. דר. לאַינע איז אפילו ניט געווען אזוי פאָפולער, דערפאַר האָט ער אחוץ זיין דאָקטאָריע געהאַט א זייטיגע פרנסה, וואָס האָט איהם גאַנץ נאָהענט געבראַכט צו כמעט אלע בעלי־בתים פון קיידאַן. ער איז געווען א וואַכערניק. ער פלעגט אויסלייהען קלייניע סומען געלד אויף משכנות אָדער גוטע וועקסלען; נעהמען גרויסע פראַצענט און וועכענליכע אויסצאָהלונגען. די גאַנצע שטעטעל פלעגט איהם פיינט האָבען, און דאָך געמוזט אַנקומען צו איהם; אגב, האָט ער זיך נאכהער אייניגעקויפט אין יחום: זיין טאָכטער האָט חתונה געהאָט מיט'ן קוואַרטאַלנעם; און מיט פאַליציי קען זיך דאָך געווים קיין איד ניט איינרייסען. פסח איז זיין גאַנצע הויז געווען פול מיט מצה און מעד, וואָס זיינע בעלי־חובות פלעגען איהם ברענגען אלעם גע־שאַנק, און אין האַרצען געוואונשען, אז ער זאל דאָס אויסקרייגען, דער משומד.

נור אויב פון די דאָקטוירים האָבען קיידאַנער קיין האַניג ניט געלעקט, האָט זיי גאָט אָבער מזכה געווען מיט גוטע אידישע פעלדשער; און א כפרה האָבען געמעגט געהן ביידע דאָקטוירים פאַר'ן מינדסטען פינגער פון ר' וועלוול, ר' גבריאל, אָדער ר' הירש־ליב דעם פעלדשער. זיי האָבען טאָקע ניט געהאָט קיין דאָקטאָר־דיפלאָמע, אָבער „מומחים" זיינען זיי געווען; אז אלע גוי'ישע דאָקטוירים האָבען געמעגט ביי זיי די פעטצערעס הייצען. אגב מוז מען דערמאָנען, אז פאַר קינפּאָטאָרינס האָט מען די מעדיצינער ניט גערופען. פאַר דעם האָט קיידאַן געהאָט מינא די אקושאַרקע, וועמעם מאַן „ליב דער אקושער" פלעגט אויסהעלפען אין חיונה, פערקווי־פענדיג ברעטער און געהילץ צו די קיידאַנער. און

קיידאן האָט זיך געפיהלט זיכער מיט'ן געזונד און לעבען, האָבענדיג ביי זיך אזעלכע מעדיצינישע עקספערטען.

עם וואָלט נעווען א מעשה אָהן א סוף, ווען איך וואָלט וועלען ערצעהלען פון די פילע פאַרבענרייכע לעבענסאַרטען פון די פערשידענע שיכטען פון דעם דאָמאָלסדיגען קיידאָן, די קיידאנער בעלי־ענלות וועלכע האָבען געשפילט די ערשטע פידעל אין שטאָם און אין שוהל; די גרויסע סוחרים און די קליינע מאַרק־העגדלער מיט די „בעזימענער" אָנגעהאַנגען אויפ'ן רימען אונטער'ן קאָפאָטע; די גרויסע טוך קרעמער און די קליינע גאַלאַנטעריי קרעמערלעך; זייער לעבען, זייער שטרעבען, זייערע גרויסע השגות און זייערע קליינע מעשים; די קיידאנער אינטעליגענץ און די געענדיגטע פון „פריכאדסקאיע אוטשילישטשע" און זייער עדיוקייטאָר פטאשקין; נור דאָס איז שוין ניט געווען טיפיש קיידאנער; יעדער ליטוויש שטעטל האָט גע־פיהרט דעם זעלבען ארט לעבען און קיידאן איז אין דעם קיין אויסנאהם ניט געווען.

בילדלאך

דער טיפעל קען עס אינהאַלטען

ר' נח ראובנ'ס פלעגט גאַנץ אפט לויידען פון צאָהן־ווייטאָג. קיין צאָהן־דאָקטוירים זיינען נאָך דאָן אין קיידאן ניט געווען; און ווען זיי וואָלטען זאָגאָר געווען, וואָלט ר' נח ניט אימשטאַנדע געווען זיך צו פערגינען אזא לוקסוס. ער האָט דערפאָר זיך בענוצט מיט באַבסקע רפואות; ער האָט שוין אפילו איין מאָל זיך געלאָזט פאַררייסען ביים אלטען דייטשען בעקער אויף דער דייטשער גאָס. איין מאָל איז זיין ווייב ראשע געקומען אהיים מיט א פלעשעלע בראנפען, האָט אנגענאָסען א קליין גלעזעלע און עס געגעבען ר' נח'ן, ער זאָל עס א זופ טהאָן און עס האָלטען אויפ'ן צאָהן. דאָס האָט געזאָלט זיין א זיכערער מיטעל קעגען צאָהן־ווייטאָג. א ווייל שפעטער בעט זיך נח: „ראשע, גיב מיר אַנאַנדער גלעזעלע! די, וואָס דו האָסט מיר געגעבען, האָט זיך אראָפגעשלונגען". „גזלן!" שרייט ראשע, „האָלט עס אויפ'ן צאָהן!" „אז דער טייפעל קען דאָס איינהאָלטען!" ענטפערט ר' נח.

ע.

זיי וועלען בעסער אָפּויצען

בוניקאָוו, דער מיראָוואי סודיא פון קיידאן, איז איין מאָל פאַרבייגעגאַנגען פערבי חנה ליפעם היי־זעל, פון „אויף יענער זייט וואַסער". די הייזעל האָט זיך געהאָלטען, ווי אויף נסים, אונטערגעשפראָט מיט קלעצער און ברעטער פון אלע זייטען. די שוי־בען אויסגעבראָכען, דער דאַך אויפגעריסען. בוני־קאָוו האָט דאָן בעשלאָסען צו שאפען מיטלען פאר די אָרימע חנה, זי זאָל קענען איבערבויען איהר היי־זעל; ער איז געפאָלען אויף איין המצאה; ווען מען פלעגט בריינגען פאר איהם א באשולדיגטען, ווי אן אקט, אז ער האָט ניט ענטהאָלטען ריין די נאָס לעבען זיין הויז, אדער צווויי פויערים פלעגען זיך צושלאָגען אויפ'ן מארק; און נאָך אזעלכע פער־ברעכען... פלעגט ער זיי בעשטראָפען מיט א געווי־סע סומע גלעלד „וופאָלזו חנה", פאר דעם בענעפיט פון חנה'ן. די בעשטראָפע אידען האָבען בעצאָהלט די שטראָף, און עס האָט זיי הנאה געטהאָן, וואָס די נעלד נעהט פאר איין אָרימער אידישער אלמנה. דאָנערשטאָג, אין מארק־טאָג, האָט מען פאר איהם געבראכט א גאנצע כאפטע פויערים, וועלכע האָבען זיך אָננע'שיכור'ט און פערפיהרט א געשלעג צווי־שען זיך. בוניקאָוו האָט דערזעהן פאר זיך די גרוי־סע צאָהל פויערים, און ער האָט שוין אויסגערעכענט אז בעשטראָפענדיג זיי וועט ער שוין האָבען פער־פולט דעם סכום, וואָס ער דארף פאר איבערבויען חנה'ס הויז. ער האָט יעדען פון זיי בעשטראָפט מיט צוויי רובעל. ווי איבערראַשט איז ער געווא־רען, וועו אין א ווייל ארום איז אריינגעקומען זיין שרייבער צו איהם און איהם געמאָלדען, אז די פוי־ערים האָבען קיין געלד ניט, נור זיי זיינען צופרי־דען אפצוזיצען אין טורמע, „וופאָלזו חנה".

ע.

ר' צבי החבתן

אבי רמ"ל לילינבלום.

ד"ר אהרן פיק, (שבלי)

●

(זכרונות מעיר מולדתי)

●

הסביבה של העיר קיידן שבליטא ידועה מקדמת דנא ביפיה. הטבע חלק לה מלוא חפנים מסגולותיו הנחמדות, ובפרט מים וצמחים—מכלול היופי של כל נוף. אבל גבול שם הקב"ה בין האילנות הנאים והנירים הנאים ובין השכונה היהודית של העיירה, שהיתה מלאה בשכבר הימים תלמידי חכמים כרמון. בכדי שלומדי תורה אלה—„יחסני קידן" המפורסמים—לא יפסיקו ח"ו ממשנתם ולא יתחייבו בנפשם. חלקה היותר עתיק ש להשכונה הזאת, שלא הצטיין מעולם בהדור מיוחד, השתרע על חוף הנחל סמילגה במקום השפכו אל הנהר נוויזשה. הנחל הקטן הזה אשר מימיו הזכים לכתחילה לובשים קדרות בדרך הלוכם מסביב לשכונה היהודית, היה מבדיל בין קדש לחול: בין שדות ואחים, עצים ושיחים מצד אחד ובין בתי־התפלה הראשיים ויתר בניני הצבור שהתרכזו בפנה זו מאידך גיסא. ברם הבנינים האלה, שלפי מושגם של תושבי העיר היה „גובה להם וירא להם" בטלו בששים בין יתר בתי השכונה ולא די שלא אצלו מהודם על הבתים האלה, עוד הבליטו ביתר שאת את עניותם המנוולת של אלה האחרונים שהיו כמעט כולם בתי עץ בעלי קומה אחת שחורים מזוקן או להפך מסוידים בסיד לבן לכסות בפי האפשר על זקנתם וכעורם. מלבד רחוב בית הכנסת וחצרו ולהבדיל רחוב בית־המרחץ היו בשכונה זו רק סמטות צרות ומעופשות.

בפנה נדחת זו של העיירה בקצה סמטה בלי שם המפולשת לרחוב בית־הכנסת עמד לפני „הדליקה האחרונה" (כשנה לפני המלחמה העולמית) בית עצים שאפילו בשכונה המסוכנה הזאת היה נבדל לרעה מכל יתר הבתים במראהו הנבזה והדל. כתליו הנמוכים מעיקרא עוד שחו והשחירו מזוקן ועמדו בנם הודות למשענות חלשות, גגו שהעלה עשבים ואזוב צנח על החלונות הקטנים והעכורים כמצחת כובע זו על עיניו הכהות של עני מוכה בסנורים. בכדי „למלא את הסאה" היה הבית הזה נעוץ במשקע שהתהוה בקצה הסמטה מחמת ההפסקה הפתאומית של רצפת האבנים שנמשכה עד הבית הזה ולא יספה. והלכה בימות הגשמים ובשעת הפשרת השלגים היה נהפך קצה הסמטה—שמעברו האחד נמצא הבית המסכן ומעברו השני גנת קשואים—לאגם מים מלא רפש וטיט שהיו עוברים אותו בשלום רק בסיעתא דשמיא מיוחדת ובפרט במגפים ארוכות ושלמות.

הדליקה הגדולה שנפלה בשכונה זו כשנה לפני המלחמה שמה קץ לקיומו של הבית הזה, שלו נתן אותו ענין לענות בו לאומות העולם כמו לעמנו, כי אז זכה אל נכון לטפול מיוחד ולטבלא תלויה עליו לזכרון, וגם הסמטה בלי שם יכלה בזכותו למצוא את תקונה ולקבל שם מפואר.

בבית הדל הזה, המתואר פשוטו כמשמעו ובלי הגזמה לשם מליצה גרידא, ראה אור אחד מגבורי תחית אומתנו וספרותה ר' משה ליב לילענבלום. אמנם כותב הטורים האלה מתאר את הבית ואת מסביו כמו שנשארו חקוקים בזכרונו מימי ילדותו ובחרותו היינו כארבעים־חמשים שנה אחרי לידת רמל"ל, ברם זקני העיר ובתוכם גם הורי כותב הטורים האלה, שהיו השכנים היותר קרובים לבית הזה היו מבטיחים שגם הם זוכרים בקושי את נעורי הבית וששנויים גדולים ונכרים מאד לעין, מלבד חזוק ברקו מזמן לזמן, לא חלו בו ובסביבה מיום לידת רמל"ל ועד העת ההיא.

הסביבה הגלותית הטפוסית הזאת שבה נולד ונתחנך רמל"ל הטביעה כידוע את חותמה במדה מרובה על כל הויותו וכל ימי חייו לא יכל להשתחרר מרשמיה. לשוא עקר את רגליו מסביבה זו והלך למרחקים, לשוא נסה באיזו עת מן העתים להפנות את לבו לאידיאלים כללים אי־לאומיים. הסביבה לא הרפתה ממנו, והקולות שהיו עולים מבית המדרש הנדול, מבית הכנסת הגדול, מבתי התפלה: „שבעה קרואים", „קברנים", „עין יעקב" ו„חיי אדם", שנמצאו בקרבת בית הוריו, — הקולות האלה שהיו מנסרים בחללה של סביבה זו צלצלו תמיד באזני רמל"ל, והוא נשאר תלמיד חכם יהודי היושב בתוך עמו ואשר כל משאת נפשו היתה להוציא את אחיו ממחשכי הגלות אל חיי אור וחופש בארץ־אבות. בין בית אבי רמל"ל ובין בית הורי „הישן", שעלה מעט ביפיו על חברו, נמצאה גנה קטנה סמוכה לכותל הדרומי של ה„קלויז חיי אדם" שהיה נשקף בגובה וגאון על פני שני שכניו אלה „הנקלים", ומשעול צר כדי להעביר רק שני אנשים בצותא חדא, ועל כן כאמור היינו בין השכנים היותר קרובים של הבית הזה.

ר' צבי החבתן או לפי המבטא הקידני „ר' הירשה בנדר" נשאר חקוק בזכרוני מימי ילדותי כזקן גוץ וכפוף מעט, כחוש ודק, בעל שערות ראש וזקן שגדלו פרע ושצבען היה בלתי מסוים באשר צהוב ושיבה היו משמשים בהן בערבוביה. חולשה אחת קטנה היתה לר' צבי—הרחת הטבק. הוא היה „מריח תאותני", שהיה בולע את הטבק פשוט „באף מלא", ורשמי תאותו זו היו תמיד נכרים על שפמו ובנחיריו, וזה ביחד עם חסרון שנים בפיו הביאו נזק רב לצחות מבטאו ושפתו לא היתה ברורה, ואם נוסיף לזה את מלבושיו העניים תמיד ואז תצא לפנינו תמונה של בעל מלאכה יהודי פשוט, זקן עני, כמו שאומרים הבריות „של כל ימות השנה", בלי הדרת פנים מכל וכל. אמנם ר' צבי החבתן היה לכאורה בעל־מלאכה פשוט רק בעד אלה שלא ידעו כל צרכם את טיבו, אבל עני מרודה, אנוס להלחם תמיד בעד פת לחם, היה לכל הדעות. לעת זקנתו כמעט לא עסק במלאכתו ורק לעתים רחוקות בפרט ביחחי הקיץ היה מהדק בחשוקים חדשים הבית או דלי של שכנה שהתפוררו מחמת חום ויובש בהיותו לבוש טלית־קטן ארוך וירמולקה חבושה לראשו. אז נמצאה פרנסתו ברוחק מתמיכת בנו התמידית, מהפרוטות שהיה מקבל מהקלויז „עין יעקב" בעד התפקיד של „רבי", בקראו לפני בעלי המלאכה בין מנחה למעריב אגדות חז"ל וממכירת „זריעה" של כרוב, לפת ושאר ירקות משתי נטותיו. היו לעזר כנגדו במלחמתו בעד „לחם לאכול ובגד ללבש" אשתו ואחותו העגונה.

אשתו של ר' צבי החבתן, אחות אמו של לילינבלום, נשאה לבעלה בחפצה לטפל בבן אחותה שנשאר יתום בן תשע שנים, ובשביל כך מכנה אותו לילינבלום ב„חטאת נעורים" בשם שוטה, על שהפקירה את חייה למענו ולא שמה אל לב כי בעוד עשרים שנה יהיה אביהו זקן ותש כח והיא תשאר אומללה בדמי ימיה. אשה זו שאנחנו תלמידי הישיבה הקטנה בקלויז „עין יעקב" אחרי שהצענו ונפגענו קראנוה „בלשון סגי נהור" בשם „אפרודיטה" (שמה ע"פ המבטא הקיידני היה „פריידה־איטה") אל נכון לא הצדיקה מכל וכל את נבואת בנה החורג ולא חלתה ולא הרגישה לגמרי, כנראה מכל הויתה, את „מצבה האומלל" מפאת זקנת בעלה. ברם היא היתה אשה יהודית כשרה שהעניות היתה מגולתה, פשוטה בתכלית הפשטות, יראת אלהים בלי התחכמות ובלי „העזה" להרהר אחרי מדותיו של הקדוש ב"ה. לה היתה ספיציאליות שהביאה לה אמנם משכרת זעומה: היא היתה „מקוננת" מנוסה ומפליאה לקרא מעל ה„מענה לשון" את התפלות הדרושות לחפץ לקוחותיה על הקברות בחודש אלול. כ"כ היתה מקריאה ב„עזרת הנשים" בכל שבתות השנה והמועדים את התפלות בעד אלה שאינן יודעות קרוא. ברם המנהג הזה היה מקובל משנים קדמוניות בקידן עד כי בשכבר הימים היה בעזרת הנשים של בית־הכנסת הגדול אפילו גבר שעסק במלאכה נקיה ונכבדה זו, ובפרט ב„ימים הנוראים". רק הוא היה נכנס לפני התפילה לתוך הבית רחבת ידים שהעמידו בעזרת הנשים ומשם היה משמיע את קולו וקורא את התפלות (הוא נהג כן כנראה לא בשביל שהיה מתלמידי דיוגינום כי אם משום חשוש יחוד!). על־יד פרייד־איטה עזרה לפעמים תכופות גם אחותה העגונה שלא נפלה ממנה בכשרונות של מקוננת ו„מקריאה", אבל משלח ידה הראשי היה הוראת הקריאה העברית („עברי") לילדות ישראל. האשה הזאת שבעלה עזב אותה לאנחות עם ילד רך, היתה תמיד חדורה עצבת חרישית ושקטה. היא אהבה לזמר בקול דממה דקה שירים שונים בנגונים של תוגה ועצב. ובימי בחרותי כאשר אני ואחד מחברי מר ב. קאסעל התמכרנו לאסף שירי־עם בעד המאסף של מריק וגנזבורג, עלתה ביד אחד מאתנו לקבל ממנה, אמנם בקושי קצת, אחד משיריה העצבים שלפי השערתנו היתה מזמרת אותו בתור „לחש" ו„סגולה" לעגונה. השיר נדפס ב„אוסף שירי העם" הנזכר, תחת המספר 119 ותכנו המענין מן

הצד הפולקלורי (על פי תרגום מעט חפשי) מתחיל כך:

„יושבות, יושבות שבע נשים
על הבאר והמעין, על הבאר והמעין.
שחה אשה אל רעותה:
לו הופיע בעלי, לו הופיע בעלי!
כי אז התהפכתי לעכבר
ודהרתי על פני הככר
ומה נעים היה לי, ומה נעים היה לי!"

וכולי

המשפחה הקטנה של ר' צבי החבתן עמלה ותשא בדומיה את נטל החיים הקשים. איזה כח מיוחד משך אותי למשפחה הזאת שאיזה רוח של סוד ומסתורין היה שורה עליה ובפרט משכני אחריו כמו בחבלי קסם ר' צבי בכבודו ובעצמו. האיש הזה שהיה באמת צנא מלא ספרי ובקי נפלא באגדות חז"ל וספורי נפלאות שונים הצטין בתמימות ילדותית אמתית ובאמונה לבלי חוק בכל הנסים והנפלאות שקרא או שמע על אודותיהם. וע"כ היה דומה תמיד לאיש החי חיים מיוחדים לא מעלמא הדין ושנפשו מרחפת בעולמות העליונים. ולמרות העובדה הנזכרת שבימי זקנתו לא הצטין בניב שפתים טהור ובנעם מדברות כח היה בפיו, בקראו לפני ה„אודיטוריה" הקטנה הנאמנה לו בקלויז „עין יעקב" את ספרי האגדה, מסר גם לשומעיו את מצב נפשו המלאה התפעלות ואמונה תמימה ולמשכם אחריו אל „הספירות העליונות", אל עולם שכולו נס ופלא. עאכו"כ שאיש כזה היה ביכלתו לקחת שבי ילד כמוני ולמצוא אצלי אזן קשבת לכל ספוריו הנפלאים מאגדות חז"ל ומדברי ימינו וכו'. ולפיכך הייתי מבקר אותו לעתים תכופות בביתו ובירחי הסתיו וסוף החרף כאשר הבצה הפריעה בעדי הייתי מוצא אותו בין הערבים בקלויז „עין יעקב" שהיה במרחק צעדים אחדים מביתנו. מלבד אגדות חז"ל היה ר' צבי מספר ספורים, כאמור, ע"א מאורעות מדברי ימינו ובפרט ע"א אנשי שם מליטא ששאב ממקורות שונים, בכתב ועל פה. אין כל ספק שלאלה האחרונים היה ערך פולקלורי והסטורי מרובה וחבל שרובם הלכו לטמיון ולא נרשמו בעתם על הגליון לא ע"י בנו רמל"ל, שהלך נפשו הלוחמת והשואפת להתוות תו תחת סדרי החיים הישנים היה רחוק אז מדברים כאלה, ולא ע"י אחרים.

עברו ימים, חלפו שנים, גדיים נעשו תישים, ואני לא הייתי זקוק עוד לספורי האגדה של שכני הנחמד ר' צבי, כי בעצמי כבר שקדתי על ספרי קריאה שונים, החל מתרגום יהודי של נביאים ראשונים, „קב הישר" ו„מנורת המאור" וכלה בספרים בשפת עבר. אז הענק לי ר' צבי מספריו שאחדים מהם עודני זוכר היטב: „ספר הישר", „מסעות אלדד הדני" ו„צמח דוד", ואפשר שהספר האחרון הוא הוא הספר שרמל"ל מזכירו ב„חטאת נעורים" בין הספרים החצונים הראשונים שהחל לעין בהם ושמסרו אח"כ אל נכון לאביו שהיה חובב ספרים כעין זה. אני מצדי גם כן המצאתי ספרים שמצאתי בין ספרי אבי ושנשארו חקוקים היטב בזכרוני: „שבט יהודה" שקריאתו עלתה לי ביגיעת בשרים מרובה באשר נדפס בכתב מטושטש על ניר מחוק ובפרט שהיו בו בסירוגין פרקים באותיות מרובעות ובאותיות רש"י. ספר „שער השמים" לאבי הרלב"ג—ספר טבע(?) שמסופר בו ע"א הצפור ספינקס בלע"ז ועל אדות אדני השדה שטבורם מחובר אל האדמה וכדומה חיות נפלאות הנמצאות בתבל! גם נתתי לו את הספר „סמיכת חכמים" „לאבי עד שר שלום בזילאי", שבהקדמתו מטפה הוא על פני הכופרים במציאות שדים ומביא ראיה „שלא ראיתי אינו ראיה", „מיורדי הים באנגלטריה" שמצאו זה לא כביר בים בריה שמחציה ומעלה הנה אשה ומחציה ולמטה הנה דג — הנקרא בלע"ז „סירינה", ושגם במציאותה כפרו עד הנה, גם נתתי לו את הספר הקטן „מלכיאל" (?) שיש בו סגולה בדוקה ומנוסה לראות עין בעין שדים ורוחות, ומאד מאד התעניננו שנינו על קריאת ספרים אלה.

הזמנים משתנים ואנחנו עמהם, בין כה וכה נעשיתי לבחור הישיבה וכתותי את רגלי למקומות תורה. אבל הרוחות החדשות שהחלו לנשב במחנה ישראל עם ההתפשטות של חבת ציון חדרו גם אל הישיבות, וכה שבתי הביתה בתור צעיר משכיל המסור בכל נפשו להשכלה בת השמים ויחד עם זה נעשיתי לחובב־ציון נלהב החותם על „המליץ" ביחד עם עוד שלשה ארבעה „שותפים", והיודע ומכיר כבר את ערכו הרב של לילינבלום כסופר ולוחם בעד ארץ אבותינו.

ומכל וכל לא התפלאתי במצאי שבמשך הזמן חלו שנויים נכבדים גם בר' צבי. בנו מל"ל שבזמן מן הזמנים „קרע" עליו ושבימי ילדותי ונעורי לא הזכיר את שמו לפני ולא דבר על אדותיו למטוב ועד רע, היה עתה לנוחם לו ולתפארת, ור' צבי התקלס והשתבח בו. ראוי לציין, שמיום שצעדו רגלי רמל"ל על „דרך תשובה" ו„דרך לעבר גולים" התקיים יחס של שלום ואהבה בין האב והבן ורמל"ל היה שולח לאביו את כל פרי עטו שהקדיש לרעיון של חבת ציון. ככה קבלתי בעצמי אצל ר' צבי את ה„וועקער" ואת

ה„זרובבל" וגם את החוברת הרוסית של רמל"ל ע"א „ההתישבות בארץ אבותינו".

מזה מוכח, שהכרקטריסטיקה של ר' צבי ב„חטאת נעורים" שעל פיה אפשר היה לשער שר' צבי היה קנאי נורא ופעיל, שהיה מוכן ומזומן להביא את בנו את יחידו לקרבן על מזבח הקנאות, ושהיה פתי מאמין בהזיות שונות — היתה מוגזמת וטנדנציוזית יותר מדי. הקטרוג והפולמס כנגד אפני החיים הישנים בערי ליטא הנדחות, המלחמה באמונות תפלות מצד משכיל השואף לתקונים ברת, הטרוניא בלב לילינבלום על החנוך הפרוע שחשב את עצמו לקרבנו, ובפרט על סדור עתידו המשונה ע"י השדוך הויקומירי, כל זה הפריע בער לילינבלום מתת ציור נכון של אביו.

ער היכן הניעה שנאתו של לילינבלום לכל עברו אפשר לשפט מהעובדה, שבחלה נפשו בשם משפחת אביו „סנעפער" (ולא „ספענער" כמובא אצל קלוזנר ואחרים)ויגמר אומר להקרא בשם „הרליכטסזון" (בן־צבי) כמו שחתם את שמו תחת המאמר „ארחות התלמוד" בה„מליץ". ידוע שחברי המועצה העירונית הקיידנית התנגדו למלא את חפצו של האפיקורס ובאשר נכנסו בעובי הקורה משבילי קובנה עם הד"ר שפיר בראש גאותו לתת לו שם יפה אחר: „לילינבלום" ולא השם הרשום תחת כתב הפלסתר. כל זה היה אפשר לעשות לפני שנת 1873, קודם שנכנסה רשימת התושבים. האגדה הזאת של שנוי השם משובשת אצל רוב ביוגרפי לילינבלום.

ור' צבי היה באמת בבחינת זעיר אנפין מר' חנינא בן דוסא או מר"נ איש גם זו, איש בעל מזג טוב ורך מאין כמוהו, בעל מדות תרומיות, תמים דעות כילד, ת"ח ונוטה לחכמות חצוניות. ובשום אופן אי אפשר להאשימו בער זה שהיה בן דורו ולא יכול להתפרץ החוצה מהמסגרת שנסגרו בו חייו אז. לזה היה נחוץ הכשרון של בנו שנחל בלי ספק כמה מעלות טובות מאביו שהועילו לגדולתו וכשרונותיו. איך שיהיה הנה ר' הירשה ע"פ תנאי חייו וסביבתו והתפתחותו לא יכול היה להיות יותר מעשי ויותר רואה את הנולד מהרבה אבות בערי ליטא הקטנות, שאפילו עתה כעבור יותר משמונים שנה מהעת ההיא עוד מוסיפים לתת לבניהם חנוך „שאבד עליו כלח" כמו שיאמרו המליצים. אמנם, כאמור, רמל"ל בעצמו שנה לגמרי את דעתו ע"א אביו ומלבד תמיכתו התמידית בקר אותו בקיידן פעמים אחדות והתיחס אליו בחבה יתרה ולזה הייתי פעם אחת בעצמי עד ראיה. ובאופן כזה נעשתה הריאביליטציה השלמה של אביו שבנו ואנחנו הקוראים העברים היינו חייבים לו.

ככה שבע ר' צבי די נחת ונדולה באחרית ימיו מבנו „הדגול מרבבה", שבימים עברו השביעו ממרורים ועצב ודאגה לבלי חוק. תושבי קיידן ספרו לי זה שנים רבות, שבשביל בנו זכה ר' צבי פעם אחת לכבוד גדול ולהנאה חמרית גם מאחד מרוזני ארץ, עד שכל העיר „המתה" אז. הנרעין הנהו ב"ס אמתי אבל בנוגע לפרטים הוסיף פה כח הדמיון של הקיידניים אל נכון נופך משלו. ומעשה שהיה כך היה: מסביב לקיידן היו אחוזות נדולות ועשירות של אצילים פולנים שאחרי המרד בשנת הששים ושלש של המאה העברה החרמו לאוצר הממשלה ונמכרו אח"כ למראית עין בער סכומים פעוטים לגנרלים רוסים שונים. האחוזה הגדולה קיידני הנמצאת במרחק של פרסה אחת מהעירה קיידני ושהיתה שייכת לנסיכים מבית טשפסקי נפלה „לחבל בנעימים" עם הרבה אחוזות אחרות לנסיך טוטלבן, גבור סיווסטופול ופלבנה. המשפחה הגדולה של הנגרל הזה בלתה תמיד את ימי הקיץ באחוזה קיידני ולעתים תכופות נשארה שמה גם בחורף (בחלק אחד של האחוזה שהקציעה לו הממשלה הליטאית חי עד היום בדוחק בנו יחידו של הגרף, מי שהיה פליגל־אדיוטנט של ניקולי),— הגרף טוטלבן בעצמו היה מבקר בעתות החופש את משפחתו והיה מבלה רוב עתותיו אלה באחוזה. ועל־כן חשב את עצמו בהמשך הזמן לתושב קיידן. ובסורו אל העירה התהלך בידידות עם הרבה מתושביה והיה יוצא ובא בחנויות של יהודים אחדים. כ"כ היו תמיד עובדים באחוזתו בעלי־מלאכה יהודים. יהודי קיידן חשבוהו בכלל לאחד מחסידי אומות העולם (?) ומספרים, שבשנות השמונים כאשר התחילו הפרעות, אמר שבשום אופן לא יתן לערוך פרעות בפלך קובנה, ובאמת הושיב אז במקומות היותר חשובים ומסוכנים פלוגות של קוזקים לשמר על הסדר. ויהי כאשר נפקד הגרף טוטלבן לגנרל־גוברנטור של „נובורוסיה" ומושבו היה באודיסה התודע אליו לרגלי איזה ענין צבורי (?) לילינבלום. ויהי בהודע לגרף שלילינבלום הנהו בן־עירו ושבקיידן יש לו עוד אב ויישמח מאד (?) ויחלים להתודע לר' צבי בבואו לאחוזתו, וכן היה. ויהי היום ור' צבי קבל הזמנה ע"י ר' גרשון התנר שהיה עובד באחוזת הגרף ושהיה (כאלו בכוון לשם זה) הגבאי של קלויז „עין יעקב", לבוא להראות את פני הגרף. ר' צבי התרחץ למשעי והרחיק בחוזק־יד את גושי הטבק מאפו ומשפמו ולבש סורדוט של אטלס שלקח אצל אחד מנכבדי העדה ויתיצב לפני הגרף, שמוצאו היה מרינא והוא

היה מדבר את היהודים אשכנזית קלה „כמעט דומה לאידית". הגרף קבל בסבר פנים יפות את ר' צבי וישוחח אתו ארוכות וקצרות ע"א בנו ועל אודותיו. אחר שלח לו הגרף ביד רחבה „מטל השמים ומשמני הארץ"—עופות וביצים ותפוחי־אדמה וכו'. כה נחל ר' צבי כבוד רב בשביל בנו המפורסם לתהלה. ר' צבי הגיע לזקנה מופלגת וימת בשיבה טובה משפך דם במוח מחמת ארטריוסקלירוזה.

בילדלאך

„דייטם! לאָזט מיר!"

ר' שמעון גדליה'ס איז געווען דער איינציגער קלײדער קרעמער אין קיידאן, וועלכער האָט אויך געהאַט א גרויסען חשק זיך צו מישען אין קהל'שע זאכען. איין מאָהל איז דער „איספראָווניק" אריינגעפאָהרען אין קיידאן און האָט אויסגעפירט אן עפענטליכע פערזאַמלונג (א פאבליק הירינג) וועגען דער שלאָכטאַרניע (באָינע), אין וועלכען געגענד עם וואָלט געווען אמפאָסענדסטען עם צו בויען. די קיידאנער בעלי בתים זיינען ניט געווען קיין גרויסע רעדנער אויף רוסיש. די איינגערע חברה זיינען דערפאָר געווען די וואָרט פיהרער ביים פערהער. דער איספראָווניק, וועלכער איז געווען פון דייטשער אפשטאמונג, האָט געוואָלט הערען, וואָס די בעלי בתים האָבען צו זאָגען און האָט אנגעפאַנגען ריידען דייטם (און וואָסער איד רעדט דען ניט קיין דייטם?) באָלד האָט שמעון גדליה'ס זיך דורכגעבראָכען א וועג צוויישען גרויסען עולם, און אראָפּכאָפּענדיג די היטעל, האָט ער אויסגערופען „דייטם", לאָזט מיר!"

ע.

הערצקע דער פעלדשער!

אויפ'ן זעלבען שמעון גדליה'ס וועלט דערצעהלט, אז ער איז געווען א געגנער פון ציוניזם; און איין מאָהל, וועו די קיידאנער יונגווארג האָבען אפגעהאלטען א ציוניסטישען מאסטען פערזאַמלונג אין קלויז, איז ר' שמעון ארוים געלאָפען אויפגערעגט אין די פאַליש, און האָט סארקאסטיש אויסגעשריען: „די יונגע שנעקעס מיינען, אז הערצקע דער פעלדשער וועט זיי אריבערפיהרען אין ארץ ישראל!" דאָס האָט ער גערעדט מיט ביטל, וועגען דר. הערצעל, אז ער האָלט זאָגאָר ניט פון זיין דאָקטאָריע, אז ער איז נור א פעלדשער.

ע.

„די גרויסע וועל איך נאָך מחילה בעטען"

ר' איצע משה יודעם האָט שוין געהאַט זיין חזקה אלם קברן, האָט זיך אָבער ארגאַניזירט א צד שכנגד און געוואָלט אויפנעהמען א נייעם קברן אויף זיין פלאץ. נאָך לאַנגע מחלקות איז געבליבען, מען זאָל אויספּראָווען דעם נייעם קאַנדידאַט, צי ער איז ניט קיין פּחדן; און אום עם צו איבערצייגען, האָט מען איהם געגעבען די אויפגאָבע, ער זאָל געהן, אין מיטען נאַכט, אויפ'ן בית עולם, און דאָרט אויסגראָבען א קבר גאַנץ אלין. דער קאַנדידאַט האָט זיך „אָנגעגורט די לענדען", געגומען א גוטען שנאַפּס, און אוועק צום בית עולם.

דער צד פון ר' איצע משה יודעם האָבען אויך ניט געשלאָפען; און א מחנה פון מענער, פרויען און קינדער, אָנגעטהאָן אין קיטלען און ווייסע לייבעכער, זיינען אוועק צום בית עולם בעגעגענען דעם קאַנדידאַט.

ווען דער נייער קאַנדידאַט איז צוגעקומען צום בית עולם מיט די לאָפּעטע אויפ'ן פלייצע, האָט ער בעגעגענט די גאַנצע מחנה „מתים" ביים טויער. אין אָנפאַנג איז ער א צושראָקענער אָפּגעטראָטען צוריק; באָלד איז ער אָבער געקומען צוריק, און האָט אויסגערופען דריי מאָהל, איינס נאָכ'ן אַנדערען: „איך בעט אייך מחילה, געהט אין אייער רוה אריין!" זעהענדיג, אז זיי ריהרען זיך ניט פון

ארט, איז ער אריין אין כעם; און אויפהויבענדיג די לאפעטע אין דער הויך מיט ביידע הענד: האט ער אויסגעשריען: „מילא, די גרויסע מתים וועל איך נאך מחילה בעטען; אבער די קליינע וועל איך געבען מיט דער לאפעטע, אז דער שווארץ יאהר וועט זיי נעהמען, געהט אין אייער רוה אריין!"

ע.

א בילדעל

פרייטאג צו נאכט.

אין דרויסען איז א שטארקער פראסט; די ערד איז צוגעדעקט מיט א דיקען פערפראָרענעם שניי, און די טריט פון א פערבייגייער הילכט אפ, ווי מיט א מעטאלענעם קלונג.

איצע דער וואסערטרעגער, וואס וואוינט ביי מיין רבי'ן ר' הירשע דוד'ן אין א שטיבעל ד' על ד', איז נאכ'ן עסען, נאך איידער ער האט בעווייזען צו פערענדיגען דעם בענטשען, אנטשלאפען געווארען זיצענדיג אויפ'ן בויגקעל, מיט'ן קאפ אנגעשפארט אן טיש.

קיין וואונדער, דער ווינטערדיגער פרייטאג איז זעהר קורץ, און וואסער דארף מען אנטראגען צו די בעלי בתים, ס'זאל קלעקען ביז זונטאג. מוז מען דעריבער אויפשטעהן א שעה פארטאג. און נאך אזא טאג שווערער האראוואניע איז מען שטארק מיעד.

אין הויז איז זעהר וואַרעם. דעם אויוועז האט מען היינט צוויי מאהל געהייצט: אין דער פריה — פאר חלה, און פארנאכט — פאר'ן טשאלענט.

דער ריח פון דעם טשאלענט, וועלכער האט זיך נענומען פארנאדערקאכען אין אויוועז, לאזט זיך טאקע שטארק פיהלען, צוזאמען מיט'ן דאמפף פון די לעים, וואס טריקענט זיך ארום דער זאסלינקע (טשאלענט ברעטעל), מיט וועלכער דער אויוועז איז פערקלעפט.

פון קאטוך, וואס איז אונטער'ן אויוועז, הערט זיך א שטארקער געזורר פון די פאר היהנער, אוים־געמישט מיט'ן געשטאנק פון דער פאמויניצע, וואס שטעהט דערבי.

די פאר קליינע קינדערלעך, וועלכע זיינען אנט־שלאפען געוואָרען אויף די בעטגעוואנטן, וואס די מאמע האט פערנאנדערגענומען אויסצובעטען פאר די פאמיליע, לויגען צוכראשקעט, האלב נאקעט, וויל עס איז זעהר וואַרעם.

די מאמע גופא איז אנטשלאפען געוואָרען אין מיטען פון איהר ארבייט — זי איז נעבעך אויך א פערהארעוועטע — האלטענדיג מיט ביידע הענט ארומגענומען א קישען אויף'ן שלאפבאנק, אנפי־לענדיג די לופט מיט שטיקלעך פוך פון דעם אויפ־געטרענטען קישען.

נאך א קורצען אבער שטארקען שלאף, כאפט זיך איצע אויף פון זיין ניט בעקוועמער פאזיציע.

די חלב'נע ליכט האבען שוין אויסגעברענט און נור איין שטיקעל ליכט צאנקט נאך אין מעשענעם לייכטער פאר'ן אויסגעהן, און וואַרפט משונעדיגע פיגורען פון ליכט און שאטען אויף אלעס אין שטי־בעל. צו די אלע אויסגעמישטע ריחות מיט'ן קאל־טען צימעס אונטער'ן טיש און ניט אויסגעוואשענע כלים נאכ'ן עסען איז נאך צוגעקומען דער ריח פון אויסגעברענטע חלב'נע ליכט.

עס איז א מחיה וואַרעם. דאס ערשטע, וואס איצען קומט אויפ'ן געדאנק איז: „ס'איז פרייטאג צו נאכט". ער איז זאט, נאך א פליישיגען מאכל. מאָרגען איז שבת, און ער דארף ניט אויפשטעהן פארטאג צו דער שווערער ארבייט מיט דער נאס־טשע! דער ריח פון דעם טשאלענט, וואס פרע־גלט זיך אין אויוועז, גיט איהם די פערזיכערונג פון א זאטען מאלצייט אויך מארגען, צוזאמען מיט דער גאנצער פאמיליע.

ער שטעהט אויף, ציהט אוים די איינגעקארצ־טע גלידער און גענעצענדיג, זאגט ער ארוים מיט א צופריעדענהייט:

„אוי, רבונו של עולם! און מ'זאגט נאך, אז פרייטאג צונאכט איז א טויזענד חלק פון יענער וועלט. אז דא איז אזוי גוט, היינט ווי גוט מוז שוין זיין אויף יענער וועלט!"

ק.

זכרונות וועגען מיינע רבֿים

פֿון

מאיר יצחק עדעלמאן

(וועלווע נעמי'ס)

מיין ערשטער רבי איז געווען דער דרדקי מלמד נח ראובן'ס. געוואהנט האָט ער אויפֿן צפון־מעריב ווינקעל פון מארק־פֿלאַץ, און דייטשער גאָס. דער „חדר" האָט פערנומען דעם איינ־ציגען צימער, פון וועלכען דער נאנצער וואהנונג איז באשטאנען. אין ווינקעל איז געשטאנען דער שלאָף־באנק פֿארדעקט מיט א ברייטען ברעט, אונטער וועלכען עס איז אינעווייניג געווען אויסגעבעט א קוליע נאנצע, ניט קיין צוריבענע שטרוי. ביינאכט האָט מען דעם צודעק צווישן געלייגט אויף צווויי ביינקלעך און געמאכט דערפון א געלעגער צום שלאָפען, און דעם שלאָף־באנק גופא האָט מען ארויסגעשלעפּט די פֿאדערשטע טהיל און באנוצט אלס בעט.

דער פֿארדנער ארייננאנג אין שטוב, דאָס הייסט, אין חדר, איז געווען אויף די זייט פון דייטשע גאָס. מ'האָט אויך נעקענט ארייננעהן דורכ'ן קראָם אויף די זייט פון מארק, וואָס איז געווען די לעצטע פון די אזוי־נערופענע „קלייגע קרעמלעך". אָבער אָט דער ארייננאנג איז געווען ניט פאר אונז, חדר־אינגלעך.

די טיר פון קראָם איז באשטאנען פון צווויי האַלבע, אן אויבערשטע און אן אונטערשטע. די אויבערשטע האַלבע איז דורכ'ן טאָג געווען אָפען, און די אונטערשטע כמעט אלע מאל צוגע־מאכט און צוגעקייטלט פון אינעווייניג. מיט די קראָם־אנגעלעגנהייטען האָט דער רבי גאר־ניט געהאט צו טאָן, די קראָם איז געווען אינגאנצען אונטער די רביצענס השגחה.

די סחורה אין קראָם איז באשטאנען פון אפּאר בינטלעך היי, א קליין זעקעל האָבער, עטליכע בייטש־שטריקלעך און בייטש־שטעקלעך, א פּאר מאזניצעס מיט זענעכץ און א קרוג טראן, און אזוי ווי קיין צו גרויסע שפע איז קיין מאל ניט געווען, איז זי אלע מאל אויסגעקומען אהן פּריקאָש־ציקעס (סיילסלייטע).

אלע איהרע שטוביגע ארבייט האָט זי אפּגעטאָן אין קראָם, ווי למשל סקראָבען בולבעס, האַ־קען פאַרפעל, וועלגערען לאקשען, אנשטויסען צימרינג, פעפער אדער גאנאלעך אויף שבת.

פאר היי און האָבער איז דער לייזונג געווען ניט צו גרויס, ווייל דער גוי פלעגט דאָס מיט־ברייננען פון זיין היים אין דאָרף, אויסער וועז ער האָט זיך פאר'שיכור'ט דאָנערשטאָג נאכ'ן מארק און זיין פערדעל, ניט וויסענדיג פון שפּאָרזאמקייט און ניט קלערענדיג וועגען א תכלית, האָט עס אויפגענעסען אויף אמאל.

טרעפען פלעגט דאָס אפילו ניט זעלטען, ווייל דער גוי האָט געדיינקט וועגען א תכלית ניט פיל מעהר ווי זיין פערדעל... און דערצו איז טאקע שווער געווען בייצושטעהן דעם נסיון: — אין

מזרח זייט פון מאַרק איז געווען יאָסע ברויער, אין דרום אריה חיים שמואל'ס, אין צפון־מזרח— פראַנצקעוויטש, אַביסעל נידעריגער אין צפון משה וואַרנעפּער, נאָך נידעריגער רישע חיים שלומה'ס און אין מערב — דער פּאַר אַלעמען גוט באַוואוסטער יאַנקעל פּאָדראַטושע. און אין יעדען פון די אויבענדערמאַנטע פּלעצער האָט מען דאָך געקענט קריגען פון כל־טוב.

פּאַר בייטשען איז שוין דער ל'ייזונג דאָנערשטאָג געווען אַביסעל בעסער, ווייל אויב נאָר דער פּויער האָט זיך אָפּגעקאַרט פון זיין וואָגען, האָבען זיך שוין געפונען גענוג בעלנים אויף צווקע צו גנב'ענען זיין בייטש, און בייטש־שטעקלעך נאָך מעהר, ווייל געשלעגען זיינען דאָך פּאַרגעקומען מעהר ווי גענוג, און ווער איז געווען די ערשטע כּפּרה ביי א געשלעג אז ניט דער בייטש־שטעקל ?

פּאַר זעגעבין האָט זיך שוין אין א מאַרק־טאָג גלייזט גאָר געשמאַק, ווייל מ'קען דאָך ניט ארויספאָהרען א טריט ניט געשמירטערהייד די רעדער.

דאָס דערמאָנט מיר א דעבאַטע צווישען פּויערים אין די שפּעטערדיגע צייטען. דער ויכוח איז פאַרגעקומען: „ווער איז דער רייכסטער זשיד אין שטעטל?" איין פּויער האָט געזאָגט, אז דער רייכסטער איז „דער שוינקער", א צווייטער האָט געזאָגט — דער „בייגל־באַקער", א דריטער — „דער „שניט קרעמער", א פּערטער — „דער גאָלד־שמיד", און צום באַשלוס איז מען געקומען, אז דער רייכסטער זשיד איז דער זעגעבצניק, ווייל ווייניגער אָדער מעהר קען מען זיך אהן אָנדערע זאַכען באַגעהן, אָבער ניט אהן זעגעבין: די רעדער מוז מען שמירען...

פּאַר טראָן פלעגט זיך איבערהויפּט לייזען פון גוי זונטאָג פריה פּאַר'ן געהן אין קאָסטיאָל, און פון אידען, להבדיל, פרייטאָג פּאַר נאַכט. פּאַר א קאָפּיקע אָדער צוויי פלעגט די רביצין אַרייניגיסען א באַשטימטע מאָס אין א שיסעל, און דער קונה פלעגט מיט די בערשטעל אויסשמירען די כאַלאַווע און די קעפּ אַוועקגעהענדיג מיט גאוה און צופרידענהייט, אָנקוועלענדיג ווי די שטיוועל גלאַנצען...

א ציג האָט די רביצין אויך געהאַט, מיט צורונצעלטע הערנער, אזוי ווי אַלע ציגען, און א בערדעל, וועלכען איך און דעם רבינ'ס איגעל דוד'קע, וועלכער איז אויך געווען אין מיין עלטער, האָבען זעהר ליב געהאַט צו צופּען. געווענליך פלעגען מיר עס טהאָן, וועז דער רבי אָדער רביצין האָבען עס ניט באַמערקט. די ציג פלעגט נאָנץ אָפּט זיך אַוועקשטעלען אויף די הינטער־שטע פיס און מיט די פּאָדערשטע אָנגעשפּאַרט אויף די אונטערשטע טיר פון קראָם, אזוי ווי ערענסט אַרויסקוקענדיג פּאַר א קונה...

עס איז שוין אַן ערך פון דרייי און פופציג יאָהר און דאָך געדינק איך עס אזוי ווי דאָס וואָלט נעכטען פּאַרגעקומען. חול־המועד סוכות איז דאָס געווען. דער רבי איז געקומען צו אונז אין שטוב, אום מיר צו באַשטעלען פּאַר'ן קומענדען זמן. מיין טאַטע איז מיט איהם אַריין צו מיין פעטער היישלען אין שטוב, וואו זיי האָבען מיר פּאַרהערט. דער רבי האָט איהם אויפמערקזאַם געמאַכט אויף דעם, ווי איך זאָג ארוים דעם „שין" און דעם „סמך" און אויך ווי איך היט אָפּ דעם אקצענט, אָבער מיין טאַטע איז פּאַרבלִיבען אונצופרידען (מענלִיך דערפּאַר, ווייל אין יענע צייטען האָבען דאָס די ליטווישע אידען ניט אָננענומען פּאַר א מעלה).

2.

מיין צווייטער רבי איז געווען פייוול לאָזערס. נעוואָהנט האָט ער אין א האַלב איינגעזונקענע שטיבעל, אין די שפּעטער גערופענע נייע באַד גאַס, צווישען יאָסעל דעם מנקר (טרייי־

בעטש) און שלום קאַנסטאַטין, אויך אַ מלמד פון עלטערע קינדער, געהאַט אַ דיקען בעלם אויף איין אויג און געלערנט מיט אזעלכע קולות, אז מיר האָבען עם דייטלעך געקענט הערען אין אונ־זער חדר.

אויסגעמעבלירט איז אונזער חדר געווען מיט אַ לאַנגען, פון איינפאַכע ברעטער צוזאַמענגע־שלאַגענעם טיש, צוויי לאַנגע בינק פון בירדע זייטען און אַן אלטער צובראַכענער שטול ביים ברעג, אויף וועלכען דער רבי איז געזעסען מיט אַ קישעלע אונטערגעלייגט. דער אריינגאַנג אין חדר איז געווען דורך אַ נידעריגע טיר אין מזרח־וואַנט, דורך וועלכער צוליב איהר איינגעזונקענ־הייט האָט זיך אַ מיטעל־געוויקסינער מענש געמוזט אייבויגען, אום ניט אָפּצושלאָגען דעם קאָפּ. די פענסטער זיינען אויך צוליב די זעלבע אורזאַכע געווען ניט העכער ווי אונגעפעהר צעהן אָדער צוועלף אינטשעס איבער די אויבערפלעך פון דער ערד אין דרויסען, און ניט האָבענדיג קיין דאָפּעלטע שויבען זיינען זיי דורך די קאַלטע ווינטערען געווען באדעקט מיט ווייסען אייז, אויף וועלכען מיר פלעגען דורך דער ציים, וען דער רבי איז אין חדר ניט געווען, אָפּדרוקען פאַרשיי־דענע מטבעות. דער דיל איז געווען פון איינפאַכע ערד, פון וועלכען די רביצען האָט מיט אַ לאַ־פּעטע יעדען פרייטאָג פאַרנאַכט אָפּגעריידעלט די בלאַטע.

ניט ווייט פון טיר אין דרום־זייט איז געשטאַנען דער אויוון מיט אַ צוגעמויערטע באַנק, נעבען וועלכען עס איז געשטאַנען אַ קובעלע וואַסער. ביי דער מערב־וואַנט זיינען געשטאַנען צוויי בעטען פאַרהאַנגען מיט אַ שמוציגען קאַלירלאָזען פאַרהאַנג. אין דיזען חדר האָב איך אָנ־געהויבען לערנען חומש. דער רבי האָט שטענדיג נעבען זיך געהאַלטען אַ קאַנטשיק, און ווי איז געווען דעם אינגעל, וועלכער האָט זיך מיט עפעס פאַרזינדיגט. דעם ערשטען מאָל, וואָס איך האָב דערפילט דעם טעם פון קאַנטשיק, איז געווען, וען איך האָב ניט געוואַלט אָנטהאָן די קאַפּאָטקע, וועלכע מ'האָט פאַר מיר איבערגעניצעווען פון מיין ברודער'ס אַן אלטען דראַפּענעם מאַנטל, און מ'האָט עס געבראַכט אין חדר און גע'מסר'ט פאַר'ן רבין.

צוויי זיהן האָט דער רבי געהאַט: דער עלטערער—משה—איז געווען זעהר נידעריג געוואַק־סען און גערופען האָט מען איהם „משה די סאַסנע", ניט בלשון „סגי־נהור", נאָר ווייל וועו ער איז געשטאַנען צום פריזיוו, האָט זיין מאַמע, צווישען צעהנדלינג אַנדערע מאַמעס, וויינענדיג אויפ'ן גאַס נעבען מרדכי ליפּעין, וואו די פּריסוטסטווע איז געווען, געשריגען: „מיין סאַסנע!".

צום סוף זמן, וועו דער טאַטע האָט מיר פאַרהערט, האָט ער ערשט דאַן אויסגעפונען, אז אוי־סער וואָס איך האָב ניט געטהאָן קיין גרויסע פּעולה איז חומש, האָב איך נאָך פאַרגעסען פיל פון מיינע עברי... און חול המועד פּסח האָט מען פאַר מיר באַשטימט אַ נייעם רבין, „ישראל נחמן".

3.

געוואָהנט האָט ער אויף מזרח־זייט פון מאַרק־פּלאַץ, נעבען טייך נעוויאַזשע. זיין חדר איז באַשטאַנען פון צעהן תלמידים צוטהיילט אין צוויי און אַמאָל אין דריי כתות. געלערנט האָט ער מיט אונז חומש, נביאים א. ז. וו. צוליב די מעשיות פון תנ"ך האָב איך זיך מיט'ן לערנען גראָדע יע פאַראינטערעסירט. איז ער אָבער געווען אַ זעהר שוואַכער פּעדאַגאָג און דערצו נאָך אַ כעסן, געשלאָגען אונז פאַר יעדע קלייניגקייט אָהן רחמנות. וועגען ערלויבען די אינגלעך זיך צו שפּילען, אדער אַמאָל אַ שטיף טהאָן, האָט נאָר קיין רייד ניט געקענט זיין. אליין געווען

שטענדיג פֿאַרזאָרגט און אימער זיין כּעס צו אונז אויסגעלאָזען. איך געדיינק ניט, אויב ער זאָל וועז אונז האָבען געשלאָגען מיט ן בלויזען האַנד, עפּעס אַזוי ווי ער וואָלט ניט געוואָלט זיין האַנד מטמא זיין...

באַלד נאָך איבערביסען האָט ער אַרונטערגענומען דעם רימען און איהם גרייט געהאַלטען אויפ ן טיש ביז די צייט פון דאַוונען מנחה. ער האָט אויך שטענדיג געהאַלטען נעבען זיך זיין שטעקען, א „ים פֿאַלקע", וועלכען ער האָט געבראַכט פון שאַטער יריד, וואו ער פלעגט יעדען יאָהר פאַהרען, אין די וואָך פון יריד, באַזוכען זיין משפּחה.

איך קען מיט זיכערהייט זאָגען, אז די גרעסטע פּאַרצ׳ע קלעפּ האָב איך פון איהם אַרויסגעכאַפּט, וועז איך האָב פון פּאַפּיר געמאַכט א קיווער און עס געגעבען אן אַנדער אינגעל, וועלכער האָט עס אַנגעטהאָן אויפ ן קאָפּ.

אמאל אין א זומער־טאָג האָב איך געמאַכט פּאַפּירענע שיפלעך, און בין מנחה למעריב האָבען מיר עס גאַלאָזט שווימען אין ברעג טייך. זיין דאָמאַלסדיגער שלאָגען מיך איז געווען פּשוט אום׳ברחמנות׳דיג. עס איז געווען איינפאַך א וואונדער, וואָס איך בין פון די קלעפּ ניט קראַנק געוואָרען.

זיין ווייב דבורה איז געווען, ווי מ׳האָט עס אַנגערופען, „א מאַרק אידענע". זי פלעגט אייניקויפען מציאות דאָנערשטאָג אויפ ן מאַרק און עס פאַרקויפען צו איהרע בעל־הבית׳טעס, וועלכע האָבען קיין צייט ניט געהאַט צו גיהן אין מאַרק, אַדער ניט געהאַט די פעהיגקייט זיך אויסצודינגען ביים פויער. זי פלעגט אויך אייניקויפען ענגז, קאַטשקעס און היהנער, זיי לאָזען קוילענען, אפּפלעקען, כשר מאַכען און פאַרקויפען חלקים־ווייז צו איהרע קינדשאַפּט, עס אויסטראַגענדיג צו זיי אין די הייזער. די דראַביסקעס געהאַלטען פאַר זיך אויף שבת, און די גאַנצע וואָך, יעדען אַוונד, איז זי געווען באַשעפטיגט אין פלעקען די פעדערען. אַזוי האָט מען געקענט יעדען דאָנערשטאָג אַוונד איהר זיהן, שלעפּענדיג עטליכע ענגז, אַדער קאַטשקעס, פון שלאַכטאַרנע אהיים, געשלעפּט זיי פאַר די פים און מיט די פאַרבלוטיגטע קעפלעך אויסגעשמירט אלע גאַסען.

איינמאל א דאָנערשטאָג אַוונד האָב איך אפּגעהיט, וועז זי האָט אַרויסגענומען דעם גאָרגעל פון א געקויעטע גאַנז און עס צוגענומען, אום צו טרובענען אין דעם געהענדיג אהיים. איך האָב עס געהאַלטען אין האַנד, אונטער׳ן טיש, זיצענדיג אַנטקעגען דעם רבין; און אַזוי ווי אונגערן א בלאָז געטהאָן. דער רבי האָט אהן א ישוב־הדעת אפּגעענטפערט מיט׳ן שטעקען און אַוועקגענומען פון מיר דעם גאָרגעל.

איין פּריוויליגיע האָט אונז דער רבי געגעבען אין די לעצטע פּאָר זמנים. באַלד נאָכ׳ן שאַטער יריד פלעגען די קאָמעדיאַנטען פון דאָרטען קומען אין קיידאַן און אויפשטעלען א באַלאַגאַן אין מיטען מאַרק, וואו זיי האָבען געגעבען זייערע פאָרשטעלונגען. זיי האָבען אויך אַנגעצויגען א שטריק פון איין ברעג מאַרק צום אַנדערען, און א מיידל פון זייער טרופּע איז אויף דעם גענגען. דאָס האָט אונז דער רבי ערלויבט צו זהן, וויל ער אליין האָט עס אויך ניט געוואָלט פאַרפעהלען. ער איז געשטאַנען מיט אונז ביים ברעג פון געסל ביז איינער פון די קאָמעדיאַנטען האָט זיך באַוויזען מיט א פייקל אַדער א היטל, אום צו קריגען א מטבעה...

דעם לעצטען זמן אין זעלבען חדר האָב איך אַנגעהויבען לערנען גמרא „בבא קמא" און האָב אויך אַנגעהויבען זיך לערנען שרייבען. מיין לעהרער אויף שרייבען איז געווען חיים אהרן, א הוי־

כער שעהנער איד מיט א לאנגער גרויער באָרד. ער איז אימער געווען רייך געקליידעט און זיין חדר, וועלכער איז באשטאנען פון צוויי צימערן, איז אויך געווען רייך, אויף אזוי פיל ווי עס האט געקענט מעגליך זיין. געווען איז דער חדר אין אנהויב פון סמילגער גאס.

ער האט אינגאנצען גערעכענט צוהן קאפיקעס א וואך, און געהאט אזוי פיל תלמידים, אז עס איז ממש ניט געווען וואו זיך צו זעצען. מיין שטונדע איז געווען פון אכט ביז ניין אין דער פריה, און פיל מאל האב איך געדארפט וואַרטען אויף א פלאץ, וואו זיך צו זעצען.

דער טומעל דאָרטען איז אויך געווען אונגעהויער גרוים, איינער האָט געשריען: „ר' חיים אהרן, גיט מיר איבערצוציהען!" אן'אנדערער: „ר' חיים אהרן, גיט מיר אן אפאר!" א דריטער: ר' חיים אהרן, שרייבט מיר אויף א בעזרת השם!"

און ער האָט יעדען צופריעדען געשטעלט; ניט ארויסווייזענדיג די קלענסטע אויפרעגונג אדער נערוועזיטעט, פאנאנדער געטיילט זייטלעך פאפיר מיט בלייפעדער אויפגעשריבענע אין נרויסע אותיות דעם אלף בית פאר די קינדער איבער צוציהען מיט טינט, א צווייטען געגעבען אן'אפאר נאָך וועלכען נאכצושרייבען, און פאר א דריטען אויסגעצוקט א וואונדערליך שהנעם בעז"ה.

געהאט האָט חיים אהרן זעהר א שהנע האנטשריפטט; און וועז ער האָט געדארפט אויסשרייבען א בעז"ה, האָט ער נעדרייט און געפירט מיט די פערער איבער'ן פאפיר עטליכע סעקונדען; און ארויסגעקומען איז עס אזוי ווי דער אויסזהן פון'ם שהנעם עק פון א פאווע, אמאל דער געשטאלט פון א בושאל אדער א לאבענזשע.

איך בין אונגעפעהר צוהן יאָהר אלט געווען וועז איך האָב אנגעהויבען לערנען ביי אָרציק בעריל פראדקעס.

געשיקט האָט מען מיר צו איהם אין חדר, ווייל ער פלעגט דאוונען אין קברנים'שע שוהל, וואו ער האָט אויך געזאגט נאָך יעדען דאוונען דעם בלאט גמרא, און מיין טאטע האָט דאָרטען געדאוועט מוסף ימים נוראים.

ער איז געווען א פרומער און איהם האָט מעהר אינטערעסירט אז מיר זאלען דאוונען, איידער לערנען, אדער ריכטיגער געזאגט: ער פלעגט אונז שלאגען פאר'ן ניט וועלען דאוונען פיל מעהר, ווי פאר'ן ניט וועלען לערנען; מיט זיינע ביינערנע שפיצען פינגער פלעגט ער מיר שטויסען אין פאכווע, שרייענדיג: „דו! דו! דאוונען מנחה". א טבע האָט ער געהאט, אז וועז ער פלעגט דאוונען, בענטשען אדער מאכען א ברכה, האָט ער איבערגעזאגט די ווערטער עטליכע מאל, און איך, הערענדיג צום ערשטען מאל ווי ער האָט געזאגט די ברכה „אשר יצר את האדם", איבערזאגענדיג יעדען וואָרט עטליכע מאל, און דערצו נאָך מיט עפעס א מאדנעם נגון, האָב איך זיך געמוזט פאנאנדערלאכען, פאר וועלכען ער האָט מיר גוט אנגעבראכען די ביינער.

א צווייטען מאל האָט ער מיר צוממית'ט פאר'ן גליטשען זיך אויף מלכה די בולעבעם נאָרטען, באנאכט, געהענדיג אהיים. גע'מסר'ט האָט מיך אן'אנדער חדר יונגעל „שמואל זעלקע", וועלכער איז געווען 4—5 יאָהר עלטער פאר מיר און אליין מיר אנגערעדט צום גליטשען זיך.

איך האָב דאָן רעווּאָלטירט און בין מעהר אין יענעם חדר ניט נענאַנגען.

מיין נעקסטער רבי איז געווען משה דעם טרייבעטש איידעם.

גאַנץ אַנדערש האָב איך זיך געפיהלט אין אָט דעם חדר. דער רבי האָט אונז פיעל מאָל בעהאַנדעלט אַזוי ווי זיינם א גלייבען, גאַנץ אָפט אונז דערצעהלט מעשיות פון מדרש און אגדתות, געפרענט רעטענישען און אין זומער צייט אין א פרייען טאָג געגאַנגען מיט אונז זיך באָדען.

איך קען אויף זיכער זאָגען, אַז ביי איהם האָב איך די גרעסטע פּעולה געטאָן.

מיין לעצטער רבי ר' יעקעל האָט מיט אונז געלערענט כתובות. וועז מיר האָבען אָנגעהויבען דעם פּרק „האישה שנתארמלה", האָט ער אונז, אום מיר זאָלען וויסען ווי צו לייענען די תוספות, ערקלערט וואָס עם מיינט קטלנית, און ערקלערט האָט ער אונז אין אַזא שפּראַך, וואָס עם וואָלט זיך מעהר געפּאַסט פאר טאַטעם פון קינדער און ניט פאר דרייצעהן יעהריגע אינגלעך... איך האָב טאַקע דאָן, וועז ער האָט צו אונז וועגען דעם געלערעט, אַנשטאָט איהם אויסצוהערען, ארוים־געגומען א קליין פּלעשעל קווּאָק זילבער, וועלכעם איך האָב יענעם טאָג געקויפט אויף אָפּצוזיל־בערען קופּערנע מטבעות, און אזוי זיך שפּילענדיג האָט זיך עם אויסגעגאַסען אונטערן טיש, און איך בין ארונטערגעקראָכען זיך יאָגען נאָך די קייקעלאַך...

די איבעריגע צייט, ביז מיין אַוועקפאָרען אין ווּאַרשוי, האָב איך געלערענט ביי משה שמריה (שמערע) ליכטמאַן, און איך שעץ מיך גליקליך איהם נאָך צו זעהן אַלס מיטאַרבייטער אין אונזערע רייהען.

חיים זלמן דער שוסטער איז אייגענטליך געווען נור ביים נאָמען א שוסטער, נאָך דער בע־שעפטיגונג איז ער געווען א האַלבער כלי־קודש. ער פלעגט אויסהעלפען דעם שמש־קטן קלייבען ליכט אויף שבת, פלעגט געהן מיט א מגיד איבער'ן שטאָט קלייבען נדבות, און נאָך אזעלכע קהל־שע מלאכות. דאָך האָט עם איהם ניט בערעכטיגט צו געהן איבער די הייזער קלייבען חנוכה־געלד, ווי די איבעריגע כלי־קודש.

ווי איבערראַשט איז לייזער דער שמש געווּאָרען, ווען אין אָפּינסטערער חנוכה־נאַכט, אריין־קומענדיג אין א פאַר־הויז פון א בעל־הבית נאָך חנוכה־געלד, האָט ער זיך פלוצלינג אָנגעטראָפען פנים אל פנים מיט חיים זלמן דעם שוסטער, ארויסקומענדיג פון דעם זעלבען הויז מיט א לאַמ־טערנע אין האַנד, אזוי ווי א כלי־קודש.

„וואָס הייסט, חיים זלמן, דו גהסט אויך קלייבען חנוכה־געלד?" „יע!" ענטפערט איהם חיים זלמן. „אבער ניט פאַר מיר!" „פאַר וועמען דען?" פרעגט ווייטער לייזער דער שמש. — „פאַר מנוחה אסתר'ס!" (מנוחה אסתר'ס איז געווען א שמערניצקע) — „וואָס הייסט פאַר מנוחה אסתר'ס?" פרעגט ווידער לייזער פערוואונדערט.

— גאָר פשוט, — ענטפערט חיים זלמן בתמימות — איך בין מנוחה'ן שולדיג פאַר דריי לעב־לאַך ברויט, קלייב איך דאָם חנוכה־געלד, כדי איהר צו קענען בעצאָהלען.

ק.

איך קיידאנער

צו זינגען מיטן ניגון
„וואס מיר זיינען, זיינען מיר,
אבער אידען זיינען מיר".

אמעריקאנער בירגער זיינען מיר,
זאל אונז זיין אויף לאנגע יאהרען.
וואס מיר זיינען, זיינען מיר
אבער אין קיידאן זיינען מיר געבאָרען.

אונזער וויג איז דאָרט געשטאנען
אונזער יוגענד דאָרט פערבראכט —
די וועלט האבען מיר נאָך ניט פערשטאנען,
אבער אין קיידאן געלעבט, געלאכט.

ווי גוט האָט יעדער זיך געפיהלט:
פרעהליך, מונטער, יונג און פריש. —
אויף קעלערקע'ס פעלדער זיך געשפילט
און אין נאָוויאזשע געכאפט פיש.

פון דער היים געמוזט אנטלויפען,
אין אמעריקע געקומען —
האבען מיר מיט ליעבע שרויפען
א פעראיין צונויפגענומען.

א מנין, ברידער, בלויז צעהן,
א גוטען אנפאנג דאָן געמאכט. —
הונדערטער קענט איהר היינט זעהן.
כו ירבו! דיעזע גרויסע מאכט.

30 יאָהר איז שוין פערביי,
און וואס עס האָט מיט אונז פאסירט
אויף'ן וואָך געשטאנען טריי,
און זיך ברידערליך געפיהרט.

זייט געגרוסט, שוועסטער, ברידער,
און אלע געסט פון דעם פעראיין —
בעגעגענען זאלען מיר זיך ווידער
אויף נעקסטען באנקעט — גרוים און קליין.

יאנקעלע משה יונה'ס

המכונה בראוערמאן

בעגריסונג

פון משה שמריה ליכטמאן

איך, דער ערשטער פרעזידענט, פון קיידאנער פעראיין, גריסע הערצליך די ברידער, וועלכע זיינען געשטאנען מיט מיר ביי דער וויעג וועז דער פעראיין איז געבאָרען געוואָרען. עמפפאַנגען זיי מיין וואָרימען אוז פרייגדליכען האנד־דרוק, וועלכען דער שטראָם פון דער צייט האָט ניט אָפּגעקיהלט. די ברידערליכקייט גליהט נאָך אין אונזערע הערצער, ווי אין יענע מינוטען ביי דעם געבורט פון פעראיין. אויב עס האָט וועז עס איז אין פונק פון האָס אויפגעבלאָזען, האָט עס דער באַזאָם פון ליבע אוז ברידערליכקייט באַלד אויסגעלאָשען. יעצט קומט צום טאָגן פון פרייד! די דרייסיג־יעהריגע צייט האָט אונז געבראַכט צו זעהן, ווי דער פעראיין איז אויס־געוואַקסען גרויס אוז שטאַרק. וואונדער־טעטיג איז די ליבע, די זיך אין וואָהלטעטיגע ארבייט ענטהילט.

אוז צו אייך, ברידער, די וואָס האָבען זיך אָנגעשלאָסען צום פעראיין, וועז ער איז שוין אויס־געוואַקסען, זייט הערצליך געגריסט. פאַר אייך איז דער פעראיין ניט 30 יאָהר אַלט, נור פיל אינגער. וועגדעט אָז אייערע יוגענטליכע ענערגיע אוז טעטיגקייט אונטער דער פאָהן פון ברי־דערליכקייט אוז פרידען אוז דערלעבט, אז איהר זאָלט נאָך 30 יאָהר זיין אין פעראיין. גענים מיט אונז די פרייד אין דער זעלבער מאָס, ווי מיר, אוז וועז איהר וועט פייערען מיט גלאַנץ אוז פראַכט אייערע 30 יאָהר זיין אין פעראיין, זאָלט איהר אונז, די פלאַנצער, געדיינקען.

◆

די גרינדונג פון קיידאנער פעראיין

מען האָט אונז געלערענט, אז „וועז דו קומסט אין א לאַנד, זאָלסטו זיך פיהרען כמנהג המדינה", ווי דאָס לאַנד פיהרט זיך. מיט 30 יאָהר צוריק, וועז מיר זיינען נאָך גרין געווען, דאָס הייסט, אונזערע געזינונגען זיינען נאָך געווען גרין, אָקאָרשט אָפּגעריסען פון דעם בוים, וואו מיר זיינען געפלאַנצט געוואָרען, האָבען מיר אָבער גלייך געפיהלט, אז עס איז זעהר נויטוועגדיג זיך צו פעראייניגען, ווי די איינוואָהנער פון לאַנד. אוז מיר האָבען געפיהלט מיט אונזער גאַנצען וועזען די וואַרהייט פון גלייך־וואַרט: „בינד מיר הענד אוז פים אוז וואַרף מיר צווישען אייגענע". מיר האָבען געפונען בוי־מאַטעריאל פון אַן עלטערען בנין, וואָס האָט זיך געהופען „קיי־דאנער יאָנג מען פראָגרעסיוו אסס'ן".

אויף דעם רוף: „קיידאנער, פעראייניגט אייך מיט אין שטאַרקען בונד!" האָבען קיידא־נער, מיסטענס יונגע לייט, געקומען צו פליהען ווי א פלאָק פון וויסע טויבען. אלם ערשטער פרעזידענט איז דאָן ערוועהלט געוואָרען דער פאָפולערער קיידאנער משכיל אוז כלל־טוער, מר. משה שמריה ליכטמאן.

זיין ערשטער אדרעס צו די פערזאַמעלטע איז געווען פאלגענדער: „איין מענש קען ניט מאַכען א קאָנטראַקט מיט דער צוקונפט, אָבער ער קאָן בויען איין געביידע פאַר דער צוקונפט.

מיר געהען בויען א טעמפּעל, וועמענס גרונדשטיין איז וואהלטאט, זיינע ציגעל זאלען זיין געמאכט פון וואריעמע הערצענס געפיהלען, דער צעמענט, וועלכער זאל צוזאמענקלעפּען די ציגעל, זאל זיין פון ריינעם גוטען וויללען, ניט געמישט פון כבוד און אייגענוץ. זיין לאמפּ, וועלכער וועט געבען ליכט צו נויטלייד־ענדע און קראנקע, וועט היסען „גלייכהייט". די, וועלכע וועלען דארפען נענים־ען פון זיין ליכט, וועט זיין פאר אלעמען גלייך, גרויס אדער קליין, וועלען זיין אונטערווארפען אונטער איין געזעץ. די וואהלטאט זאל אויסגעפיהרט ווערען אין איהר פולער בעדייטונג. וואהלטאט מיינט, אז מיט דעם קלאנג פון גאלד זאל מען שטילען דעם קרעכץ פון קראנקען, דעם אוי־וועה פון נויטלייד־ענדען, אבער אויף אזא אופן אז תזל כטל אמרתי, אזוי ווי די טוי וואס פאלט אויף א דורשטיגען בלום, זאלען זיין די רייד. וועו מען לאזט דעם ליידענדען הערען דעם קלאנג פון גאלד, זא זאנפט, זא מילד. די, וועלכע האבען זיך אנגעשלאסען און וועלכע וועלען זיך אנשליסען, האבען זיך פערשריבען אין גאלדענעם בוך פון ציווילי־זירטע מענשען".

אין א פערהעלטנים־מעסיג קורצער צייט האט דער פעראיין שוין געהאט אן ארמיי פון מענער באוואפענט מיט הערצער אין וועלכע עם פאכט ליבע און בריידערליכקייט, האט שוין דער פעראיין געקענט אריינטרעטען אינ'ם פעלד פון לעבענס־קאמף (מלחמת־החיים).

פאלגענדע וואהלטעטיגע אינסטיטוציאנען זיינען עטאבלירט געוואָרען אין פערלויף פון דעם פעראיינ'ס עקזיסטענץ ביי פערשידענע אדמיניסטראציאנען:

1) 2 סעמעטערים און איין חברה קדישא, וועלכע ערפילען דעם פליכט פון חסד של אמת צו דעם הינגעשידענען, מיט גרויס רעספעקט ביים צוטיילען דעם טויטען די לעצטע עהרע.

2) לאן רעליף פאנד (גמילת חסד), פון וועלכען יעדער מיטגליד קען לייהען אויף קליינע אפצאהלונגען פערשידענע סומען געלד אהן אינטערעסט.

3) איין טויטען פאנד (ענדאומענטס), וועלכער האט געהאלפען די ארימע אלמנות צו לינדערען זייער שמערץ און טרויער נאך זייער ברויט־גיבער, וועלכען דער טויט האט אפּגעריסען פון זיי און פון זייערע קינדער.

4) איין אייד רעליף פאנד (אנפאנגס גערופען „טשאריטי פאנד"), געגרינדעט דורך דעם פארשלאג פון דר. מ. י. עפשטיין. דיזער פאנד איז א סארט מתן בסתר, וואס איז דער שהנסטער וואהלטאט און די גרעסטע מצוה ביי אונז אידען. דער אונטערשייד פון איין ווירקליכען מתן בסתר איז דאס דער נעהמער האט ניט געוואוסט, וויר דער געבער איז, און דער אייד רעליף פאנד איז, אז דער נויטלייד־ענדער האט פערשפארט די שאנדע צו האבען צו בעטען הילף אין דער אנווועזנהייט פון דער גאנצער געמיינדע. נור 3 פערזאנען האבען געוואוסט דערפון; ער האט געוואוסט ווער דער געבער איז, אבער זיין בלוט האט ניט געדארפט שפארען אין פנים פון שאנדע.

דאס איז די מנורה פון 4 גרויסע לייכטער, וועלכע איז געשטעלט אין דעם טעמפּעל פון קיי־דאנער פעראיין, אויף וועלכען דאך עס פלאטערט דער פלעג מיט דעם סימבאל פון וואריעמע הענד־דריקע פון פרידען און בריידערליכקייט.

מיינע עראינערונגען פון די גרינדונג פון קיידאנער פאראיין

אין די 90-גער יאָהרען פון פאָריגען יאָהרהונדערט, איז געווען דער פערזאַמלונג פּלאַץ פון די קיידאנער לאַנדסלייטע, אויף דעם קאָרנער פון באיארד און פאָרסייט סטריטס. נאָכהער איז דער צוזאַמענקונפט פּלאַץ געווארען אויף מאַרקעט סטריט. אויף דיעזע ביידע פּלעצער פּלעגט מען זיך דערוויסען אַלעס וואָס עס קומט פאָר אין דער אַלטער היימאַט שטאָט קיידאַן. עס האָט עפּעס דאַן עקזיסטירט א קלייניער פאראיין פון קיידאנער, וועלכער האָט געטראָגען א זעהר לאַנגען נאָמען, אָבער האָט נעהאַט קורצע יאָהרען.

יענע יאָהרען האָט קיידאַן געשיקט נאָך אַמעריקע פיעל אימיגראַנטען. וועגען אָרגאַניזירען א לאַנדסלייט פאראיין פון קיידאנער, איז קיינעם אויף די געדאַנקען ניט געקומען.

מיין לעהרער און פרייַנד, הערר משה שמריה ליכטמאַן, האָט זיך יאָ אַרומגעטראָגען מיט דער אידעע פון גרינדען א קיידאנער פאראיין, אָבער דער קרעדיט פון גרינדען א קיידאנער פאראיין מוז צוגעשריבען ווערען צו מיין יוגענד חבר, מאיר זלמן קאַפּלאַן.

שבת אָבענד, דעם 8טען סעפּטעמבער, 1900, איז געגרינדעט געווארען דער קיידאנער פאראיין, אין די הויז פון אבא ווייטצטער, 152 איסט בראָדווי, ניו יאָרק.

יעדער פון די פערזאַמלטע יונגע לייט האָט איינגעצאָהלט 25 סענט. עס איז געווארען א קאַפּיטאַל פון 3 דאָלער מיט א קוואָדער. 13 יונגע לייט זיינען געווען אָנוועזענד ביי דעם מיטינג. די ארבייט פון דינגען א האַלל, און שרייבען פּאָסטעל קאַרדס צום נעקסטען מיטינג, איז איבער־געגעבען געווארען צו מאיר זלמן קאַפּלאַן, וועלכער האָט די ארבייט זעהר גוט געטאָן. וויל ביי דעם נעקסטען מיטינג, אין א האַלל אויף עלדרידזש סטריט, זיינען געווען אָנוועזענד 90 לאַנדסלייטע, און אַלע אָנוועזענדע זיינען געווארען מיטגלידער פון פאראיין.

די שטאַרקהייט, די טרייהייט און איבערגעבענהייט פון די מעמבערס צום פאראיין, איז פערזיכערט געווארען ביי דעם נעקסטען מיטינג פון פאראיין, דעם 16טען סעפּטעמבער, 1900, וויל ביי יענעם מיטינג איז בעשלאָסען געווארען דאָס נור קיידאַנער קענען זיין מעמבערס פון פאראיין. און דער בעשלוס האָט אויפגעבויט אונזער בעליבטע „קיידאַנער אַסאָסיאיישאַן".

ווילליאָם איינהאָרן

◆

ר' יודל יאַנאָווער איז געווען אמלמד און אַגרויסער אַרעמאַן. אַחוץ קנעלינג האָט ער נאָך געהאַט א פּרנסה פון שטעלען ראָסל פון בוראָקעס. איינמאָל ווען א טון ראָסל איז גוט פער־זויערט און פערטיג געווארען צום פערקויפען, האָט ר' יודל אָנגעשעפּט א גלאָז מיט דעם רויטען ראָסל, האָט עס פערזוכט, האָט זיך זעהר שטאַרק צוטשמאַקעט מיט די ליפּען פון הנאה און, קוקענדיג דורך דאָס גלאָז מיט דער רויטער קלאָרער פליסיגקייט, וואָס ער האָט געהאַלטען געגען פענסטער, האָט ער א זאָג געטאָן צו זיין ווייב מיט זיין הייזעריגער שטימע: „הערסטו, ציפּע, אז גאָט העלפט מיר אוז איך ווער א נגיד, פערקויף איך ניט א טראָפּען פון דעם ראָסל. איך וואַלט עס אַליין אויסגעטרונקען.

ק.

קיידאנער אמאל אין קיידאן, און קיידאנער אין אמעריקא

צו אונזער 30טען יובילעאום אין אמעריקע, ווילענדיג אדער ניט ווילענדיג, פילט זיך ווי צו ציהען א פאראלעל פון דעם לעבען פון אונזערע קיידאנער אין קיידאן, און פון די קיידאנער אין אמעריקע. עס איז אמת, אז דאָרטען האָט זיך זיי ניט געלעבט אזוי גוט מאטעריעל ווי דאָ; אבער דערפאר האָבען זיי, אין די גרעסטע דחקות, געפילט א מין „הרחבת הדעת". דער בעל הבית האָט זיך געפילט שטאלץ אויף זיין שטאָם, מיט זיין היים, און האָט געלעבט ווי א בעל הבית; ארומגערינגעלט פון זיין משפחה, קינדער און איניקלעך. געלעבט ווי א ביבלישער פאטריארך; און ער האָט געפילט, אז דאָס לעבען גופה איז דער גרעסטער ציעל אין לעבען.

דער קיידאנער איד האָט געלעבט א שטילען לעבען, אבער ניט קיין לאנגווייליגען לעבען. ער האָט ניט געהאט קיין טעאטערס, קיין טאנץ זאלען אדער אנדערע אמוזירונגס פלעצער; אבער דערפאר האָט ער געהאט א היים און א בית המדרש. און איז ער נאָר פריי געוואָרען פון עול הפרנסה, איז ער באלד אוועק אין זיין „קלוב" אין בית המדרש. ער האָט ניט געדארפט קיין צייט פערטרייב; זיין צייט איז געווען צו טייער עס צו טרייבען. „היום קצר, והמלאכה מרובה", פלעגט ער זאָגען, און אזוי האָבען, דורות נאָך דורות, גרויסע אידען אַרויף געלעגט זייער חותם אויף זייערע צוקונפטיגע דורות; ביז עס איז אויפגעקומען אונזער דור, דער דור פון תכלית . . .

קיידאן איז אונז ענג געוואָרען, און נייע היימען האָבען מיר זיך פערנומען צו זוכען; איין „אויסוואנדערער" דור זיינען מיר געוואָרען. אמעריקא, אפריקא, ענגלאנד, האָט אונז אויפגעקליעבען און האָט אונז פערוואנדעלט אין א נייען מין קיידאנער. מיר לעבען יעצט אן אינטענסיווען לעבען, א לעבען פול מיט אינטערעסען און פראבלעמען, און מיר זיינען שטאלץ אויף אונזער ערפאָלג אין אונזערע נייע היים לענדער. מיר „מאכען א לעבען" אין אמעריקא; אבער א צו גרויסען פרייז האָבען מיר בעצאָלט, מיר האָבען אוועקגעגעבען א „לעבען" פיר „מאכען א לעבען".

אונזערע היימען זיינען פיעל בעקוועמערע, שהנערע ווי אמאל אין קיידאן, אונזערע מעבעל רייכער, „סטיעם היעט", שהנע באָד ציממערען, פיאנאָס און „דרייפס"; אבער וואָס נוצט די שהנע היים, אז קיינער איז אין דער היים ניטא?! יעדערער זוכט מיט אלע מעגליכקייטען אוועק צו זיין פון דער היים. מיר לויפען אין טעאטערס, מואויים, קאָנצערטען, אפערא, און אין דער היים קומען מיר נור זיך אויסשלאָפען. און פערגלייכען מיר דיעזע היימען מיט יענע שהנע, גייסטרייכע, מיט ספרים אנגעפילטע היימען; איז אסור אויב אונז האָט זיך דער בייטען געלוינט.

מיר לעבען מיט א זהר שנעלע טעמפא; מיר האָבען קיין צייט ניט צו לעבען. אונזערע געשעפטען האלטען אונז ווי צוגעשמידט, אונזערע נערוועז אויפגערעגט, און „צייט איז געלד"; דאָך זיינען מיר איממער פערנומען זוכענדיג „צייטפערטרייב". די ביסעל פרייע צייט וואָס מיר האָבען ליגט אויף אונז ווי א שווערע משא; און פאָמיליעס גאנצע, די מענער און די פרויען, די זיהן און די טעכטער, זיצען אף גאנצע נעכט ביים קאָרטען טיש. עפעס „מעשה שטן" דוכט זיך אונז, אז דיעזער אויפרעגענדער שפיעל בערוהיגט אונזערע צורייצטע נערוועז. אונזערע אמאליגע דורות האָבען דעם יצר הרע פערשלעפט אין בית המדרש; אונזער דור זוכט דעם יצר הרע, אבער קען זיך ניט צופריעדען שטעלען מיט אלטען „יצר הרע", זיי זוכען נייערע אויפרעגענדערע „יצר הרע'ס" אין קאָרטען און געמבלינג.

ערגער פון אלץ איז וואָס מיר האָבען פערלאָרען דעם רעספעקט פיר די „ירושת אבות"; פיר די פריהערינע דורות. זייערע הייליגטימער זיינען ביי אונז וואָכעדיג געוואָרען; און מיר רייסען זיך איין אז מיר שטעהען אויף א העכערע גייסטיגע מדרגה; מיר מאָדערנע געגען אונזערע אלטמאָדישע עלטערן. די געפאָהר בעשטעהט הויפטזעכליך אין דעם, וואָס אין דער

זעלבער צייט וואָס מיר גרויסען זיך קענען אונזערע עלטערן, פערלירן אונזערע קינדער דעם רעספּעקט פיר אונז; זיי זיינען די מעהר פּאָרטגעשריטענע, מיר די אָפּגעשטאָנענע „גרינע".

דער 30 יעהריגער יובילָאום פון אונזער בעלעבטען פּראַיין דאַרף אָן זאָל אונז דיענען אלס „א וועגדע פונקט". מיר דאַרפען זיך אָפּצוגעבען א חשבון הנפש. מיר דאַרפען, מיט פּראַיניגטע כחות, צוזאַמען בריינגען אלע אונזערע גייסטיגע אוצרות, זיי קריסטאַלִיזירען, און זיי איבערפלאַנצען אויפ'ן אַמעריקאַנער באָדען. מיר מוזען קומען צוריק צו זיך, און זאָלען אונזערע קינדער זעהן, אז אונזערע קולטורעלע אוצרות זיינען ניט ווערטלאָז. מיר מוזען דיענען פיר זיי אלס ביישפּיעל פון יושר און צדקה. אונזער טשאַריטי פאָנד, אונזער לאָאַן רעלִיעף פאָנד און קייאַנער מעות חטים פאָנד דאַרף וועלען דער שטאָלץ פון אונזערע מעמבערס, און אויך פון זייערע קינדער. מיר מוזען אָנפאַנגען א גרעסער טעטיגקייט צו אָרגאַניזירען א לאָאַן רעלִיעף פאָנד, א גמילות חסד פיר אונזערע קיידאַנער אין אונזער אלטער היימאט שטאָט קיידאַן. מיר מוזען זיך מעהר אינטערעסירען מיט אונזערע עלטערן דאָרטען, אויב מיר ווילען אָנהאַלטען דעם רעספּעקט פון אונזערע קינדער דאָ, אין אונזער נייע היימאט אמעריקא.

אונזערע דריי פאָנדען.

אונזער שטאָלץ פון פּראַיין זיינען די דריי פאָנדען, וועלכע זיינען בעשאַפען געוואָרען אום צו לינדערען די נויט פון די אָרעמערע ברידער אונזערע דאָ און אין קיידאַן:

דער לאָאַן רעלִיעף פאָנד האָט דורך דער צייט פון זיין עקזיסטענץ זעהר פיעל בייגעשטיי־ערט פיר די ברידער אונזערע, וועלכע לייענדיג א גרעסערע סוממע געלד וועז זיי דאַרפען עם, און דאָן צאָהלען זיי עם אָפּ אין קלייגע וועכענטליכע אָפּצאָהלונגען. קיין פּראָצענט, קיין „רעד טייפּ"; אלעס וועלט געפיהרט דורך כבוד, און אונזערע ברידער אַנערקענען דיעזען וואָהלטע־טיגען פאָנד אלס איינע פון די וויכטיגע זיילען פון אונזער פּראַיין.

דער צווייטער איז דער טשאַריטי פאָנד. פיעלע ברידער זיינען שוין געהאָלפען געוואָרען בדרך כבוד. אלע די יעניגע, וועלכע וועלען זיך צו דיעזען פאָנד פיר הילף, זיינען זיכער ניט פערשעמט צו וועלען. אלעס וועלט געהאָלטען געהיים — א צדקה בסתר. קיינער איז נאָך ניעמאָלס ענטזאָגט געוואָרען, וועז איינער האָט זיך געמאָלדען אין נויט. די דירעקטאָרען פון לאָאַן רעלִיעף זיינען אויך טעטיג אין טשאַריטי פאָנד, און זיי ערפילען זייער פליכט פאָלקאָמען אוז מיט העכסטע איבערגעבענהייט.

דער דריטער פאָנד איז הויפּטזעכליך בעשאַפען געוואָרען פיר אונזערע אָרעמע לאָנדס־לייטע אין קיידאַן. עס איז אונזער זכות צו זיין בעסער אָפּ היער אין אַמעריקא; אוז מיר טאָרען ניט פערגעסען די וועניקער גליקליכע ברידער אונזערע אין קיידאַן. קיין שעהנערע זאך האָט אונזער פּראַיין ניט געקענט טאָן, ווי דעם גרינדען פון דעם מעות חטים פאָנד. עס וואָלט געווען א יושר, אַז ביי אונזער יעצטיקע שמחה זאָל געלייגט ווערען דער פונדאַמענט פיר נאָך איין נויטיגען פאָנד. נעמליך, א גמילות חסד פאָנד פיר אונזער אָרעמע היימאט שטאָט קיידאַן. דאָס וואָלט געווען דער שעהנסטער קלימאָקס פון אונזער פּראַיינ'ס וואָלטטיגע אַרבייט.

● ● ● ●

שראָליק לוי דעם דובעלירער'ס איז געווען זעהר בעשעפטיגט אין א זומערדיגען פרייטאָג פאָרנאָכט, זיך שפּילענדיג מיט דעם סאָלדאָטסקען הונט אויפ'ן באַנק לעבען דער קאָזאַרמע.

די מאַמע, א פאַרקלאָגטע אידינע, געהט צו און נעהמט איהם מוסר'ן: „שראָליק", זאָגט זי, „ס'אין דאָך א חרפה, אלע אידען געהען אין שוהל, און דו, אזא גרויסער בחור האָלטסט אין איין שפּילען זיך מיט'ן הונט!"

„א פראַקטיקע דאָס איז", ענטפערט איהר שראָליק עמפערט, „אַוואו צוויי, איז זי א דריטע!"

ק.

זכרונות וועגען אונזער פאַרשטאָרבענעם ברודער וואָלף קאַפּלאַן

פון מאיר יצחק עדעלמאַן

▼

מיט טיפען טרויער דערמאָנען מיר אַלע, צו יעדער צייט און ביי יעדער געלעגענהייט, אונזער

עם זיינעז פאַראַן פילע אורזאַכען, צולויב וועלכע מיר זאָלען פאַראייביגען זיין אַנדענקונג. עם פרייגט וואָלף קאַפּלאַן ע"ה, וועמען דער גרויזאַמער טויט האָט אָפּגעריסען פון אונז. עם וועט ניט זיין איבערטריבען צו זאָגען, אַז ניין־צענטל פון זיין צייט האָט ער אָפּגענעבען פאַר די אינטערעסען פון קיידאַנער פאַראיין, פאַר זיין פּראַיז, אונזער פאַראיין, וועלכען ער האָט געהאָלפען בויען זינט דעם צווייטען מיטינג פון גרינדונג, ביז זיין לעצטע קראַנקהייט, פון וועלכער ער איז שוין ניט מעהר אויפגעשטאַנען.

ער האָט שטענדיג געזוכט אויסצונוצען יעדע געלעגענהייט, אום צו אַגיטירען פאַר נייע מעמבערס. ניט וואַרטענדיג, אַז זיי זאָלען צו אונז קומען, איז ער אַרומגענאַנגען צווישען די לאַנדסלייט אוז פיל מאָל דורך גרויס אַנשטרענגונג זיי אַרייננעבראַכט אין אונזערע רייהען.

מיט מיר האָט אויך דאָס זעלבע פּאַסירט, וועז מיר האָבען זיך צוזאַמען געטראָפען, אומגעפעהר זעקס חדשים נאָך מיין צוריק קומען אין ניו יאָרק.

זיינע דאַמאָלסדיגע ווערטער זיינען אַזוי ווי איינגעקריצט אין מיין זכרון פערבליבען. ער האָט געזאָגט: „דו וועסט ניט זיין אַזוי עלענד, דו וועסט זיך צוזאַמען טרעפען מיט פריינד אוז בעקאַנטע; אוז אויב דו האָסט איצטער ניט די פּאַרשלאַגס־געלד, וועל איך עס פאַר דיר אויסלייגען; דו וועסט מיר צוריק געבען, וועז דו וועסט האָבען". דאָס זיינען פאַר מיר געווען האַרציגע רייד פון אַן אויפריכטיגען פריינד.

עס איז נעַווען זומער אין יאָהר 1906, וועז איך בין איינגעשוואַרצען געוואָרען אַלס מעמבער פון קיידאַנער פאַראיין. וואָלף קאַפּלאַן איז דאַז געווען טראָסטי, אוז דער גרעסטער פערגעניגען זיינער איז געווען, וועז מ'האָט אָפּגעשפּאָרט א פּאָר הונדערט דאָלאָר, אוז ער פלעגט עס דעפּאָזיטען (דעפּאָנירען) אין סייווינגס בייגק. ער פלעגט עס דאַז רעפּאָרטען ביי א פערזאַמלונג מיט'ן באַנק־ביכל אין האַנד, מיט גרויס שמחה אוז כמעט מיט גבורה, אַזוי ווי א געווראָלט וועגען זיין גרויסען נצחון אויפ'ן שלאַכט־פעלד.

עס איז כמעט ווי א פאַקט, אַז נייגציג פּראָצענט פון אַלע קאַמיטעס האָט אטענדעט ברודער קאַפּלאַן, אָהן אונטערשרייד ווי ווייט עס זאָל ניט געווען זיין, פילע פון זיי זאָגאָר אויסער ניו יאָרק, אויף צעהנדלינג מיילען ווייט, אוז יעדען מאָל זיין מיסיאָן בעזאָרגט אויף אַן עהרליכען אוז אונפּאַרטייאישען אופן.

אין יאָהר 1914 האָט מיר אונזער דאַמאָלסדיגער פּרעזידענט דזשייקאָב ווייגער אָפּוינטעד אַלס דירעקטאָר אין לאַאן רעליעף (גמילת חסד), אין וועלכען וואָלף קאַפּלאַן איז געווען טשערמאַן. אויך דאָ האָט מען געזעהן זיין איבערגעבענהייט. קיין אייניציגען מאָל א מיטינג ניט פערפעהלט אוז אָפּגעהיט אַלע רעגלען ביז צום העכסטען גראַד.

אין יענער צייט האָב איך אָנגעפאָנגען א בעוועגונג אין פעראיין, אז אלע איינגענומענע געלדער זאל מען דעפאזיטען אין א ביזנעס־באנק אויף דעם נאָמען פון קיידאנער פעראיין, און אלע אויסצאָהלונגען זאלען געמאכט ווערען דורך טשעקס אונטערגעשריבען ביי קיידאנער אסס'ן. די גרעסטע טהייל געשעפטס־לייטע זיינען געווען דאָפיר; און קאפלאן, אזוי ווי אלע קאָנסער־וואטיווע, ווּאם שרעקען זיך פאר יעדער נייער אָרדנונג, איז געווען דאָגעגען; מורא האָבענדיג אז דער פעראיין קאן נאָך צולייב דעם „חלילה" אונטערגעהן. ער האָט געדיינקט, אז עס איז פיל זיכערער, ווען דער טרעזשורער וועט זיך אָרומטראָגען מיט די געלד אין בוזים־קעשענע, ווי ווען עס זאל ליגען אין א באנק. איז עס דען מעגליך, אז די באנק זאל עס אזוי אפהיטען און ציטערען איבער דעם, ווי ער, דורך די צייט ווּאם ער איז געווען טרעזשורער? שטענדיג עס אָרומטראָגען אין בוזים־קעשענע אויסער שבת און יום־טוב, ווען ער האָט עס געהאלטען באהאלטען אונטער'ן פלאָר...

אלס פראָבע דורכצופיהרען דעם ניי־אָנגענומענעם סיסטעם האָט מען מיר עלעקטעט טרע־זשורער און ברודער קאפלאן אלס ערשטער טראָסטי האָט צוזאמען מיט מיר אונטערגעשריבען די טשעקס ביז אונגעפעהר 3-4 טעג פאר זיין טויט, ווען איך בין געקומען איהם וויזיטען אין האָספיטאל מיט די לעצטע טשעקס, וועלכע ער האָט, נאָכ'ן איבערלייענען און נאָך מיין ערקלעה־רען איהם זייער בעריוטונג, אונטערגעשריבען ליגענדיג אויפ'ן טויטען בעט אָנגעשפאָרט אויף מיינע אָרעמס.

געשטאָרבען דעם 10טען נאָוועמבער, 1916, י"ג חשוון, תר"עז.

עהרע זיין אָנדענקונג.

THE LADIES AID SOCIETY

for the

KEIDANER ORPHAN ASYLUM, Inc.

Extends its greetings to the Keidaner Association on the occasion of its Thirtieth Anniversary

MRS. ANNIE DWORK, *President*

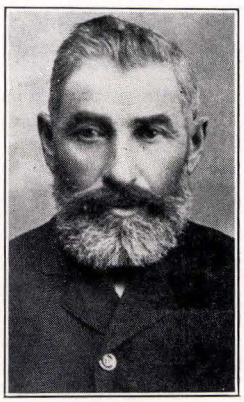
ר׳ משה זוסמאן בר׳ ברוך קאַסעל
נפטר י״ד ניסן תרע״ה, 1915

לזכרון עולם

מרת שיינע חייה בת ר׳ אייזיק קאַסעל
נפטרה ג׳ אלול, תרע״ד, 1914

ת׳נ׳צ׳ב׳ה׳

ר׳ בן ציון טרייווים
נפטרה י״ב חשון, תרע״ז
(1917)

לזכרון עולם

מרת גליקע טרייווים
נפטר ט׳ אלול תרע״ד
(1914)

ת׳נ׳צ׳ב׳ה׳

איהר מאַן אליהו שיק

איהרע זיהן:

חיים
הירש
דוב צמח

איהרע שניר:

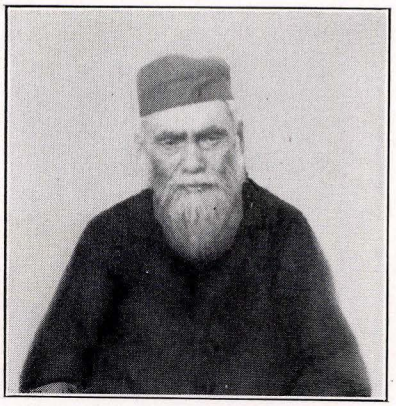
בערטהא
בתיה

ציון לנפש אמינו היקרה
נאָלדע זיוו, ת׳נ׳צ׳ב׳ה

איהרע אייניקלעך:

גרשון
מאיר
אסתר
לאה
גיטל
גרשון

ציון

לנפש אבינו ובעלי היקר מהור״ר

דוד יצחק נ״ר אשר יהודה ליב עפשטיין

·ת·נ·צ·ב·ה·

נפטר ז׳ תמוז תרע״ד

זיין פרוי פערע דינה עפשטיין

זיינע זיהן

דר. חיים יעקב עפשטיין
דר. הירש עפשטיין
משה עפשטיין

זיינע טעכטער

פייגע לובעטקין
ברוינה וויליאמס
שרה טשאנין
חיה יעשיאן

זיינע שניר

דר. סטעללא שאפער עפשטיין
ערענסטינא עפשטיין
רחל עפשטיין

זיינע איידעם׳ס

דוב בער לובעטקין
וואלף וויליאמס
שמעון טשאנין
יוסף יעשיאן

זיינע אייניקלעך

דוד עפשטיין
פייגע עפשטיין
גיטע לובעטקין
הירש לובעטקין
דבורה לובעטקין
דוד לובעטקין
אברהם זלמן וויליאמס
גאלדע וויליאמס
אברהם טשאנין
האנא יעשיאן
אסנה לאה יעשיאן

IN MEMORIUM

of My Beloved Husband and Our Father

LOUIS SOLOMON

·ת·נ·צ·ב·ה·

Died 27 Ader {March 3rd, 1924}

נפטר כ"ז אדר תרפ"ד

His Wife MRS. DORA BEILE SOLOMON

His Sons

ABRAHAM SOLOMON
JACK SOLOMON, JR.
JACOB SOLOMON
EZRA SOLOMON

His Daughters

BESSIE COHEN
ESTHER GOLDSMITH
MIRIAM SILVER

His Daughters-in-Law

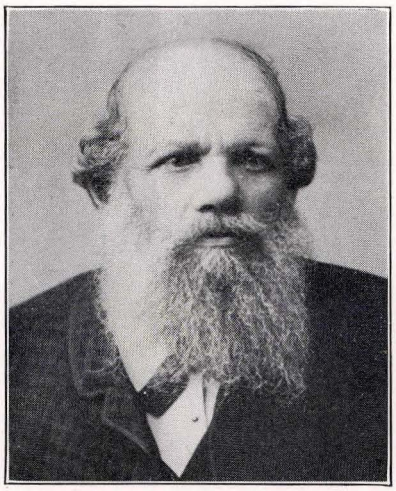
AUGUSTA SOLOMON
SADYE SOLOMON
DOROTHY SOLOMON
SHIRLEY SOLOMON

His Sons-in-Law

LOUIS COHEN
DAVID J. GOLDSMITH
IRVING SILVER

His Grandchildren

MITZI SOLOMON
HAROLD SOLOMON
JOSEPH SOLOMON
SYDNEY SOLOMON
WALTER SOLOMON
GRACE SOLOMON
MARCIA SARAH SOLOMON
PAUL COHEN
ELAINE E. COHEN
BERNARD E. COHEN
SEYMOUR GOLDSMITH
ELIHU VICTOR GOLD'SMITH
ELIHU AVIGDOR SILVER

GABRIEL LICHTMAN
father

MICHAEL LICHTMAN

SARAH GITEL LICHTMAN
mother

HIRSH LICHTMAN
JOSEPH ISAAC LICHTMAN

PEARL PESSIE AND ISAAC GORDON
ת'נ'צ'ב'ה'

MEYER LICHTMAN
ZALMAN LICHTMAN

children	*grand-children*
MOSES AND LUBY	JACOB AND FANNIE AND CHILDREN HARRY SAM MARY AND MORRIS SHAPIRO AND CHILDREN FANNIE AND HARRY MARCUS AND CHILDREN DR. GARRY AND MRS. LICHTMAN AND CHILDREN
ROSE GITEL JONAS SHULINER ע"ה	WIDOW OF SAMUEL AND CHILD DR. MAX SHULINER AND CHILDREN MOSES SHULINER AND CHILDREN GIDALIA
HIRSH ע"ה	ROSE AND JACOB GOLDSTEIN AND CHILDREN MEYER AND MRS. LICHTMAN AND CHILDREN MARY LICHTMAN BARNET LICHTMAN GASTER JEAN GABRIEL IDA
JOSEPH ISAAC ע"ה AND ROSE ע"ה	SONIA MARY GABRIEL GRUNIA NATHAN
PEARL PESSIE ע"ה AND ISAAC GORDON ע"ה	DR. MURRAY B. AND HARRIET GORDON AND DAUGHTER JOSEPH G. AND LILLY GORDON AND DAUGHTER HERMAN AND ESSIE GORDON AND CHILDREN MARY AND ISIDORE HORWITZ AND CHILDREN HELEN AND SIDNEY SHAPIRO AUGUSTA AND ABRAHAM SOLOMON
LEO. S. LICHTMAN AND ANNA MARY	GERRY AND MARGARETE AND CHILDREN FRANK AND SUSAN AND CHILDREN TILLIE AND MARTIN CORENTHAL AND CHILDREN AMELIA JEAN CHARLOTTE
WILLIAM B. AND JENNIE	SHIRLEY JULIUS
GERTIE AND EDWARD FINE	
RALPH P. AND MATHILDA	SYLVIA GERALDINE CHARLES
DINA	

• IN MEMORY OF •

Our Beloved Brother

NATHAN BERGER

and his son

BERNARD

•ת•נ•צ•ב•ה•

HARRY BERGER **SAMUEL BERGER**

Phone:
ORCHARD 9449

Night Phone:
DRY DOCK 9430

A. GUTTERMAN & SONS, Inc.

Our Undertakers

153 EAST BROADWAY

NEW YORK

FUNERAL PARLORS ON PREMISES

Telephone
DRYdock 4101

No Cover Charge
at Any Time

Something New — A Treat

The Club Plaza Restaurant Inc.
111 Second Ave.
N.Y.C.

AN EVENING OF
DINING, DANCING AND
ENTERTAINMENT
AT MODERATE COST

LOUIS GLASSER

Telephones DRYdock 4100 - 4101

CENTRAL PLAZA

INC.

111 SECOND AVENUE
Between Sixth and Seventh Streets
NEW YORK CITY
L. GLASSER
Caterer and Managing Director

א בעגרישונג
צו זייגע פיעלע פרייגדע און לאַנדסלייט
פון
פאול האַרריסאָן
דעם קיידאַנער אַפּטייקער פון קאַנעל סטריט
וועלכער האָט איצט זיין דראָג סטאָר
אויף'ן ווינקעל פון
קינגסטאָן עווע. און לינקאָלן פּלייס
ברוקלין, נ. י.
ראַיעלסטע און העפליכסטע בעהאַנדלונג.
PAUL HARRISON—*Dispensing Chemist*
273 Kingston Ave. and Lincoln Pl., Brooklyn
Telephone DECatur 4951

Compliments of

MR. & MRS. MEYER FEINBERG

1116 CARROL STREET
BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS. MORRIS EVANS
FAIRFIELD, N. J.

CLYIOL EVANS CHARLES EVANS

MR. & MRS. IRVING CANT

MASTER WALTER CANT

HERMAN ROSENBLATT
Attorney and Counsellor at Law
291 BROADWAY
NEW YORK

Telephones:
WORTH 6074 - 6075 - 6076

Compliments of

MR. & MRS.

ABRAHAM SHALIT

523 EAST 124th STREET

NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS.

ROBERT WOLFSON

1195 ANDERSON AVENUE

BRONX, N. Y.

Telephone: ORChard 6263

RABINOWITZ & SELTZER

Wholesale Coal Dealers

Prompt Deliveries to All Parts of the City and Brooklyn

142 HENRY STREET

NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS.

IKE KAPLAN, 2nd

308 EAST 78th STREET

NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS.

DAVID FEINBERG

150 LAFAYETTE STREET

NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS.

JULIUS GOLDSMITH

415 BEACH 67th STREET

ARVERNE, L. I.

Compliments of

MR. & MRS.

JACOB SUGARMAN

483 JEROME STREET

BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS. NATHAN FRANK

AND DAUGHTER

1833 CLINTON AVENUE

BRONX, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.

JACOB GOLDSTEIN

Compliments of

MR. & MRS.

MAX FEINBERG

91 ORCHARD STREET

NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS. JULIUS STEIN

218 AVENUE B

NEW YORK

Compliments of

I. SAGER & SONS

FILBEN CHEMICAL CO.

Paints - Oils - Chemicals

347 SIXTH AVENUE
NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS.
WILLIAM EINHORN

702 EAST 176th STREET
BRONX, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.
CHARLES LIPSHITZ

Compliments of

LOUIS W. VYNER
Counsellor at Law
11 BROADWAY
NEW YORK
Telephone DIGBY 9338

Compliments of

MR. & MRS.
JOSEPH SHAPIRO

1175 ANDERSON AVENUE
BRONX, N. Y.

Compliments of

SAMUEL ROMM
of
ROMM & WEISS, INC.
Clothiers
225 WEST 46TH STREET
Half Block West of Broadway
NEW YORK

Phone: PENnsylvania 8748

Compliments of the family of

WOLF & ROSE CROST

Compliments of

MR. JACOB SHAPIRO

128 HENRY STREET
NEW YORK
A Keidaner by Birth

Compliments of

MR. & MRS.
SAMUEL SCHLOSBERG

Compliments of

MR. & MRS.
B. WEINSTEIN

573 WEST 191st STREET
NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS. I. SAGER

1051 EDISON AVENUE
BRONX, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS. SAM MILLER

550 EAST 96th STREET
BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS. A. FEINBERG
178 COLUMBIA STREET
BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.
SAM GREENBLATT

Compliments of

A FRIENDLY BANK

Compliments of

LIPSCHITZ & PALELLA

Plumbing and Heating

260 LENOX AVENUE
NEW YORK

Telephone: Harlem 6500

Compliments of

DANIEL SOMMER'S SON

Monuments

COR. GRAVESEND & 22nd AVENUES
Entrance to Washington Cemetery

BROOKLYN, N. Y.

New York Office and Display
298-300 SECOND STREET

Phone Dry Dock 0382-0383

Compliments of

MR. & MRS.

LOUIS MARKOWITZ

305 MT. EDEN AVENUE

BRONX, N. Y.

Compliments of

SAM ELKIND

Painting and Decorating

260 LENOX AVENUE
NEW YORK

Telephone: Harlem 6500

Compliments of

SPIRO & KLAUSNER, INC.

Plumber's Supplies

2157-2159 AMSTERDAM AVE.
NEW YORK

Phone: Washington Heights 4600

Compliments of

HERMAN SCHIFF

AND

HARRY SCHIFF

573 BROADWAY

NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS. PERCY BLOOM

144 HASTING STREET
MANHATTAN BEACH, N. Y.

Compliments of

BROTHER PAUL HARRISON

Druggist

273 KINGSTONE AVENUE
BROOKLYN, N. Y.

Formerly of 31 Canal Street, N. Y. C.

Compliments of

DR. & MRS.

LOUIS FREEDMAN

5421 - 14th AVENUE

BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

DR. S. ROSEN

Surgeon Dentist

1662 VYSE AVENUE
BRONX, N. Y.

Phone: DAYton 9-10056

Compliments of

HARRY GRUSKIN, M.D.

7725 - 4th AVENUE
BROOKLYN, N. Y.

Telephone Cloverdale 6-0426

BOROUGH PAPER CO.

Mill Agents

Paper and Twine

35-37-39 WEST 3rd STREET
NEW YORK

Telephones
SPRING 8444 - 8445 - 8446

Compliments of

MR. & MRS. MAX SAGER

Res. Phone
MONument 0252

Cong. Phone
UNIversity 9480

REV. S. TAITZ
Mohel - Specialist
PERFORMER OF MARRIAGES
55 WEST 110th STREET
NEW YORK
Connected with Most Prominent Hospitals

Telephone BEACHVIEW 4465

DR. SOPHIA UDELL (EDELMAN)

SURGEON DENTIST

1975 — 84th STREET
(Cor. 20th Ave.)
BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.

WOLF LINDER

די קיידאנער באד

האט אריבער געמופט אויף
סעקאנד עוועניו

נאר אנשטאט איין אלטע צובראכענע חורבה
מיט אלטע צובראכענע שעפעלאך—איז עס
נעווארען איין העכסט מאדערנע רוסיש און
טערקישע באד.

2nd AVENUE BATHS

2nd Avenue and 1st Street
NEW YORK

Morris B. Solomon, Prop.

Compliments of

MR. & MRS. SAMUEL FINE

25 EAST BROADWAY

NEW YORK

S. BETTEN & SONS

Dealers in

Scrap Iron, Metals, Structural Iron and Steel

242-250 EAST 138th STREET
Corner Rider Avenue

BRONX, N. Y.

THIS BOOK WAS
PRINTED BY THE

PRINTMORE
PRESS, INC.
110 WEST 14TH STREET
NEW YORK CITY
CHELSEA 5372-5373

CH. LIPSHITZ, *Member of the Keidaner Assn.*

168

Leo's Beauty Salons

2431 BROADWAY
near 90th Street

4269 BROADWAY
Coliseum Theatre Bldg, at 181st Street

Compliments of

LEO LICHTMAN, *President*
GERRY LICHTMAN, *Vice-Pres.*
FRANK LICHTMAN, *Sec'y.*
MAISON SANS SOUCI, Inc.

Compliments of

MR. & MRS.
MICHAEL SOLOMON
517 UNION AVENUE
BRONX, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.
ISIDOR MILLER
525 ROCKAWAY AVENUE
BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.
ALEX. BRENER
286 FORT WASHINGTON AVE.
NEW YORK

Compliments of

MR. & MRS.
JULIUS KAPLAN
260 REID AVENUE
BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.
JACOB SANDLER
454 PROSPECT PLACE
BROOKLYN, N. Y.

Compliments of

MR. & MRS.
ISIDOR SALTZER
129 WEST 65th STREET
NEW YORK

Center—SARUCH AND GRUNE KAGAN (Kedainiai). Their children and grandchildren.
First Row From Left—ARON DAVID AND RACHEL KAGAN, MORRIS AND BERTHA UDELSON, ABRAHAM A. AND PESHA KAGAN (Kedainiai).
Second Row—DR. MEYER AND CLARA BERNSTEIN, CHAS. M. AND ROSE KANE (New York).
Third Row—LEON AND GERTRUDE KAHN (Sacramento, Cal.), GUTMAN AND MASHA KAGAN (Kedainiai), BORIS AND BERTHA COHEN (Durban, South Africa), SAMUEL I. AND SARAH L. KAGAN (Kedainiai), MARX AND SHIME COHEN (Johannisburg, South Africa).

The Family Tree of

NATHAN SAGOWITZ

JOSEPH SAGOWITZ
MURIEL KAGAN } *His Parents*

ISRAEL DEUTSCH
REVA DEUTSCH } *Her Parents*

NATHAN SAGOWITZ

HILDA SAGOWITZ
(Nee DEUTSCH)

Sons

ISRAEL SAGER
JOSEPH SAGER
DR. M. ARCHIE SAGER

Daughters-in-Law

LENA SAGER
LILLIAN M. SAGER
SELMA SAGER

Daughters

SARAH LEVENBERG
YETTA CUSHMAN

Sons-in-Law

ISRAEL LEVENBERG
SAMUEL CUSHMAN

Grand Children

LILLIAN KAPP
BENJAMIN KAPP
MAX SAGER
IDA SAGER
PHILLIP SAGER
RAY SAGER
BENJAMIN SAGER
ESTHER SAGER
EVA PESS
DAVID PESS
JACK SAGER

ROBERT LEVENBERG
MILDRED LEVENBERG

EDNA SAGER
DR. BERNARD P. SAGER
VICTOR SAGER
MILDRED SAGER
IRVING SAGER
HARRIET SAGER
ANNA (ע"ה) *Their Mother*

MANUEL CUSHMAN
MORRIS CUSHMAN

HARRIET SAGER
SALLY SAGER

Great Grand Children

ETHEL KAPP
ALLEN KAPP

GERTRUDE SAGER
GERALD SAGER

STEWART SAGER

MARVIN SAGER
HOWARD SAGER

ROBERT H. SAGER

Financial Statement of the Keidaner Association

From December 15th, 1925 to June 15th, 1930

Compiled by S. SCHLOSBERG, *Sec'y.*

INCOME:

Balance in Check Account from 25th Anniversary	$2,710.08	
Dues, etc.:		
June 15th, 1925 to June 15th, 1926	6,659.27	
June 15th, 1926 to June 15th, 1927	5,392.76	
June 15th, 1927 to June 15th, 1928	7,940.60	
June 15th, 1928 to June 15th, 1929	8,185.41	
June 15th, 1929 to June 15th, 1930	7,506.45	$38,394.57

EXPENDITURES:

Secretary's Salaries	$2,897.50	
Doctor's Salaries	1,180.00	
Funeral Expenses	2,234.15	
Endowment to Members or Their Wives	11,917.00	
Charity	1,362.00	
Sick Benefit	3,605.00	
Postage and Printing	1,451.00	
Presents to Members	405.55	
Shiva	357.00	
Rent	628.00	
Affair Expense (Banquet Halls, etc.)	5,116.90	
Miscellaneous Society Expense	1,813.73	32,967.83
		$ 5,426.74
Deposited in Savings Banks from Dec. 15th, 1925 to June 15th, 1930		4,075.00
Balance, June 15th, 1930, in Check Account		$ 1,351.74

STATEMENT OF RESOURCES

Cash on hand in Check Account		$ 1,351.74
Cash on hand in Savings Banks		14,453,29
Loan Fund		2,333.13
Charity Fund		430.00
		$18,568.16
Accounts Receivable (Outstanding with Members)		822.40
		$19,390.56
Endowments Due to Families of Members		605.00
		$18,785.56
Ten Plots of Ground in Washington Cemetery with Gate		1,475.00
Forty Plots of Ground in Montifiore Cemetery with Gate		5,503.60
Total		$25,764.16

MEMBERS (continued)

S

SHERR, NATHAN
SHIRK, BARNEY
SHATZ, MORRIS
SHALIT, ABE
SHAPIRO, SAM
SHAPIRO, JOS. I.
SHAPIRO, NATHAN
SHAPIRO, LOUIS
SHAPIRO, JOE
SHAPIRO JACK
SHAPIRO, IKE, No. 1
SHAPIRO, IKE, No. 2
SHAPIRO, HARRY
SHAPIRO, B.
SIMON, ABE
SOLOMAN, I.
SINGER, B.
SMALL, FRED
SOLOMON, MIKE
SOLOMON, MORRIS, B.
SOLOMON, GEORGE
STEIN, JULIUS
STONE, IKE
SUGARMAN, JACOB
SELMAN, JULIUS
SHATER, DAVID

S

SCHEWITZ, HARRY
SUGERMAN, SAM
SIEGAL, WM. I.
SINGER, JACOB
SCHIFF, HERMAN
SCHIFF, HARRY
SHAPIRO, T.
SHAPIRO, SOL
SHUR, LOUIS
SHEINBERG, JACOB
SAGER, B.
SIEGLACK, CH.
SCHLOSBERG, EM.
SANDLER, HARRY

T

TAUB, HYMAN
TAUB, SAM
TAITZ, S.

V

VYNER, JACOB

W

WOOLFSON, ROBERT
WOLLENBERG, MORRIS
WOLPERT, ABRAHAM
WILLIAMSON, SAM
WILLIAMS, WM.

W

WIDOCKLER, PHILIP
WIDOCKLER, SAM
WEITZER, JOS.
WEINMAN, AL
WEINMAN, LOUIS
WEINSTEIN, SAM
WEISS, SIMON
WEINER, BEN
WEINBLATT, JACOB
WEINMAN, JACOB
WEINMAN, NATHAN
WALLACE, MAX
WALDMAN, RUBIN
WEINMAN, ABE
WEINSTEIN, BENJAMIN
WEIL, MAURICE
WEINSTEIN, JOS.
WEISS, ISRAIL
WEISS, IRVING M.

Y

YUDELEWITZ, BEN
YAVEL, AL
YESSEN, JOSEPH

Z

ZELL, MEYER

MEMBERS (continued)

L

LICHTMAN, G.

LIPSHITZ, CH.

LOVENTHAL, JULIUS

LEVINE, MORRIS

M

MARVIN, THEO.

MARCUS, RUBIN

MARCUS, IKE

MEYER, DAVID

MEYER, ABE

MEYER, BARNETT

MILLER, HARRY

MENDELSON, SAM

MILLER, SAM

MILLER, A. W.

MINTZ, SAM

MOSKOWITZ, HYMAN

MOSKOWITZ, MORRIS

MORRISON, SAM

MARKOWITZ, LOUIS

MARKOWITZ, ADOLPH

MARKOWITZ, MAX, No. 1

MARKOWITZ, MAX, No. 2

MARLOW, HARRY

MILLER, HYMAN

M

MEYER, JACK

MOSKOWITZ, D.

MOSKOWITZ, OSCAR

MEYER, WILLIAM

MEYER, AL.

MEYER, MURRAY

MILLER, ISIDOR

N

NOVASKY, NATHAN

NEIMARK, D.

P

PEARLMAN, PHILIP

PEARLMAN, SAM

PASMAN, SAM

PAYMAN, I.

POSTER, SAM

POLATINSKY, I.

POMERANTZ, BEN W.

R

RAFELOWITZ, DAVID

RABINOWITZ, JULIUS

REICH, MAX

RIFKIN, RUEBEN

ROSEN, SAM, DR.

ROSENBLATT, NATHAN

R

ROSENBLATT, I. B.

ROMM, SAM

ROTHSTEIN, JOS.

ROSENBLATT, HERMAN

RUBIN, I. J.

ROSENBLATT, LOUIS

RICH, SIDNEY

S

SANDLER, IKE

SANDLER, JACOB

SANG, GEORGE

SAINBERG, LOUIS

SARMINSKY, LOUIS

SAGER, MAX

SALZER, ISRAEL

SAGER, JOS.

SAGER, ISRAEL

SAGER, IKE

SACKS, MAX

SCHMITMAN, BEN

SCHLOSBERG, SAMUEL

SCHUKARD, DAVID

SCHWARTZ, MEYER

SCHIFF, E.

SCHWARTZ, JOHN

MEMBERS (continued)

G

GRUSKIN, ISIDOR

GRUSKIN, J. M.

GOLDBERG, JACOB

GREEN, MICHAEL

GREENBLATT, ABE

GORDON, HARRY S.

GERBER, IRVING

GRUSKIN, HARRY, DR.

GINSBERG, ISRAEL

H

HARRISON, PAUL

HERBERG, HARRY

HERMAN, BARNETT

J

JOFFEE, PHILIP

JOFFEE, JONAS

JACOBSON, HYMAN

JOFFEE, NATHAN

JAFFA, MAX

K

KAHN, LOUIS

KANDE, HARRY

KANTER, PHILIP

KANTER, RUDOLPH

K

KALFKA, JULIUS

KOFSKY, SAM

KAPLAN, GEORGE

KAPLAN, JULIUS

KAPLAN, NATHAN

KAPLAN, IKE, No. 1

KAPLAN, IKE, No. 2

KAPLAN, MORRIS

KAPLAN, M. S.

KAPLAN, S. W.

KASLER, M.

KATLOWITZ, L.

KEIDON, OTTO

KROSELOWSKY, SIMON

KREEGER, ABE

KREEGER, JOSEPH

KREEGER, LOUIS

KANE, CHARLES M.

KAUFMAN, HERMAN

KITAYWICH, HYMAN

L

LANGMAN, MAX

LASK, HYMAN

LANDMAN, HARRY

LEVENSTEIN, L. H.

L

LEVINE, NATHAN

LEVINE, JACOB

LEVINSON, DAVID

LEVINSON, HARRY

LEVITT, SOL

LICHTMAN, LEO

LICHTMAN, M. S.

LICHTMAN, SAMUEL P.

LICHTMAN, RALPH

LICHTMAN, WILLIAM

LINDER, WOLF

LIPTSHITZ, M. L.

LEE, JULIUS

LIPITT, MEYER

LUBETKIN, B.

LUBITT, HYMAN

LEVY, LOUIS

LIPMAN, VICTOR

LEVY, H. B.

LANDMAN, JOSEPH

LEVENTHAL, GOODMAN

LEVENTHAL, SAMUEL

LICHTMAN, FRANK

LYONS, HARRY

LEOSNOFF, J.

MEMBERS (continued)

D

DUSHKESS, SAM

DUBINS, WM. S.

E

EDELMAN, I. M.

EINHORN, MORRIS

EPSTEIN, MORRIS

EPSTEIN, SAM

EPSTEIN, HARRY DR.

EPSTEIN, HY. J. DR.

EVANS, MORRIS

EINHORN, WM.

F

FEINBERG, MEYER

FEINBERG, JACOB NO. 1

FEINBERG, JACOB NO. 2

FEINBERG, ABE

FEINBERG, BENNY

FELDMAN, MAX

FINE, SAM

FINE, HARRY

FINE, ALEX

FEINBERG, DAVID

FEINBERG, MAX

FISCHMAN, ARTHUR E.

FISCHER, RUBIN

FLAX, M.

F

FREIDMAN, LOUIS

FREIDMAN, LOUIS DR.

FREEMAN, CHARLES

FRIEDLANDER, MORRIS

FRANK, BARNETT

FRANK, JULIUS

FRANK, MORRIS

FRANK, NATHAN

FRANK, SAMUEL

FRIEDMAN, MORRIS

FLAX, MAX

FLAX, B.

G

GADDEE, I.

GERTNER, JOSEPH

GELFAND, SAM

GINSBERG, BEN

GINSBERG, ISRAEL

GLASSER, A. B.

GOLD, B.

GOLDEN, SAM

GOLDBERG, HARRY

GOLDBERG, JOSEPH

GOLDBERG, JULIUS

GOLDSMITH, JULIUS

G

GOLDSMITH, MEYER

GOLDSTEIN, FALK

GOLDSTEIN, HARRY

GOLDSTEIN, JACOB

GOLDSTEIN, SAM, No. 1

GOLDSTEIN, SIMON

GOLDSTEIN, SAM, No. 2

GORDON, BARNETT

GORDON, GEORGE

GORDON, JACOB, No. 4

GORDON, JULIUS

GORDON, M. B., DR.

GORDON, RUBIN

GORDON, M. S.

GREENBLATT, HARRY

GREENBLATT, HERMAN

GREENBLATT, NATHAN

GREENBLATT, MORRIS

GREENBLATT, P. D.

GREENBLATT, PHILIP

GREENBLATT, SAM

GREENBLATT, WOLF

GROSSMAN, HYMAN

GROSS, MORRIS

GRUSKIN, JACOB

MEMBERS

of the

KEIDANER ASSOCIATION

A

ADLER, WM.
AGULAR, SAM
ALPER, S.
ALEXANDER, ELI
ANENBERG, H.
ARENOWITZ, SAM
ANNENBERG, JOS.

B

BALLON, SAM
BAYAM, MAX
BECKER, MORRIS
BACKER, MICHAEL
BACKER, JULIUS
BARUCH, JACOB
BERMAN, H.
BERGER, SAM
BERGER, MORRIS
BETTEN, SAM
BERGER, HARRY
BLUMENTHAL, MORRIS
BERSON, SOL
BERNSTEIN, SAM

B

BLUSTONE, HARRY
BLOOM, HAROLD
BLOOM, PERCY
BLOOM, BARNETT, No. 1
BLOOM, ISIDORE
BLOCK, JOHN
BLOCK, A. J.
BROWN, A. M.
BRENER, ALEX
BRAVERMAN, JOHN
BRAVERMAN, JACOB
BALLAN, ISIDOR
BLOOM, B., No. 2
BLOOM GEORGE
BROZ, SOL
BLUSTONE, MORRIS
BLOCK, ED.
BAYM, LOUIS

C

COHEN, JACOB, No. 1
COHEN, JACOB, No. 2
COHEN, LOUIS, No. 1

C

COHEN, LOUIS, No. 4
COHEN, EPH.
COHEN, A. B.
COHEN, MORRIS, No. 2
COHEN, MORRIS, No. 3
COHEN, MORRIS, No. 4
COHEN, LAZARUS
COHEN, MAX
CASSEL, B.
CHARNES, JACOB
CHARNES, MORRIS
CHARNES, MEYER
COHEN, SAM
CORENTHAL, MARTIN
COHEN, HERMAN
CUSHMAN, SAM

D

DAMSON, L.
DRACHENFELD, HENRY
DEITZ, PH.
DONSKY, JOSEPH
DONSKY, BEN

In 1900 there were so many Keidaners in New York that a Society was almost a necessity, and one was actually established—but it died almost at birth through poor leadership. Another attempt was made for a new organization and our Brother Lichtman was elected President at the second meeting. This fact in itself simply shows the popularity and prestige he has always had.

He gave himself to the Association entirely—heart, soul, energy, time and effort. His untiring enthusiasm electrified us all—and brought members to the organization from every part of the city. In the 2½ years of his Presidency our Society grew in members and force, in social, economic and moral standard. Its benevolence became renowned among our countrymen throughout the United States. And to the present day the Keidaner Association is the pride of the Keidaner Americans.

Resigning from the Presidency, Brother Lichtman filled many important offices and his influence over the Brotherhood of the Organization was unusual. The secret of his leadership depended upon his appeals to the human virtues, overshadowing the shortcomings of his fellow members. He was master of the innumerable delicate situations resulting from circumstances usual in a civilized community, with its various factions and interests. He quelled any rivalry in factions and struggles of self interest. He was the equilibrium in the political storms, subduing the passions and awakening the esthetics of the human soul—insisting upon forgiveness and co-operation—sacrificing time, energy and money for the sake of brotherly love and the cause of UNITY. His love for the Keidaner organization found outlet in various speeches and appeals which he made in all the years of his service in the Brotherhood.

How much feeling and sentiment? How much devotion and self-sacrifice was hidden in these numerous impulsive outcries?

After 25 years the Association naturally outgrew some of the rules which were intended for a much smaller membership and of a different standard in economic and social life.

While his road of travel was not smooth, it was with a clear conscience, great pride and vast experience that our brother fought his way—the best and busiest part of his life with the Keidaner Association—giving more and more with the advance of his years, always endeavoring to improve the well-being of the Association, which became a part of his life, interwoven with the principles of his ideals.

At the last meeting of the 30th year of the Keidaner Association it was resolved unanimously that we elect to the office of Honorary President of the Keidaner Association, Moses S. Lichtman, Esquire, first President of our Brotherhood in 1900.

LONG LIVE OUR BROTHER, MOSES S. LICHTMAN.

LEO LICHTMAN.

To the Keidaner Association:

Gentlemen:

It is now twenty-three years since I left Keidan and I must admit that very few memories of the town or its people remain with me. Except for an occasional face, an incident or a place associated with childish joys or sorrows, the village from which this society takes its name has significance to me only as the birthplace of my father.

To confess further, for this reason alone I would not join this organization or entertain active interest in its affairs. My love is for my father and therefore also for Keidan.

However, within the twenty-three years that I have been completely detached from Keidan I have made the acquaintance of many of you. I have met you, not as Keidaner, but as my father's lifelong friends. I have seen you genuinely share your joys and your cares through all these years. Your common childhood has established a bond among you that time and place could not render asunder.

It is from this, your staunch friendship, that my interest in your society is born. I envy you your attachments and love you for your love of my father.

In making this my application for membership, let me extend my hand to those of you who are the sons and daughters of my father's friends that we may perpetuate this bond of theirs by joining the Keidaner Association and be friends for life also.

Respectfully yours,

AARON EDELMAN.

A Tribute To My Brother

WE, the Keidaners, have always admired and revered our Brother Lichtman as our teacher and adviser when we were children in Europe; and we feel the same way toward him here in the United States. First he taught us how to live intelligently—later congregationally and socially in our society called the Keidaner Association which was founded in New York thirty years ago.

He was very well known in Keidan as a great scholar. There he taught in his own school. However, he kept himself out of the public life because of his timidity, which was misunderstood as aloofness. This characteristic of his brought much trouble into his life in general, and in the later years of his activities in our organization in particular.

In Memoriam

	Died
Max Rosen	Mar. 21, 1905
M. Salzberg	Nov. 22, 1910
Samuel Cohen, 2nd	May 2, 1912
Harry Shapiro	Feb. 16, 1913
Abe Weitzer	Aug. 6, 1913
Abraham Marcus	Mar. 29, 1914
David J. Epstein	July 1, 1914
Moses Hochenberg	Oct. 26, 1914
Sam Shirk	Dec. 13, 1914
Morris Widokler	Feb. 28, 1915
M. Taitelbaum	Feb. 5, 1916
Samuel Gordon	June 18, 1916
Joseph Sisle	Oct. 8, 1916
Wolff Kaplan	Nov. 10, 1916
Morris Gordon	May 18, 1917
Max Gordon	July 23, 1917
Isaac Gordon	Sept. 24, 1917
Abraham Ress	Mar. 3, 1918
Samuel Adler	June 4, 1918
Max Taub	Sept. 9, 1918
Selig Shirk	Jan. 3, 1919
Jacob Levitt	Mar. 3, 1919
Samuel Cohen, 3rd	Mar. 14, 1919
S. Salmanowitz	Mar. 23, 1919
Harris Cohen	Aug. 27, 1919
Abraham Hurwitz	Sept. 17, 1920
L. B. Shapiro	Jan. 23, 1921
Hirsh Lichtman	Jan. 30, 1921
Wolff Crost	Feb. 7, 1921
Harry Gordon	Feb. 14, 1921
S. Tauberson	Aug. 28, 1921
A. Kadans	Aug. 23, 1922
A. Blum	Mar. 2, 1923
Abraham Levine	April 24, 1923
Isaac Lipman	Feb. 10, 1924
Louis Solomon	Mar. 4, 1924
Isidor Mattis	Aug. 10, 1924
Harris Gordon, 3rd	Aug. 31, 1924
Max Schatz	Feb. 25, 1925
Jacob Gordon, 2nd	May 14, 1925
Morris Shirk, 2nd	May 26, 1925
H. Gotler	July 5, 1925
Abraham Freedlander	Jan. 31, 1926
Jacob Gordon, 1st	Mar. 29, 1926
Meyer Cohen	April 5, 1926
Louis J. Bablove	Aug. 1, 1926
Max Levenson	Dec. 19, 1926
M. J. Levenson	Jan. 3, 1927
Morris Meyer	April 3, 1927
Barnet Feinberg	Aug. 18, 1927
Philip Meyer	Dec. 9, 1927
Harris Mendelson	Jan. 19, 1928
Israel Rosenfeld	Jan. 29, 1928
J. Kreeger	Feb. 21, 1928
Isidor Drachenfeld	April 9, 1928
Herman Weitzer	May 20, 1928
J. Lipsick	July 29, 1928
Morris Marcus	July 30, 1928
Joe Finkelstein	Nov. 15, 1928
Sam Gordon	Dec. 9, 1928
Barnett Fishman	Jan. 20, 1929
Meyer Block	Jan. 20, 1929
Nathan Berger	Feb. 25, 1929
Julius Wollenberg	Mar. 5, 1929
Julius Harris	June 2, 1929
Morris N. Kotzen	June 24, 1929
Sol Markowitz	July 31, 1929
Abraham Nathanson	Mar. 9, 1930
David Shein	Aug. 6, 1930
Harris Lubetkin	Sept. 7, 1930

was the best informed man in society work, a Keidaner, coming to our Society as an ex-president of the Kovner. Real dynamic action characterized all of his public activities. His interests in communal affairs were manifold. He did not limit his activities to the Keidaner, alone; in the Synagogue, the Talmud Torah, and in his lodge, he was a leading spirit, but in the Keidaner Association Solomon was at home. In this symbolic home of his, he held the office of president, guardian angel of members in distress, and watchman of society funds, ever mindful of the trust reposed in him. During his active career, he succeeded in bringing the Society to its highest level. His brother, our president, Morris Solomon, is now continuing his noble work, following the departed one's beaten path, for the good of the Association.

L. MATIS

Like a meteor he appeared in the heavens of the Keidaner Association. He was not born in Keidan, but took unto himself a wife from Keidan; and, in all probability, stimulated by his love for his life-partner, he became a dyed-in-the-wool Keidaner. Besides having been its president, he was a most untiring worker for our society. Himself a highly cultured man and radical, he wanted to impart the benefits of literature and the arts to his fellow members. He organized lectures and concerts for our members and their families. He promoted all forms of sociability in our organization. To our sorrow, and irreparable loss, his life ended abruptly in the midst of his most active and valuable work, leaving no one to continue his noble educational work.

their "Boch Kislav" dinner in his home, in the home of the Gabai Sheni. When the Epstein family was comfortably settled in this country, and some of his children became influential in public life, his social and economic position greatly improved, nothing of material significance mattered to him; his greatest joy was the perpetuation of the service of his family to the Keidaner Association and all that its name implied.

CUTLER, TAUBERSON and SISLE

From among the elderly members, the names of Cutler, Tauberson and Sisle stand out preeminently. Their memories will linger forever in the hearts of our members. In spite of their advanced ages, they were always ready and willing to respond to the call of duty to the society. Their mere presence at a meeting lent it a most respectable atmosphere. Cutler, a great Talmudic scholar, delivered his "pilpulistic" speeches at every supper of the Chevra Kadisha. Tauberson, possessed of rare vocal abilities, officiated as "chasan," whenever the occasion required. Sisle was the perpetually active committee man. They loved their Keidaner Society, and have left an indelible imprint, which makes for the good and welfare of the Society.

ABE WEITZER

Without exaggerating one whit, the Keidaner found in Abe Weitzer a source of everlasting happiness. His anecdote and humor were sharp and lively, yet never sarcastic or ironic, and so always projected some ray of delight to the most gloomy of beings. Every occasion was a real holiday in the company of Weitzer. When he reported to the Society of some committee work, that he had ably attended to, the membership enjoyed more the manner of his report than the substance. His wit so captured his audiences, that nothing else mattered. His influential family has ever remained loyal to the beloved society of their beloved father.

LOUIS SOLOMON

Comparatively speaking, Louis Solomon was a young man in the Society, yet young and old alike listened to him with great respect. He

beard headed the procession when all members joined in the Grand March. His face radiant with joy, dressed in holiday attire, he kept pace with the music rendered under the leadership of his Keidaner Brother Wallenberg. To him, every affair of the Keidaner was a holiday, his holiday, too.

The respect tendered to him by all of our members was mingled with love and admiration. His family was looked upon as a "Royal Family"; and so, when Wolf Kaplan departed for that Great Beyond, everyone felt that the leadership of the Association should remain with the Kaplans. His son, Meyer, proved to be a worthy successor to his esteemed parent, and for the entire period of the existence of the society, the Kaplans remained at the helm of the Keidaner Association.

DAVID ISSAC EPSTEIN

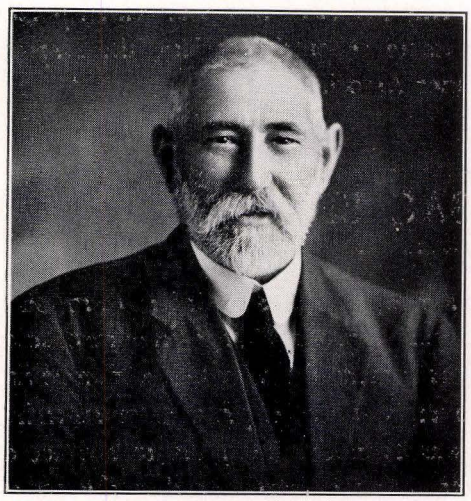
A most remarkable man among men, possessed of ardent devotion to his fellow members, was David Isaac Epstein. When the association was organized, one of the edicts of its constitution was, that a man having reached the age of forty-five or over, was not eligible to membership. Epstein, having passed that age, was therefore ineligible to a place on our roster. A short time thereafter, the members felt that the society was in need of men of the type of Epstein, men whose grace and dignity would do honor to the name of Keidan. By the process of temporary suspension of the constitutional by-law, Epstein, Sisle, Cutler and Tauberson were admitted to membership in the Keidaner Association. David Epstein was then elected to the office of Gabai Sheni of the Chevra Kadisha, which he continued to hold to his last days.

He was not of the "loud speaker" variety, yet he never hesitated to express his consent or dissent upon any disputed subject in the midst of a debate, irrespective of parliamentary procedure. It was not uncommon for a speaker to change his views on a debatable point when made cognizant of the fact that David Epstein was not in accord with his point of view. Though he never requested the floor from the presiding officer, he was never denied, for all knew that Epstein had wisdom, and was never possessed of an ulterior motive.

The twenty-second day of Kislav (כ״ב כסלו) was his holiday; and no happier man than he trod this earth, when Chevra Kadisha had

• IN MEMORIAM •

Gone, to continue their toil in the interests of their fellow men in that Great Beyond, which harbors that greatest of all Associations of Human Kind, where the Supreme Master holds sway, levelling all mankind, making the poor, content; the haughty, less proud; all dedicated to the perpetuation of the Great Gospel of Brotherly Love.

WOLF KAPLAN

In the history of the Keidaner Association, the name of Wolf Kaplan occupies a preeminent position. Kaplan was the Jewish leader in Keidan. His arrival on these shores marked the spontaneous generation of an immigrant colony. He fathered the young and old alike, loved everyone, and all loved him. Is it any wonder, that in our society he was the venerable old man, trustee, and leader. Every office of trust was vested in him. He was the custodian of all funds; the "Gabai" of the "Chevra Kadisha," the committee, whose duty it was to arrange respectable funerals of departed brethren, and also to provide and keep in order the cemeteries of the association.

Most of his leisure time was devoted to the service of the Keidaner Association. No meeting functioned before his arrival, and he never left one before adjournment. He was ever at the head of the column, be it funeral procession, or grand march at the Annual Ball of the Keidaner. To the latter, he came not to participate in the dances; this he left to the younger element; but that beautiful gray head and neatly trimmed

office a vocation rather than an avocation. His home and personal business ranked second in importance to the administration of his office, which occupied the greater part of his time. He is a second edition of his prominent brother, M. S. Lichtman, but possessed of a more agressiveness and determination. By his convincing manner of speech he always succeeded in gaining the full confidence of his fellow members. Ever mindful of the trust and confidence reposed in him, Leo Lichtman brought the society to the high moral standard that it has reached today. The Lichtmans have done nobly and their full share by the Keidaner Association.

GREENBLATT

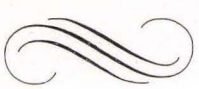
He succeeded M. S. Kaplan, and carried on where the latter left off in an able and conscientious manner. His is a most unique distinction of having attended every meeting of the association with a whole-hearted devotion to its problems and successful continuation.

JULIUS LEE

His most earnest endeavors brought new life into our society. His activities were directed to the educational and social problems of the organization, in which effort he succeeded to a most remarkable degree. The members and their families alike were brought to our open meetings and installations, and made to feel the privilege and advantages of being part and parcel of the Keidaner. Though his office was fraught with the danger of making many enemies, Lee has remained a source of inspiration to his fellow-members as well as an object of their love and admiration, never forgetting his kindness and sincerity.

M. B. SOLOMON

A singular fortune is his to be our president at this time. A most active leader in the celebration of our 15th, 20th, and 25th anniversaries, he is now doubly honored with being the supreme leader of the organization on this, its 30th anniversary. May he be with us for many, many more anniversaries.

He was in himself a lexicon of Keidanerei, and proved a fertile and willing source of information to everyone desirous of such enlightenment. He is still giving much time and effort to Keidaner affairs, as well as to the orphan asylum of our home town of Keidan.

DR. H. J. EPSTEIN

He came to the office of president with the definite purpose in mind of clearing the air, stifled with "business" which had gained the upper hand in the society. Having again launched the organization on its mission of charity and benevolence, Dr. Epstein left his office, with the assurance that the great ideals for which the founders created the Keidaner Association would be perpetuated. The charity fund was his hobby, his creation, a never-to-be-forgotten memento of his labors.

DR. SAM ROSEN

Not for the glory that it might afford, but rather for the true love of his fellow-members, has Dr. Rosen plunged into the strenuous work of the organization. He served as its president, contemporaneously with many other communal activities, an effort which taxed his health to an extreme. His inherent intelligence and democratic and affable nature has won the hearts of our entire membership body.

Dr. Rosen's home is now the pivotal point from which is projected all the noble work of the organization. The charity fund is a task thrust entirely upon him. Collections for "Moeth Chitim" before the Passover holidays, arrangements for our gala anniversaries, formulation of society policies, promotion of new ways, and the finding of new means, all originates in the home of our ex-president, Dr. Rosen.

As a matter of fact his entire family constitutes a most integral part of our society. His brother-in-law, ex-president Goldstein, Mendelson, Nathan Frank, Dr. Goldstein, etc., constitute a fertile source and goodly part of the brains of the organization.

The great sacrifices he offered upon the altar of our noble endeavor are being sincerely appreciated. And it is because of this unselfish devotion to our society, that the entire membership is ever ready to cooperate, when the call is issued by their beloved Dr. Rosen.

LEO LICHTMAN

A man of personality and great ability. More than any other president, he succeeded in making our meetings interesting. He considered his

His untiring devotion is recognized now more than ever. In all of his activities in the interests of our society, Wyner always takes the initiative, ever ready to serve, and always mindful of the importance of our organization, and its constitution.

SAM GOLDIN

Possessed of a desultoriness to things petty and uninteresting, but with a deep sincerity, and deep concern for the vital problems of our society, Sam Goldin assumed the office of president. A highly cultured young man, out of a noble Keidaner family, he naturally gained the respect and admiration of our members. Yet, because of his utter disregard for small matters, he was very often misunderstood by some, who accused him of neglect of duty to his office. But to those who came in closer contact with him, and learned to know the man as such, Goldin beame an idol of love and respect, a fount of wisdom and lovable traits of character.

SAM ROM

During his term of office in the presidential chair, Sam Rom succeeded, admirably, in augmenting the funds of the organization by the successful launching of remunerative affairs, such as theatre parties, entertainments, dinners, balls, etc. He always has been an ardent worker in our society, and still continues to take an active interest and participation in the affairs of the association.

MEYER FEINBERG

The Feinberg administration was known as the business administration. Himself a successful business man, he maintained his office in our society in a most business-like and thorough manner. All of the society's activities during his term of office were highly successful; and so the society still feels that were he as active since his administration as during it, the welfare of the Keidaner today would be greatly enhanced.

WILLIAM EINHORN

A founder of the organization, William Einhorn was all the more respected when he was elected to the presidency. His popularity in Keidaner circles rated second to none. He knows every one, and every Keidaner knows him.

son, Dr. Goldstein, into our midst, contributing much to the high standard of our society.

MEYER SOL KAPLAN

Not content to rest upon the laurels of his esteemed father, Wolf Kaplan, Sol has deemed it a duty and honor to carry on the noble work which his beloved and humane parent had begun. As a matter of fact he came to our society before his illustrious father.

For thirty years Sol Kaplan has stood watch like a true sentinel. Everything relating to the Keidaner Association is his personal affair. He feels himself duty-bound to watch over the cemeteries, the Loan Relief Fund, the Charity Fund, and the society treasury. Although ever ready to sacrifice a good deal of his own worldly belongings, he would never permit one single dollar of the association funds to be spent unnecessarily.

When a new member is proposed, the members turn to Sol Kaplan for enlightenment; for he already knows all about the proposal in question, knows who the man's predecessors were, parents and grandparents alike, his occupation, and point of origin in Keidan.

Honors, which he rightfully deserves from the society, have never been Kaplan's concern. He sincerely feels himself a true father of our organization, ever ready to give his all to it, expecting and asking nothing in return.

MR. JACOB WYNER

Sincerity and devotion to the Keidaner Association are the overwhelming characteristics of Wyner's life activities. He is always prepared to defend the policies of our society, no matter what the cost. Full many a sacrifice has he made in a business way, rather than submit to the opinions of a patron, when such opinions, in his mind, were not to the advantage of his beloved society. During his presidency he devoted more time to organization work in the Keidaner than in his own business. Many a time, with tears in his eyes, he would appeal to the members to uphold and protect the honor and integrity of the organization and its constitution.

He entered our society as a son-in-law of a Keidaner; but during the last thirty years he proved himself more deserving of the name Keidaner, than many a man born there. His children, though born and bred in this country, are following their father's footsteps, interesting themselves in all matters pertaining to the Keidaner Association.

were conducting their meetings. Oftentimes when a very heated discussion seemed to have wrought up the whole association and matters appeared to have assumed a critical turn, the president turned for help to Mr. Lichtman who thereupon in his usual professional manner would sum up the whole debate in the form of a lecture, interspersed with wise sayings, biblical passages and fables, and when he was finished a unanimous vote followed.

Years have passed, and the Keidaner opened their doors to the sons-in-law of Keidaner, also to those of the immediate vicinity of Keidan. These newcomers did not know Mr. Lichtman from Keidan and in their eagerness to bring in new ways and ideas, foreign to the Keidaner, were causing quarrels and even danger of disruption. In such moments it was sufficient for Mr. Lichtman to get up and in a most emphatic manner to warn the members against such disruption and like a miracle his words electrified the entire audience and peace was restored. How beloved and popular Mr. Lichtman was with all of our members will be appreciated from the following: When the plan of creating a fund for the support of members in distress was launched, the active workers decided to give a banquet in honor of Mr. Lichtman. All our members gathered to honor their friend and leader. On that occasion, Mr. Lichtman made an appeal for said charity fund. Everyone present responded generously and a substantial sum was raised which assured the successful establishment of that charity fund. The many brothers whose sufferings were alleviated through the medium of this fund owe a debt of gratitude to Mr. M. S. Lichtman.

At our thirtieth anniversary we all turn to Mr. M. S. Lichtman with our hearts full of gratitude and with wishes for a long, long life for our teacher and leader, Mr. Lichtman.

SAM GOLDSTEIN

With his assumption of the presidential chair, the society entered upon a new era. Having had the experience of a broad social life, and organization work in other fields, he at once began a period of reformation in our society. Misunderstood for a time by our older, ultra-conservative membership, not conversant with his method and intent, thinking that we were headed for the "Gehenim" of radicalism, Goldstein was compelled to exert great effort to regain the admiration and confidence of our conservatives, a task in which, happily, he succeeded.

He still continues to serve the society, giving of his experience lavishly and whole-heartedly to the benefit of our endeavors. He brought his

Ex-Presidents of our Society

At this, the occasion of our thirtieth anniversary celebration it is but fitting that we make a survey of our most active members of our organization, of those men who have actually been instrumental in the building up of our great and influential society, of those men who have inspired our organization to ideals that are high and deeds that are noble. Their names will forever serve as an inspiration to all our members, who with this fine example before them, will follow in the footsteps of these beloved and noble idealists.

MR. M. S. LICHTMAN

The most outstanding figure of our association is undoubtedly our ex-President, Mr. M. S. Lichtman. A man of ability, a scholar and a gentleman. He was able to shape the form of our association and mould its character in a most noble manner. Every member looked upon him with respect and reverence. When he was president of our association, the hundreds of our Keidaner that joined us, did so, more to get the chance to be under the guiding spirit of the great scholar, Mr. M. S. Lichtman than for reasons of other substantial benefits that the society offered. The meetings were always well attended by all our members. They came to hear what Mr. Lichtman had to say. They found the association a school, with Mr. Lichtman as the great teacher.

A most interesting picture was presented at each and every meeting. All our members, those young and eager to learn, also a few older men, all sitting quietly, listening to the reading of the constitution, framed by their teacher and friend Lichtman. Every now and then a question was asked by someone merely wanting an explanation, but there was no debate for everybody felt that if Mr. Lichtman had framed a constitution it must be the acme of perfection, and when someone tried to differ with him, Mr. Lichtman would never answer directly to the point, but by citing a passage from the Talmud or a fable of Krilow or some other philosophic doctrine and when he was through all were satisfied and a unanimous vote invariably followed.

For three years he kept up this "academy" for parliamentary training; and when his successor took the chair of presidency Mr. Lichtman was always present to every meeting, watching quietly how his pupils

EX-PRESIDENTS OF THE KEIDANER ASSOCIATION

M. S. LICHTMAN

SAM. GOLDSTEIN

M. S. KAPLAN

LOUIS SOLOMON

JACOB E. VYNER

SAM. GOLDIN

SAM. ROMM

MEYER FEINBERG

WILLIAM EINHORN

DR. HYMAN J. EPSTEIN

ISIDOR MATTIS

DR. SAM. ROSEN

SAM. GREENBLAT

LEO S. LICHTMAN

MORRIS B. SOLOMON

JULIUS LEE

Greetings

FROM THE

Chairman of the Arrangement Committee

I AM deeply appreciative of the honor bestowed upon me, in having been chosen to lead and direct the work of arranging the Thirtieth Anniversary Banquet, and I take this opportunity to express my deep-seated gratitude to all concerned.

In this connection, I want to say that the great cooperation of our splendid committee, working diligently and whole-heartedly for several months to make this event a great success, has been the source of much pleasure and personal satisfaction to me.

The publishing of this souvenir book alone, is a great achievement and is made possible through the efforts, the intelligence and the creative ability of our beloved Brothers Dr. Hyman Epstein and Bernard Cassel, who as Editors, have made their priceless contribution of creating a book so rich and so brilliant in historic significance.

This affair is not the culmination or the conclusion of the activities of our Organization. I look forward to a bigger and better Keidaner Association. To that end we need not only the cooperation of our brothers, but the active participation of their children, whose added energy and vitality and enthusiasm of youth will act as a titanic force to revitalize and strengthen the great work begun by their fathers thirty years ago.

In conclusion, may I express the hope that this evening will be the source of great spiritual pleasure for you, and that it will leave an indelible and lasting impression on your minds that time can never erase. Long life and happiness to you all. May such similar future celebrations bring us together in joy and in happiness again.

CHARLES LIPSHITZ

Organizers of the Keidaner Association

Standing from left to right MORRIS EVENS, JOS. WEITZER, SAMUEL GOLDEN.
Sitting from left to right WM. EINHORN, JACOB SUGERMAN, M. S. KAPLAN, MAX MARKOWITZ.

אַ דרייסיג יאָהריגער יובילֿעאום.

דרייסיג יאָהר אינ׳ם לֿעבן פון מענשען פערפֿליכט כמעט אונבעמערקט. דער עלטער רוקט זיך אַריין ווי בגנבה. מען לֿויפט, מען אַרבייט, מען שטרעבט און מען בעמערקט גאָר ניט ווי דער לֿעבן רוקט זיך אַוועק טאָג־טעגלֿיך. אָט דערזעהען מיר נאָך עטלֿיכע גרויע האָר אויפֿ׳ן קאָפּ, די ראיה ווערט טונקעלֿער, די בעוועגלֿיכקייט שוואַרער; אָבער, ווער האָט עס צייט זיך אַרומ־צוקוקען צו אַזעלֿכע קלֿייניגקייטען. סיידען וואָן, ווי אויף לֿהכעיס, קומען זיך אַמאָל צוזאַמען פריינד, פאַמילֿיע און מען פייערט לֿכבוד איהם אַ יובל; אַ חתונה יובל, אַדער אַ געבורטס־יובל; דאָן דערזעהט דער בעל־היובל, אַז ער האָט שוין אָפּגעלֿעבט, דעם פלֿאַץ פון האָפנונג און שטרעבען פאַרנעהמען איצט זכרונות... מאַנכע זיסע, מאַנכע טרויעריגע; און מיט די זכרונות קומט אויך דער בעוואוסטזיין, אַז מען האָט שוין אָפּגעלֿעבט.

אַנדערש איז דער 30־יעהריגער יובל פון אַ פאַראיין. דאָס לֿעבן פון אַ פאַראיין איז אומבע־גרעניצט, און מיט פאַראייניגונגס־מיטלֿען קען מען דעם אַלטען פאַראיין ווידער יונג מאַכען. מען דאַרף נור פון צייט צו צייט אַריינשפּריצען יונגעם בלוט; און אזא פאַראיין קען לֿעבן הונדערטע יאָהרען; און 30 יאָהר ביי אַ פאַראיין זיינען ערשט די יוגענד־יאָהרען.

קיידאָנער פאַראיין האָט ערפאָלֿגרייך אַריבערגעפלֿאַנצט די אַלטע היים קיידאן אויפֿ׳ן אמע־ריקאַנער באָדען; און אין משך פון 30 יאָהר איז די אַלטע קיידאן יונג געוואָרען אין ניו יאָרק. דער דרייסיג־יעהריגער יאָהרעספעסט בריינגט אונז ניט נור עראינערונגען פון אונזער אַלטער היים, נור פילט אונז אויך אַן מיט האָפנונגען פאַר אונזער צוקונפט אין דער נייער היים. און ווע־לֿען די עלטערע ברידער אויסלֿעבען זייער לֿעבען, וועלֿען זייערע קינדער פאָרטזעצען די אַרבייט פון זייער בעלֿיבטען, אַלטען, אייביג יונגען קיידאנער פאַראיין. לאַנג לֿעבען וועט דער קיידא־ער פאַראיין!

GREETINGS
from the
VICE-PRESIDENT

I greet the officers and members of the Keidaner Association on the occasion of our thirtieth anniversary.

Looking back over the vast expanse of time since the birth of our organization, I am happy to have contributed my bit in the great work that built up our splendid association and sent it along on the road to success.

In this connection I am extremely happy to say that whatever work I have done, in concert with other members, has given me unlimited joy, and it is my sincere hope that we may be able to continue our labors for the welfare of our association and its membership.

Looking ahead into the future, I see great possibilities for the Keidaner Association. Its noble purpose should inspire many of our inactive members to a sense of duty and a desire to join in the work of increasing its usefulness and its power to do good.

In conclusion, I propose to our legion of brothers that we set our hearts to the task of building up our beloved association to become a leader in the field of Jewish benevolent organizations, and prepare to celebrate our fiftieth anniversary as a giant, as a skyscraper towering far above other organizations in our chosen field of endeavor.

JOSEPH SHAPIRO

GREETINGS
from the
PRESIDENT

Thirty years ago a few emigrants from Keidan, finding themselves in a strange land, with strange ways, with a language spoken that they didn't understand, banded together for mutual protection.

In memory of the town across the sea whence they came, they called this group "The Keidaner Association," and in the years that followed, it grew taller and stronger until it embraces today close to 400 families.

It is needless for me to write the history of our Organization. Its very growth and development speaks louder and more eloquently than anything I can say. It has a splendid record of accomplishments, of suffering relieved, of distress alleviated, of good deeds done.

Now that our Association has lived through thirty years, some of which were difficult years, trying years, I am glad on this happy occasion to greet my brothers, to thank you for the great gift, the honor that you gave unto me, the highest office in our beloved fraternity.

With my greetings to the many members of our greater family, goes my sincere thanks and my congratulations to our Thirtieth Anniversary Banquet Committee for a work well done and a duty successfully and splendidly performed.

MORRIS B. SOLOMON

THIRTIETH ANNIVERSARY ARRANGEMENT COMMITTEE

Standing from left to right

M. S. KAPLAN, SAMUEL ROMM, SAMUEL GREENBLATT, JACOB BRAVERMAN, DR. S. ROSEN, WM. EINHORN, CHAS. LIPSHITZ, DR. HARRY GRUSKIN, LOUIS MARKOWITZ, LEO LICHTMAN, SAMUEL SCHLOSSBERG, IRVING GERBER, ISRAEL WEISS.

Sitting from left to right JULIUS LEE, JOS. SHAPIRO, M. B. SOLOMON, DR. H. J. EPSTEIN, B. CASSEL, I. M. EDELMAN.

Officers of the Keidaner Association

MORRIS B. SOLOMON	*President*
JOSEPH SHAPIRO	*Vice-President*
WILLIAM EINHORN	*Recording Secretary*
SAMUEL SCHLOSBERG	*Financial Secretary*
ABRAHAM MEYER	*Treasurer*
SAMUEL GREENBLAT	*Hospital Secretary*
DAVID NEWMARK	*Inner Guard*
DR. SAM. ROSEN	*Relief*
M. S. KAPLAN	*Loan Relief*

RECEPTION COMMITTEE

SAM BERGER
HARRY BERGER
NATHAN FRANK
RALPH LICHTMAN
BERNARD BLOOM
GEO. BLOOM
HERMAN L. COHEN
LOUIS BAYM
EDDIE BLOCK
AARON EDELMAN
ABRAHAM GREENBLAT
HYMAN KITAYEWITZ
JULIUS LEVENTHAL
MURRAY MEYER
ISIDOR MILLER

VICTOR LIPPMAN
BENJAMIN FLAX
LUIS ROSENBLAT
SIDNEY RICH
MAX SAGER
WM. I. SIEGEL
HERMAN SCHIFF
HARRY SCHIFF
BENJAMIN SAGER
EMANUEL SCHLOSBERG
HARRY SANDLER
JACK SHAPIRO
AL. WEINMAN
ABE WEINMAN
JOSEPH YESSEN

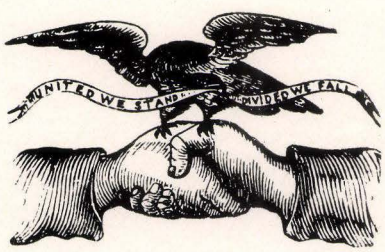
1900 1930

Thirtieth Anniversary

OF THE

KEIDANER ASSOCIATION

ORGANIZED SEPTEMBER EIGHTH, 1900

Edited by

DR. HYMAN J. EPSTEIN
and BERNARD CASSEL